
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

129. évfolyam

2018

2. szám

Petercsák Tivadar

Egy új szőlővédő szent kultusza Tokaj-Hegyalján. Szent Orbán tisztelete a 21. században

Az 1970-es évek elején a sárospataki Rákóczi Múzeumban dolgozva részt vettem a Balassa Iván által rendezett szőlészeti és borászati állandó kiállítás megvalósításában,¹ két évvel ezelőtt pedig a Tokaji borvidék kultúrtáj felsőoktatási tananyag kidolgozása során foglalkoztam többek között a szőlő- és borkultúra folklórhagyományaival. Ez utóbbi kapcsán vizsgáltam a szőlővédő szentek hegyaljai kultuszát is. Ekkor jutott tudomásomra, hogy 2013-tól kialakulóban van Tokaj-Hegyalján Szent Orbán tisztelete, amely a korábbi évszázadokban nem volt jellemző a borvidékre, és ennek alapja a szent Monokon őrzött ereklyéje.

Tanulmányomban azt a folyamatot kívánom bemutatni, ahogy ezen a sajátos és egyedi borkultúrájú területen szőlőtermelő gazdaságok, társadalmi szervezetek, önkormányzatok és magánszemélyek kezdeményezésére, közreműködésével felépítik egy szőlővédő szent kultuszát.²

A szőlővédő szentek kultusza a néphagyományok és az egyházi liturgia folklorizálódott emlékeinek, valamint az időjárási megfigyeléseknek, jóslásoknak a keveréke. Tiszteletük a kereszténység felvétele után Nyugat-Európából terjedhetett el Magyarországon. A védőszentek nevével jelzett napok és a hozzájuk kapcsolódó hiedelmek, tapasztalások, jóslások a 16. században megjelenő kalendáriumok révén lettek ismertek. A szőlővédő szentek tiszteletét és fontosságát sugallták az első magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyvek írói is. A felvilágosodás szakirodalma már leszámolt a babonás szokásokkal, de a közkézen forgó kalendáriumok továbbra is a szőlővédő szentek egyre terjedő és erősödő barokk kori tiszteletét segítették elő.³

¹ *A hegyaljai szőlőművelés és borászat* című állandó kiállítás többszöri felújítás után jelenleg is megtekinthető.

² A témáról előadást tartottam Egerben a *Népi vallásosság és hitelet az Egri egyházmegyében a 18–21. században* címmel, 2017-ben rendezett konferencián.

³ Csoma 2004: 19–21.

SZŐLŐVÉDŐ SZENTEK MAGYARORSZÁGON

Európában *Szent Orbán* a középkor óta a legelterjedtebb szőlőtermést biztosító és őrző szent. Magyarországra valószínűleg a közép- és dél-német területekről hozhatták magukkal kultuszát a török után betelepülő németek.⁴ Orbán 223-ban került a pápai trónra, majd 230-ban vértanúhalált szenvedett. Az egyház később Szent Orbán emléknapját május 25-re tette. Személye két dolog miatt kapcsolódik a szőlőműveléshez: 1. Több évszázados megfigyelés szerint a mérsékelt égövi szőlőtermő Európában Orbán napja körül van az utolsó, a már szépen kifejlődött szőlőhajtásokra különösen veszélyes fagyos nap. 2. Ő rendelte el pápaként, hogy a miseáldozat kelyhét és tányérkáját aranyból vagy ezüstből készítsék, ezért kehellyel, borivó edénnyel, szőlőfürttel szokták ábrázolni. Orbán a szőlőművelők, kádárok és a kocsmárosok védőszentje lett. A szőlőhegyeken szobrokat, kápolnákat emeltek tiszteletére. A szobrokon és képeken néhol pápaként, fején tiarával, kezében pápai kereszttel vagy aranykehellyel, máshol püspökként, kezében főpásztori bottal ábrázolják. Ez utóbbi magyarázata, hogy Orbán pápa alakja a 9. században összeolvadt a 4–5. század fordulóján Galliában élt Langres-i püspökkel. Életrajzírója szerint a püspök csodákat művelt: parancsolt a természet erőinek, esőt hívott a szőlőkre, ezért Elzász és Lotharingia szőlővidékein a szőlőhegyek és a szőlő védőszentjeként tisztelték.⁵

Szent Orbán kultusza a Kárpát-medencében leginkább a Dunántúlon, az Alföldön és Észak-Magyarország különböző tájain (Gyöngyös vidéke, Nógrád megye, Kassa környéke) volt jellemző.⁶ Tiszteletének egyik legrégebbi emléke az 1557-ben öntött 72 mázsás harang, amelyet Kassán (Košice), a Szent Erzsébet főszékesegyház mellett 1628-ban épített Orbán-toronyban helyeztek el. A Rozsnyó közeli Körtvélyes (Hrušov) templomában lévő Szent Orbán kép (1754) latin felirata utal a szőlők védelmére: „Erősségek Istene, tekints le az égből, látogasd meg a szőlőket és juttasd jó végre, amit jobbold ültetett...”⁷

A katolikus megújulással hozható összefüggésbe *Szent Donát* védőszent kultusza, amely a 17–18. századi délnémet kapcsolatok révén terjedt el Magyarországon. Donát a II. században élt és vértanúhalált szenvedett római katona volt, akit Szent Ágnes római katakombájában temettek el. 1652-ben földi maradványainak átszállításakor villámcsapás érte a kísérő papot, akinek csodával határos módon semmi baja nem lett, amit Szent Donát közbenjárásának tulajdonítottak. Kultusza így megerősödött a Rajna vidéken, majd Alsó-Ausztriában, és a bécsi udvar hatására a felső társadalmi rétegek közvetítésével jutott el Magyarországra. Attribútuma a törött kehely. Egerben különösen nagy tisztelet övezte, Erdődy Gábor püspök országosan is az elsők között emeltetett szobrot Szent Donátnak 1716-ban a gyakori jégveréssel sújtott püspöki szőlőhegyen. Az egri szőlőművesek *Dónát bácsi*-nak nevezték, és a villámcsapás elhárítójának, a szőlők pártfogójának tartották. Donát-emlék többek között a dunabogdányi

⁴ Csoma 2004: 23.

⁵ Csoma 2004: 97–98.; Lukács 2005: 134–135.; Diós 2005: 135–136.

⁶ Csoma 2004: 96.; Prosser-Schell 2009.

⁷ Diós 2005: 137.; Vö.: Várhelyi 2017: 21.

1. kép. Hegyaljai táj szőlővel. Sasi Gábor felvétele. 2015.

kálváriakápolna oltárképpel, Várpalotán kápolna, Badacsonyan, Lesencén kápolna festett barokk oltárképpel, Csókakőn a Szent-Donát plébániatemplom, Peresztegen szobor, Sopronhorpács és Völcej között szobor, Fertőszentmiklóson kápolna, Csornán szobor található.⁸

Szent Vince és Eger környékén, valamint Tokaj-Hegyalján *Szent Egyed* kultusza a 13. századi francia-vallon betelepítéssel, nyugat-európai kapcsolatokkal hozható összefüggésbe. Egerben az Eged-hegy máig őrzi Szent egyed emlékét, tiszteletét. Vince országosan ismert borvédőszent, ünnepe (január 22.) általános termésjósoló nap. Vincét a középkortól kezdve úgy tisztelték, mint aki legyőzi a tél sötét hatalmait, és előkészíti a lassan közeledő tavasz útját. Nevének a vinum-bor szóval rokon hangzása magyarázza, hogy a szőlőművesek Vince névnapjának időjárásából a következő bortermésre jósoltak. Ugyanezt erősíti a francia Vincent név „százannyi bor” jelentése. Egy 1799-ben kiadott *Száz esztendősz kalendárium* azt írta: „Ha szent Vintze napja fénylik, azt mondják a boros gazdák, hogy megtelik a pintze, és sok jó bort várhatni.” A szőlősgazdák azt vallották, hogy a jó termés érdekében ilyenkor sok bort kell inni. Dél-Baranyában a gazdák a szőlőben ülték meg a Vince napi vigasságot evéssel, ivással. Sokfelé előfordult, hogy disznósajtot, hurkát akasztottak a szőlőkarókra, hogy olyan nagy szőlőfürtök teremjenek. Általános szokás, hogy az ilyenkor lemetszett venyigét *vincevesszőnek* nevezik, és a meleg szobában vízzel teli edényben tartják. Ha kihajtottak a vesszők, a friss hajtások jelezték, hogy nem fagytak le a rügyek, és a vessző hajtásain képződő virágfürt kezdemények a várható termés nagyságát jelezték. Szent Vince vértanú és mártír tisztelete a pogány Róma kora-keresztény idejébe nyúlik vissza. Zaragozai Vince vértanút a Diocletianus-féle keresztényüldözés idején Valenciában

⁸ Fajcsák 1990: 46–56.; Csoma 2004: 113–115.

vetették börtönbe, és 304-ben válogatott kínzások következtében halt vértanúhalált. Európában jól ismert védőszent, Portugália patrónusa, a német és francia vincellérek, a párizsi borkereskedők, a szőlőcsőszök, a salzburgi és zarágói favágók védőszentje. Latin nevének (*Vincentius*) a jelentése 'győzedelmes'. Magyarországon szobrai, emlékoszlopai, építményei alig ismertek, nem úgy, mint Franciaországban. Budapesten a Gellért-hegy oldalában, a Gellért Szálló fölött van egy oszlopra helyezett Szent Vince szobor.⁹ Sárospatak egyik szőlőhegye, a Szentvincehegy, a népi terminológia szerint *Szemince hegy* őrzi emlékét.¹⁰ (1. kép)

A szőlőpatrónusok ünnepe dologtöltő nap volt, amikor az emberek körmenetben vonultak a szent szőlőhegyen lévő szobrához, kápolnához és keresztekhez. Olyan szakrális környezetet alakítottak ki, ahol gyakorolhatták vallásos életüket, ezzel segítve a szőlőművelés hatékonyságát. Orbánnak, Donátnak azért állítottak sokfelé szobrot, hogy megvédjék a szőlőt a jégveréstől és biztosítsák a bő termést. Ha ez elmaradt, a szentet pocskondiázták, kövel dobálták, vízzel locsolták meg, de szobrát és képmását patakba, sárba is dobták. Egerben Donát tiszteletére körmeneteket szerveztek, ma pedig több napos az *Egri Bikavér Ünnepe Szent Donát Napján* című rendezvény. A Dunántúlon is sokfelé szokás az Orbán-naphoz (május 25.) közeli vasárnapon szőlőhegyi programokat, borversenyeket, borászbálokat rendezni.¹¹

SIMON-JUDA ÉS VENCEL TISZTELETE TOKAJ-HEGYALJÁN

Az egyház október 28-án ünnepli a két szentet, *Simont*, a zelótát és *Judás Tádét* (aki nem azonos a Jézust eláruló Judással). Mindketten Jézus tanítványai és apostolok voltak, a Megváltó mennybemenetele után Szíriában és Mezopotámiában terjesztették az evangéliumot. Perzsiában lettek vértanúk, husánggal és fűrészszel ábrázolják őket, mert ezekkel oltották ki az életüket. Vértanúságuk eszköze miatt a favágók védőszentjei. Rómában már a 9. században ünnepelték őket, majd a 11. században már Németországban is. Simon-Judát a hegyaljai szőlőművesek is patrónusuknak tekintik, és ünnepnapjukhoz igazítják a szüret kezdetét. Kultuszuk a barokk Bécsben bontakozott ki, és a 17. században a jezsuiták és a városi polgárság révén juthatott el Tokaj vidékére.¹² Itteni tiszteletüket a 17. század második felétől korábban nem lehet kimutatni, és ez egybeesik a későn érő fajták és az aszú megjelenésének időpontjával. A késői szüret kedvez a szőlőszemek aszúsodásának, amelyből a vidék meghatározó borfajtái, az *aszú* és a *szamorodni* készülnek. Már a Kájoni kódex (1676) egyik éneke is a két szentről szól, akikről a szőlőhegyek termékenységét remélték: „Kik innepét mai napon üljük / Keresztények mindnyájan becsüljük, / Simont, Judást jószívvel dicsérjük, / Kérünk azért magosságban hogy Vélek lehessünk! / Kik messzéről egymáshoz jutának, Isten-séget együtt prédikálnak, / Apostoli az Szentháromságnak, / Ki husángtól, ki fűrészről

⁹ Dr. Barna Gábor adatát ezúton köszönöm.

¹⁰ Csoma 2004: 23., 52–54.; 2006: 129–130.

¹¹ L. részletesen: Csoma: 2004. 98–99.; Lukács 2005: 135–154.

¹² Csoma 2004: 24.; Balassa 1991: 375.

vértanúskodának. / Gonoszságot adjad megútálnunk, / Mint gyermekid, Éretted fáradnunk, / Hív lélekkel, mint ők, harcot állnunk, / Kétségekbe őtalmadra erős szívvel várunk! / Téged kérünk dicső Szent-Istenség, / Hegyeinkre szálljon termékenység, / Ítéletkor ne bántson vétesség, / És meghalván, fogadjon bé az örök békesség! Amen.”¹³

Juda a 18. században valóságos „divatszenthé” lett, a Hegyaljához közeli Kassa csaknem valamennyi templomában meg lehetett találni. Júdás Tádé szorosan kapcsolódott II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez, akit az egykorú írások „Tokaj-Hegyalja örökös földesura”-ként emlegetnek. Talán Rákóczi személye az oka annak, hogy megerősödött Simon-Juda kultusza Hegyalján. Júdás apostol a küzdelem szentje, nem véletlen, hogy a fejedelem is hozzá imádkozott számkivetettségében. A hegyaljai szőlősgazdák is talán azért tisztelték, mert a sok veszélynek kitett szőlő művelése közben bíztak a segítségében, támogatásában. A 19. század végén és a 20. század elején gr. Szirmay György különösen fontosnak tartotta Simon-Juda kultuszát. A gróf kijelentette, hogy aki október 28-a előtt kezdi a szüretet, rosszul jár, mert rossz bora lesz; aki pedig bevárja a két szőlő-szent napját, annak a szőlőjére ők vigyáznak, hogy jó aszúja legyen belőle. A késői szüretnek voltak ellenzői is, de a néphagyomány a – „Rég felírta Noé Tokaj hegyormára, Hegyaljai kapás várj Simon-Judára” – rigmus szerint ragaszkodott ahhoz. Az idő hűvösödésére utal az országszerte ismert mondás, miszerint „Megérkezett Simon-Judás, jaj már néked pörgegyás.”¹⁴

Kutatásaink során sikerült Hegyalján, Sátoraljaújhelyben találni egy Simon-Juda ábrázolást, a helyi római katolikus plébánia hittantermében. Valószínűleg az 1930-as években készítette Petrasovszky Emánuel helyi festő oltárképnek. A kép középpontjában két férfi szőlőt présel, mögöttük egy hatalmas szőlőtőke látható dús szőlőfürtökkel. Két oldalán a hegyaljai szőlőhegyek fölötti felhőkön Simon és Juda áll, akik vállukon egy elszáradt szőlőtőt tartanak, Simon mellett mártíromságuk attribútuma, a fűrészszepe.¹⁵ (2. kép)

Tokaj-Hegyalja egyik településén, Tállyán különös tisztelete jellemző a mai napig *Szent Vencelnek*, amelyet az 1739-ben alakult Fáklyás Társulatba tömörült szőlőművesek tartanak életben. Barna Gábor kutatásai révén ismertek a társulat dokumentumai, működésének részletei.¹⁶ Az 1860-as években – hangsúlyozva a szent iránti tiszteletet – mint a szőlőművesek *Szent Venczel Egylete* vagy *Szent Venczel Társulat* működött. Az 1940-es évekig bálákat, műkedvelő előadásokat is szerveztek. A szőlőhöz kapcsolódóan máig élő gyakorlat, hogy a védőszentjük szeptember 28-i ünnepén – ami a templom kisbúcsúja – az oltárt és a padokat a tagok által összeadott szőlőfürtökkel (*Vencel-szőlő*), szőlő és virág koszorúkkal díszítik. A szőlőtermelő tagtársak és más helyi lakosok a legszebb csemegeszőlőiket adják erre a célra. A koszorúk kötéséhez maguk körében gyűjtöttek virágot és szőlőt. Az 1980-as években Vencel-napjának reggelén vitték az asszonyok a szőlőt a templomba, és a szőlőfürtökre kötött rafiával akasztották fel az oltárra, de tettek szőlőt a három körkoszorúra és a szószekre is.

¹³ Ambrózy 1933: 32–33.

¹⁴ Ambrózy 1933: 19–23.; Balassa 1991: 375–377.

¹⁵ Ambrózy 1933: 19–23.; Balassa 1991: 373–377.; Gubala Róbert sátoraljaújhelyi plébános információi a képről.

¹⁶ Barna 1996.

2. kép. Simon és Juda hegyaljai szőlővédő szentek sátoraljaújhegyi oltárképen. Sasi Gábor felvétele. 2015.

Akkoriban a társulati jegyző és a sekrestyés irányította a díszítést. 1982-ben nyolc koszorút és három körkoszorút készítettek, amelyek a templom bejáratához, a szembemiséző oltár elé, a Vencel-oltár lépcsőjéhez, a Lourdes-i barlanghoz, a Szent Antal-oltárhoz, a főoltár elébe, a prédikáló székhez, a kórusra és a Vencel-oltárhoz kerültek. Az ünnep reggelén két üveg bort is tettek a Szent Vencel-oltárra a társulati tagok adományaként: az egyik a plébánosé, a másik a vendég papnak szól.¹⁷ A templom díszítése ma is szokás. 2015-ben hétfőre esett Vencel napja, így a kisbúcsút a 27-i vasárnapon tartották, a díszítést pedig előtte, szombaton végezték a Fáklyás Társulat és a Rózsafüzér Társulat tagjai, összesen 6-8 nő és 4-5 férfi. A virágokat ma már vásárolják, a szőlőt viszont a gazdák adják össze a templom díszítéséhez. Általában fehér virággal díszítenek, kivéve a Vencel oltárt, ahová a vértanúság jeleként piros virágokat raknak.¹⁸

Ugyan nem tartozik a szőlővédő szentek témaköréhez, de meg kell említeni, hogy a rómaiak Bacchus tisztelete folytatódik a tokaj-hegyaljai szüreti felvonulások *baksus* figurájában. A magyarországi *Bachus-kultusz* a rómaiaknál decemberben tartott szaturnáliák, bachanáliák folytatásának tekinthető, amelyek a kereszténység idején farsangra tevődtek át, majd a 20. század elejétől kapcsolódik a kapások által szervezett szüreti felvonulásokhoz. A hegyaljai farsangi, majd szüreti Bachus-ünnep valószínűleg német közvetítéssel került a vidékre. Itt vált Bacchus egy nemzeti színű hordón ülő magyar huszárrá, akit *baksus pajtás*-nak neveznek.¹⁹

¹⁷ Barna 1996: 22–23.

¹⁸ Koroknai Károly világi elnök információi

¹⁹ Ujváry 1975: 70–92.

A SZENT ORBÁN EREKLYE MONOKON

1983-ban jelent meg Szikora András cikke az *Agrártörténeti Szemlében*, amelyben leírja a helyi hagyományra utalva a relikviák Monokra kerülésének történetét.²⁰ Eszerint 1771-ben a Monokon birtokos gróf Andrássy István XIV. Kelemen pápánál járva tokaji aszúval ajándékozta meg. A bor fogyasztása közben a szentatya érdeklődött a vidék iránt, mire Andrássy gróf elpanaszolta, hogy az aszú nem terem minden évben, mert sokszor nagy károkat idéz elő a tavaszi fagyhullám. A főúr az égiek segítségét kérte tőle a szőlők védelmében. Kelemen pápa ekkor ajándékozta neki Szent Orbán ereklyéjét, hogy a vidék számára biztosítsa a bő aszútermést. Habár Monokot a Hegyalját először hivatalosan zárt termőtájjá minősítő 1737-ben született királyi leiratban nem sorolták a borvidékhez, az Andrássy család a 18. század közepén jelentős szőlőtelepítéseket hajtott végre. Az innen szüretelt szőlőből készült aszúbort az „öregkastély” melletti nagypincében érlelték egy 1768-as feljegyzés szerint.²¹ A szent koponyáját és csontjait barokk stílusú metszett üveges, festett és aranyozott díszes fa ereklyetartóban helyezték el, amely oroszlánlábakon áll. Elején „S URBANI M” felirat olvasható. (3. kép) A helye hosszú ideig az Andrássy család Nagykastélyának Szent kereszt kápolnájában volt, az oltáron, a tabernákulum felett. A kastély államosítása után, a 20. század közepén került az ereklyetartó a Boldogságos Szűz Mária, Sarlós Boldogasszony tiszteletére felszentelt plébániatemplomba. Itt évtizedekig a kriptában volt, majd állagromlás miatt a templom belső terébe, bal oldalt, a bejárat közelébe tették, ahol ma is látható.

Az ereklye adományozását a monoki templomban ma is meglévő díszes keretezésű hivatalos okirat igazolja, amely kiadását *Marcantonio Colonna*, a Római Santa Maria della Pace templom presbiter bíborosa, a pápa és a Római Kúria általános helynöke 1771. március 18-án rendelte el a római szent ereklyék öre részére. Ebben az előre nyomtatott formulákat és kézírásos bejegyzéseket tartalmazó dokumentumban az olvasható, hogy a Priscilla-temetőből/katakombából pápai engedéllyel kihantolták Szent Orbán vértanú ereklyéjét, és a relikviákat ifj. Andrássy Istvánnak adományozták, hogy hazavigye, s a hívek nyilvános tiszteletére – szentmise és zsoltosma mondása nélkül – közszemlére bocsássa. A római okirat alján kézírásos bejegyzés van, amely szerint Eszterházy Károly egri püspök 1772. május 19-én igazolta, miszerint Nárai József hegyaljai esperes Szent Orbán vértanú koponyáját, lábszárcsontjait és néhány csontdarabját megvizsgálta, és engedélyt adott arra, hogy azokat az egri egyházmegyében nyilvános tisztelet végett kihelyezzék.²² (4. kép)

Az ereklyével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az egyháztörténeti irodalom szerint I. Orbán pápát halála után a Callistus-katakombában temették el, majd a 9. században a maradványokat a római Szent Cecilia-bazilikában helyezték el.²³ A *Magyar Katolikus Lexikon* szócikke szerint viszont Szent Orbán „tiszteletének kialakulását a 9.

²⁰ Szikora 1983: 89–94.

²¹ Szikora 1983: 94.

²² Az okirat fordítását dr. Miskei Antal egyetemi docensnek és dr. Soós Istvának, az MTA tudományos munkatársának köszönöm.

²³ Diós 2002: 252–253.

Szent Orbán-ereklye adományozási okirat

<p>Marcus Antonius Tituli Sanctae Mariae de Pace S[anctae] R[omanae] E[clesiae] Presbyter Cardinalis Columna, S[anctis]S[i]mi D[omini] N[ostri] Papae Vicarius Generalis, Romanaeque Curiae, ejusque Districtus Judex Ordinarius etc.</p>	<p>Marcantonio Colonna, a Római Szent Egyház Santa Maria della Pace templomának presbíter bíborosa, szentséges pápa urunk és a Római Kúria általános helynöke, és ugyanezen kerület rendes bírja stb.</p>
<p>Universis, et singulis praesentes nostras litteras inspecturis fidem facimus, et attestamur, quod Nos ad majorem Omnipotentis Dei gloriam suorumque Sanctorum venerationem dono dedimus Ill[ustrissim]mo et ex[ce]ll[entissim]mo A[dolescenti] Comiti Stephano Andrássy Sacrum Corpus Sancti Christi Martyris Urbani cum vaso vitreo sanguine resperso per Nos de mandato Sanctis[imi] D[omini] N[ostri] Papae ex Coemeterio Priscillae extractum quod in capsula, seu urna lignea deaurata, ceruleo colore picta, ac tabula crystallina in anteriori parte munita bene clausa, et funiculo serico coloris rubri colligata, ac sigillo nostro signata supradicto Ill[ustrissim]mo et ex[ce]ll[entissim]mo A[dolescenti] Comiti Stephano Andrássy concessimus, eidemque ut praedictum Sacrum Corpus S[ancti] Urbani M[artyris] apud se retinere, aliis donare, extra Urbem transmittere, et in quacunque Ecclesia, Oratorio, aut Capella publicae fidelium venerationi, exponere, et collocare valeat in Domino facultatem concessimus, absque tamen Officio, et Missa ad formam Decreti S[acrae] Congreg[ationis] Rituum edit[am] die 11. Augusti 1691.</p> <p>In quorum fidem has litteras testimoniales manu nostra subscriptas, nostroque sigillo firmatas per infra scriptum Sacra[rium] Reliquiarum Custodem, expediri mandavimus. Romae ex Aedibus nostris die 18 mensis Martii Anno 1771.</p>	<p>Mindenkinek és mindenegyes személynek, akik a jelen iratunkat megtekinteni fogják, tanúsítjuk és bizonyítjuk, hogy a Mindenható Isten nagyobb dicsőségére és szentjei tiszteletére méltóságos ifjú Andrássy István grófnak ajándékol adtuk Krisztus vértanúja, Szent Orbán szent testé[nek] ereklyéjé)t a vérrel meghintett üvegedénnyel együtt, amelyet szentséges pápa urunk megbízásából a Priscilla-temetőből hantoltunk ki. Ezt egy jól elzárt és vörös színű selyemzsinórral átkötött, s pecsétünkkel megjelölt dobozban vagyis aranyozott, kék színnel festett és az elülső részben kristálytáblával védett faedényben a fent nevezett méltóságos ifjú Andrássy István grófnak átengedtük, s jóváhagytuk neki az Úrban, hogy Szent Orbán vértanú előbb említett szent test(ereklyéj)ét magánál tartsa, másoknak adományozza, a városon kívül vigye és bármilyen templomban, imaházban vagy kápolnában a Szent Ritus Kongregáció 1691. augusztus 11-én kiadott rendelete értelmében zsolozsma és szentmise tartása nélkül a hívek nyilvános tiszteletére kihelyezze és közszemlére bocsássa.</p> <p>Mindezek hitelére ezt a kezünk által aláírt, és pecsétünkkel megerősített igazoló iratot az alulírott szent ereklyék őre által kiadni elrendeltük. Római palotánkban, 1771. március 18-án.</p>
<p>Ut Cranium, Crura et nonnulla particula Ossium S[ancti] Urbani Martyris per delegatum eatenus a Nobis Revisorem, Honorabilem Josephum Nárai, V[ice]-Archidiaconum submontanum, recognita, publicae fidelium venerationi in Dioecesi Nostra Agriensi exponi possint facultatem concessimus. Volumus tamen ut sigillum Vice-Archidiaconi Nostri apressum capsula, et huic scriptura inviolatum servetur. Sig[natum] Agriae 19. Maji 1772.</p> <p>Carolus Episcopus Agriensis Certus Eszterhazy m[anu] p[ro]p[ria]</p>	<p>Amint az általunk kirendelt vizsgáló, a tiszteletre méltó Nárai József hegyaljai esperes Szent Orbán vértanú koponyáját, lábszárcsontjait és néhány csontdarabját megvizsgálta, engedélyt adtunk arra, hogy azokat az egri egyházmegyéinkben kihelyezzék a hívek nyilvános tiszteletére. Mindazonáltal kívánjuk, hogy esperesünknek az ereklyetartón és az iráson lévő rányomott pecsétjét sértetlenül megőrizték. Kelt Egerben, 1772. május 19-én.</p> <p>Eszterházy Károly egri püspök bizonyítva saját kezűleg</p>

3. kép. Szent Orbán monoki ereklyetartója az oltár előtt. Bakos Zoltán felvétele

4. kép. A díszes keretezésű hivatalos okirat. Petercsák Tivadar felvétele. 2015.

5. kép. Katonák szállítják az ereklyét. Mád, 2013. Bakos Zoltán felvétele

században a Sixtus és Cecilia tiszteletére alapított ersteini apácakolostor Orbán ereklyéi ihlették.”²⁴ Szikora András hivatkozás nélkül azt írja, hogy Ersteinben 849-től 1771-ig őrizték a Szent ereklyéit, amikor azok Monokra kerültek.²⁵ Nincs lehetőségünk az ereklye sorsának követésére, mindenesetre a pápai udvar és Eszterházy Károly püspök hivatalos dokumentumának hitelességében nem kételkedhetünk. E szerint szent Orbán ereklyéjét a római Priscilla temetőből/katakombából hantolták ki és adták át ifj. Andrássy Istvánnak.

Több mint 200 éven át Szent Orbán ereklyéje nem „épült be” a tokaj-hegyaljai szőlősgazdák vallási szokásaiba, nem alakult ki a szent kultusza ezen a vidéken. Először 1983-ban Szikora András utalt arra, hogy érdemes lenne országosan is tudatosítani az Orbán ereklye monoki meglétét, ami turisztikai vonzerőt is jelenthetne a vidéknek. A rendszerváltozás után a lehetőségek is jobban kedveztek a vallási hagyományok felélesztésének, és a 2011-ben megalakult Tokaji Borvidék Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet Nonprofit Kft. igazgatója, dr. Bihari Zoltán és munkatársa, Somogyi Krisztina *Megtaláltuk Szent Orbánt!* című cikkükben 2012-ben hívták fel a figyelmet az ereklyére és a tiszteletében, ismertségében rejlő lehetőségekre.²⁶ A javaslatot a 2003-ban Mádon megalakult *Tokaji Borbarátnők Társasága* karolta fel, akik Demeterné Kulcsár Edit vezetésével fontosnak tartják a szőlőtermesztéshez és borászat-hoz kapcsolódó helyi hagyományok megőrzését, valamint a borvidék megismertetése

²⁴ Diós 2005: 137.

²⁵ Szikora 1983: 94.

²⁶ *Szőlő-levél*. Elektronikus folyóirat. 3. évfolyam 6. szám. 2013. június.

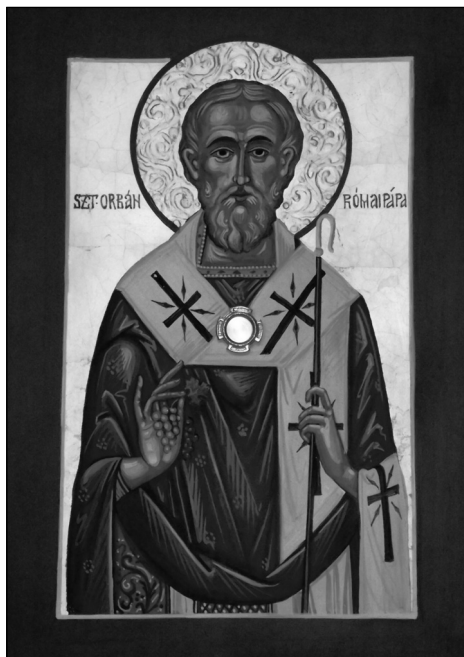

6. kép. Képek a Tokaji Szent Orbán Zarándoklatról. 2016. Bakos Zoltán felvételei

érdekében új szokások meghonosítását. Ennek keretében szervezték meg 2013-ban a *Tokaji Szent Orbán Zarándoklatot*, amelyet a monoki, mádi és tokaji polgármesterek, a megye vezetői és a Katolikus Egyház papjai is támogattak. Május 25-én indult első Tokaj-hegyaljai körútjára az ereklye az eredeti ereklyetartóban gépkocsival. A honvéd díszőrség kíséretében a szent csontjai ünnepi szentmise után Monokról indulva Golop, Rátka, Mád, Tarcál érintésével érkeztek meg Tokajba, az akkor újjáépítésének 100. évfordulóját ünneplő templomba. (5. kép) Az érintett településeken a lakosság jelenlétében, helyi művészeti csoportokkal együtt egyházi és világi vezető személyek fogadták Orbán pápa relikviáit. A szerencsi televízió beszámolója szerint az ereklye borongós, esős időben indult el Monokról, és derült, napsütéses időjárás fogadta Tokajban, amit a hívek Szent Orbánnak tulajdonítottak. Mádon az ökumenikus köszöntésen dr. Székely János, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye segédpüspöke emlékezett meg a pápáról, majd a június 8-i tokaji szentmisét celebráló dr. Ternyák Csaba egri érsek áldásával Szerencs és Erdőbénye érintésével került vissza az ereklye Monokra. Az erdőbényei Béres Szőlőbirtok már ekkor is fontosnak tartotta, hogy a szent ereklyéit kivigyék az Omlás-dűlőben lévő *Napbaöltözött Asszony Kápolnájához*, hogy közvetlenebbül érezzék jelenlétét, hatását. Regéczy-Béres Melinda ügyvezető igazgató megfogalmazása szerint az egész zarándoklat fontos célja, hogy „a munkavégzés során nem árt néha az égiek felé is fordulni, hálát adni és imádkozni Szent Orbánhoz a szőlőért, a borért és mindenkiért, aki ezekkel dolgozik.”

2014-ben és 2015-ben a szent egy csontdarabját szállították Mádon át Erdőbényére, ahol a templomi fogadása után éjszakára a szőlőbeli kápolnában helyezték el, majd másnap vitték vissza autóval Monokra.

Már 2013-ban szükségessé vált az ereklyetartó helyreállítása, amit Dombóvári Judit, a Magyar Nemzeti Múzeum főrestaurátora végzett. Ő készítette el 2016-ban az

7–8. kép. Szent Orbán dombormű a Bérés pincében és Szent Orbán ikon Tolcsván. Bakos Zoltán felvétele

utazó ereklyetartót is, és ettől az évtől kezdve az ebbe helyezett csontdarab szerepel a körmeneteken, ünnepségeken és zarándokutakon. Ebben az évben szinte az egész Tokaj-Hegyalját érintette a május 21–22-i zarándoklat, amely a Monok–Tállya–Mád–Tarcál–Tokaj–Bodrogkisfalud–Erdőbénye–Olaszliszka–Sárospatak–Herceggút–Monok útvonalon zajlott. Ennek során az ereklyét a templomok mellett szőlőbeli kápolnában és borházban is fogadták, több helyen szentmise keretében, máshol imádkoztak hozzá, tiszteletére helyi népdalkörök, kórusok léptek fel. Kísérő programként nyitott pincék várták az érdeklődőket és előadások hangzottak el az ereklyéről és az ereklyetartó helyreállításáról. A programokban – az ország más vidékein szervezett Orbán-napi rendezvényekhez hasonlóan – együtt jelenik meg a szakrális és profán örökség, a szőlő mint termés és a bor mint termék. (6. kép)

A kultusz kiteljesedését jelzi, hogy már eddig is készültek Szent Orbánt ábrázoló műalkotások (Búza Barna domborműve Erdőbényén és Kárpáti László ikonja Tolcsván), Monokon pedig 2016-ban átadták a település központjából a római katolikus templomig kiépített *Szent Orbán sétányt*. (7–8. kép) 2017-ben május 25–28. között szervezték meg a zarándoklatot, mely során a szent oldalborda csontját tartalmazó ereklyét most is a hagyományos módon fogadták. Kiállítások nyíltak Mádon és Tokajban, majd újabb Szent Orbán dombormű, Petrás Mária alkotásának megszentelésére, felavatására került sor Mádon, a Tokaji Borbarátnők Társasága Bor és Agroturisztikai Központjának falán. (9. kép)

9. kép. Szent Orbán dombormű Mádon. 2017.

Összefoglalásként elmondható, hogy Szent Orbán kultusza olyan területen, Tokaj-Hegyalján alakul ki napjainkban, ahol a szőlőtermesztők évszázadokon át Simon-Judát tisztelték védőszentként. Az Orbán kultusz alapja a Monokon őrzött ereklye, és e köré civil szervezetek, magánszemélyek és önkormányzatok összefogásával, valamint a Római Katolikus Egyház támogatásával épült fel négy évvel ezelőtt a teljes ereklyével, majd egy csontdarabjával történő zárandokút, amely egyre több települést érint. Ezzel párhuzamosan jelentek meg szőlőbirtokon, településen a szentet ábrázoló domborművek és ikon. Ezeken állandó attribútuma a szőlőfürt, amelyet a szent kezében tart, a legújabb ábrázoláson viszont már keretezésként is látható a szőlő. Az ikon – mintegy az ereklye kísérőjeként – részévé vált a zárandokútnak, és Tolcsván van olyan szándék, hogy a közepén kialakított ereklyetartóban elhelyezhessenek egy csontdarabot, és azt a helyi görög katolikus templomban őrizhessék. A zárandokúton és az ereklyénél Szent Orbánhoz imádkozva a hívek a bő szőlőtermést szeretnék elérni, és áldást kérnek munkájukra, ugyanakkor az eseményhez kapcsolódó kiegészítő programok révén gasztronómiai és kulturális élményt is nyújtanak az idelátogatóknak.²⁷

Irodalom

AMBRÓZY Ágoston

1933 *Szőlőhegyek védőszentjei különös tekintettel a tokaj-hegyaljai nagy magyar borvidékre és a szentévre*. Budapest: a szerző kiadása.

BALASSA Iván

1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj: Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát.

BARNA Gábor

1996 *A tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai*. Devotio Hungarorum 3. Szeged: JATE Néprajzi Tanszék.

²⁷ Köszönöm Rácz Bertalan monoki kanonok-plébános úr, Páll Miklós tolcsvai paróchus úr, a Tokaji Borbarátnők, különösen Regéczy-Béres Melinda és Demeterné Kulcsár Edit elnök asszony segítségét, információikat, Sasi Gábor fényképeit, valamint Bakos Zoltánnak a zárandoklatokat bemutató fotóit.

CSOMA Zsigmond

2004 *Magyar történeti borkalendárium örök időkre*. Budapest: Mezőgazda Kiadó.

2006 Szent Vince tisztelete és a Vince vessző szedésének szokása a magyar parasztságnál. In Selmeczi Kovács Attila (szerk): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S.Lackovits Emőke tiszteletére*. 127–133. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

DIÓS István (szerk.)

2002 *Szentek élete II*. Budapest: Szent István Társulat.

2005 *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest: Szent István Társulat.

FAJCSÁK Attila

1990 *Az egri szőlőművelés szokásai és hiedelmei*. Eger: Dobó István Vármúzeum.

LUKÁCS László

2005 A Velencei-tó környékének szőlőkultúrája és borpincéi. In L. Smon László (szerk): *Édes szőlő, tüzes bor. A Velencei-tó környékének szőlő- és borkultúrája*. 9–166. Budapest–Pázmánd: Ráció Kiadó Velencei-tó Környékéért Alapítvány.

PROSSER-SCHELL, Michael

2009 *Vom „dies sancti Urbani” zum „Orbán-napi Borünnep” in Hajós. Geschichte und Transformationen des Urbanfestes aus volkskundlicher Perspektive*. Freiburg: Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde.

SZIKORA András

1983 A májusi fagyok és az Orbán-kultusz. *Agrártörténeti Szemle* XXV. 1–2. sz. 89–94.

UJVÁRY Zoltán

1975 *Varia folkloristica*. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumi Igazgatóság. /Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 25./

VÁRHELYI Gyula

2017 Szent Orbán pápa kultusza Tokaj-Hegyalján. *Honismeret* XLV. 20–23.

Peterscsák Tivadar

Ny. egyetemi tanár, MTA doktora, Eger

e-mail: peterscsakt@gmail.com

Tivadar Peterscsák

The cult of a new patron saint of vineyards in Tokaj Hills: The veneration of Saint Urban in the 21st century

In Hungary since the Middle Ages Pope Urban I was the most popular patron saint of vineyards. His cult was particularly well-spread in western Hungary, in the Great Plains, in the area of Gyöngyös and Kassa (Košice) as well as in Nógrád county. The veneration of Saint Donatus had a south-German origin. The cult of Saint Gilles and Vincent was due to French Walloon settlement in the 13th century. The feasts of the patron saints of vineyards prohibited labour on their day and procession

was led to the chapel, statue or cross of the saint on the vine hills asking to protect the vineyards and to promote abundance of grapes. In Tokaj Hills from the 17th century the reverence of Simon and Judah was typical, whose feast (28 October) became the latest starting date for grape harvest in the country. Late harvest is favourable for the overripening of grapes, from which the characteristic wines of the area, Aszú and Szamorodni are made of. Besides these two patron saints a distinguished cult of Saint Wenceslas is also observable.

The cult of Saint Urban that began in the 21st century has no antecedents. His relics (skull and bones) are preserved in a glass Baroque shrine in Monok. According to a document signed in Rome it was donated by Pope Clement XIV to Count István Andrássy jr. in 1771 in order to protect vineyards in Tokaj. With the help of private persons, NGOs and local governments in 2013 a pilgrimage route was established to the relics of the saint. Simultaneously in the vineyards and settlements embossments and pictures depicting the saint have emerged. During pilgrimage the worshippers praying to Saint Urban at the site of his relics ask for abundant grape harvest and blessing for their labour. On this occasion there are a number of supplementary gastronomic and cultural programs as well.

Kora újkori kegyérmék

A zarándoklat a keresztény ember életének egyik ősi jelképe, mely „egy máig élő, ... újra reneszánszát élő társadalmi gyakorlat”.¹ A bűnbánat, a vezeklés és elégtétel, az emberi megnyugvás keresésének megnyilvánulása, továbbá a korábbi közösségből kiszakadva új értékekkel történő gazdagodása.² (1. tábla)

A peregrináció/búcsújárás minden korban komoly előkészületet igényel. Összegyűjtik az utazással kapcsolatos információkat (veszélyek, szálláshely, költségek) itineráriumokból, útleírásokból és személyes elbeszélésekből. Megfelelő öltözékről (kalap, köpeny, bot, tarisznya, napjainkban: hátizsák, túrabakancs, esőkabát), ellátásról (élelem, víz) és okmányokról (menlevél) gondoskodnak. Napjainkban az utazás előtt egy lelki és intellektuális felkészülésen vesznek részt.³ A csoportos zarándoklat során a csapatot egy előénekes vezeti, aki ügyel a rendre és gondoskodik a lelki szükségletekről. A zarándokhelyre megérkezve, tisztálkodást követően imával, zsoltárok és egyházi énekek közös éneklésével járulnak a kegytemplomhoz, majd következik a szentmisehallgatás, a szentgyónás elvégzése, az oltáriszentség vétele, az ereklyék megtekintése és az adományok átadása.⁴ Valószínűleg ez a folyamat a középkorban hasonlóképpen történhetett.

A kegyhelyen és a búcsú ünnepek alkalmával lehetőség nyílik kegytárgyakat (zarándokjelvény, kegyérem, szentkép), emléktárgyakat (mézeskalács) és apró nyomtatványokat (könyvek, ponyvák, gyónócédulák, frász-cédulák) vásárolni.⁵

A ZARÁNDOKJELVÉNY ÉS KEGYÉREM FOGALMA

A zarándokjelvény a kegyhelyre utaló ábrázolással ellátott kisméretű tárgy, melyet a zarándokok emlékül és a zarándokhely látogatásának igazolásaként vittek magukkal haza.⁶

Ezeket a 2–8 cm-es nagyságú tárgyakat többségében ólom-ön ötvözetből öntötték egyoldalas, rendszerint áttört formában, fülelkel ellátva. A vándor ruhájára, kalapjára vagy botjára erősítette, hogy viselőjük számára némi védelmet nyújtson a korántsem veszélytelen országutakon. A gyakran igénytelen kivitelű öntvények általában az illető kultuszhelyen tisztelt szentet vagy ereklyét ábrázolták. Az öntőformákat finom szem-

¹ Korpics 2014: 12.

² A *búcsú* szó ótörök eredetű, mely *boša* (=kiürül, megszabadul) származéka. Benkő 1967: 376.; Bálint–Barna 1994: 16.

³ Korpics 2014: 180.

⁴ Fedeles 2015.

⁵ Horváth 2008: 30–37.; 42–49.

⁶ A középkori zarándokjelvényeket legutóbb Benkő Elek gyűjtötte össze (Benkő 2001. 2008, 2009, 2010). A gyűjtés lezárása: 2016.10.11.

Zarándokok Canterbury-ből, 15. század
<http://www.bl.uk/learning/images/medieval/artmusicliterature/large97327.html>

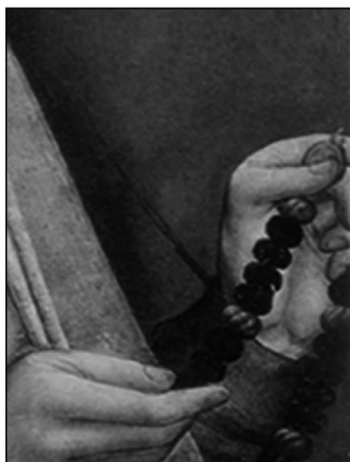
Pieter Bruegel de Oude: Zarándok,
 1550 körül
[https://nl.wikipedia.org/wiki/De_marskramer_\(Jheronimus_Bosch\)#/media/File:Pilgrim_mettelpele_tekening_van_Pieter_Breughel_D.O._1525_-_1569.jpg](https://nl.wikipedia.org/wiki/De_marskramer_(Jheronimus_Bosch)#/media/File:Pilgrim_mettelpele_tekening_van_Pieter_Breughel_D.O._1525_-_1569.jpg)

Oltárkép, 1400 körül, Main
http://www.la-isa.de/fileadmin/bilder/fumo/2008/08/Abb._5.jpg

Zarándokjelvény készítése, rekonstrukció
https://www.lionheartreplicas.co.uk/images/assets/demo_mould.jpg

Zsigmond tiroli herceg portréja, részlet, 1458
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9a/Sigismund_von_Tirol.jpg

I.

csés palából vagy zsírkőből faragták ki.⁷ Az anyaghasználatuk (vékony) és a kivitelezésük minősége (törekeny) miatt a régészeti kutatás ritka leletei közé tartoznak.

A középkori zárandokjelvények szerepét vették át a devóciós másolatok (szobor, kegyérem, gyertya, szentkép), és a barokk kori zárandoklatok egyik indikátorai lettek a kultuszok terjesztésében. Ezeket a tárgyakat a kegyképekhez érintették vagy megszenteltették, mellyel szentelményekké váltak. Ennek hátterében az a hiedelem állt, hogy a szentkép csodatevő képessége átsugárzott érintés hatására a másolatra.⁸

A zárandokjelvényhez hasonló tárgy a kegyérem, mely vallásos ábrázolást hordoz, megáldott, és kegyelmeket közvetít.⁹ A kísértések, pestis és kolera ellen viselték ruházatra felvarrva, rózsafüzérre felfűzve vagy nyakba akasztva. Az istállóban feltették a szerencsétlenségekkel szemben, a rágsálók pusztításának elkerülése végett szántóföldön elásták.¹⁰

A kegyérem általában kör vagy ovális alakú, de előfordul többszögű-, kereszt-, levél formájú is. Anyaga lehet bronz, sárgaréz, ólom, ón, vas, csont, kerámia, de nemesfémről is készülhetett öntéssel vagy verőtővel.¹¹ A bronzból készült példányokat vékonyan aranyozhatták. Az előállításukat kezdetben fémművesek (ötvösök, óntők) és képfaragók végezték, majd a 18. század második felétől megjelentek a tömeggyártást végző üzemek. A nemesfémről és a rézből készült kegyérmék öntőformáit vasból készítették el, míg az ólom-/ónpéldányokét zsírkőből, agyagpalából alakították ki.¹²

Az érméken szereplő ábrázolásokat tekintve két fő csoportra: I. Istenre vonatkozó (Szentháromság, Atya, Fiú, Szentlélek), II. egyházra vonatkozó (Boldogságos Szűz Mária, szentek, keresztény szimbólumok, kegytemplom, kegyszobor képe) lehet felosztani.¹³ Az emberi alakokat (szenteket) megfelelő attribútumaikkal látták el a könnyebb felismerhetőség kedvéért. Mesterjegyek ritkán szerepelnek ezeken a tárgyakon.¹⁴

⁷ <http://lexikon.katolikus.hu/Z/zar%C3%A1ndokjelv%C3%A9ny.html> (Letöltés: 2017.01.12.); Kriss-Rettenbeck–Möhler 1984: 146–148.

⁸ A devóciós másolatok nem feltétlenül egyeznek meg az adott kegyképpel, de funkciójukat tekintve szorosan összefüggnek azzal (Bálint 1939: 198–199.; Tüskés–Knapp 2001: 29).

⁹ <http://lexikon.katolikus.hu/K/kegy%C3%A9rem.html> (Letöltés: 2015.09.21.)

¹⁰ Faludi 1928: 15.; Gyöngyössi 2014: 34.

¹¹ Miután egyik kegyérem esetében sem volt anyagvizsgálat, és nem állt módomban személyesen tanulmányozni minden darabot, az anyag megjelölésénél a publikációkban és a leltárkönyvekben leggyakrabban alkalmazott bronz megjelölést használok. Tudatában vagyok, hogy anyagvizsgálatok ezt a meghatározást módosíthatják.

¹² 17. századtól a salzburgi Sell-műhelyben a csekély vésetű verőtövek révén olcsón és kisebb súlyú darabokat állítottak elő, melynek révén széles körben elterjedtek. A kegyérméjük jellemző vonása a növényi motívummal történő keretezés (Hagen 1973: 40–41).

¹³ Részletesebb osztályozás szerint: I. Isten: 1. Teremtő Isten, 2. Szentháromság, 3. Atyaisten 4. Fiúisten: a) Oltáriszentség, b) Jézus Szíve, c) Jézus segítségül hívása, d) Jézus élete, halála, e) kereszt, f) Jézus kegyhelyei, 5. Szentlélek Úristen, II. Anyaszentegyház: 1. Mária (Madonna, Pietà), 2. angyalok, 3. a tisztító tűzben szenvedők, 4. szentek, 5. az Egyház élete. <http://lexikon.katolikus.hu/K/kegy%C3%A9rem.html> (Letöltés: 2015.09.21.)

¹⁴ A római Hamerani-család által készített érméken szerepelnek mesterjegyek (Szentgáli 1942: 251).

A 16. századtól jelentek meg a szimbolikus tartalmú, drágakövekkel díszített darabok. A 17–18. századi példányokra a finomabb művészi kidolgozás a jellemző, majd a 19. század közepétől kevésbé igényes gyártmányok kerülnek forgalomba.¹⁵

A zarándokjelvények a 12. századtól jelentek meg Nyugat-Európa jelentősebb kegyhelyein, és használatban maradtak végig a középkorban.¹⁶ Elsősorban a Rajna–Maas-vidék (Aachen és Köln), Maastricht, Trier, valamint Róma és Santiago de Compostela vonzotta a híveket. A több tízezres nagyságrendben sokszorosított jelvények a tömeges vándorlások révén Európa-szerte elterjedtek.¹⁷

A kegyérmék kultusza a középkorban alakult ki, majd a reneszánsz idején a gyorsan fejlődő éremverésnek köszönhetően széles körben elterjedt. Előzményének tekinthetők az ókori medaillonok, az átlukasztott, keresztény jelképekkel ellátott bizánci pénzérmék és a zarándokjelvények.

A kegyérmék megáldása, búcsúval történő ellátása és terjesztése V. Sixtus pápa 1587. évi engedélyével vette kezdetét, hogy megakadályozzák az ereklyék elaprózását, széthordását, valamint terjesszék a szentek tiszteletét.¹⁸

A kultusz virágkorát a 17–19. században élte, melyben nagy szereppel bírtak a szerzetesrendek, akik a missziók során más földrészekre is eljuttatták saját rendjük, szentjeik tiszteletére vert kegyérméiket. A barokk kori zarándoklatok egyik indikátorai voltak a kultuszok terjesztésében. Magyarországon a 16. századtól terjedtek el a külföldi példányok, majd a 18. századtól jelentek meg a hazai kegyhelyek érméi mellett az Árpád-házi szenteket ábrázoló darabok.¹⁹

A zarándoklatok a 19. század második felétől fellendültek, de a két világháború, majd az 1950-es évek egyházellenes politikája miatt erőteljesen háttérbe szorultak.²⁰ A rendszerváltás óta és az új vallástörvénynek (1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról) köszönhetően ismét nagyobb számban keresik fel a kegyhelyeket.²¹ A zarándoklat szerepe folyamatosan növekedik a személyes tapasztalásokban és az egyéni spirituális találkozásokban, melyet a turizmus terjedése is fokoz.²² Napjainkban a zarándokok motivációi között egyre háttérbe kerül a búcsú elnyerése, és elsősorban az „út” átélése, megélése válik fontossá.

A kegyérmék és zarándokjelvények szerepe továbbra sem csökkent, forgalmuk jelentős, ezért tömegtermeléssel állítják elő ezeket a darabokat, elsősorban alumíniumból.²³ Az internetes vásárlás lehetővé teszi a kegytárgyak megvételét, megrendelését

¹⁵ Faludi 1928: 16.

¹⁶ A legkorábbi zarándokjelvények az 5–7. századból, a Szentföldről származnak. Ampullákban viték magukkal a Jordán folyó vizét, vagy a Szentsírnál lévő lámpák olaját. Jellegetes típusát képviselte az ún. Ménász-ampulla. Lexikon des Mittelalters VI. 2154–2155.; Gauthier 1986: 17–20. Rómából (Péter kulcsa, Veronika kendője) és Santiago de Compostelából (Jakab-kagyló) a 12–13. század fordulójától mutathatók ki zarándokjelvények (Plötz 2008: 55–56).

¹⁷ Köster 1972: 147.; Kriss-Rettenbeck–Möhler 1984: 146–148.; Benkő 2002: 187.

¹⁸ <http://lexikon.katolikus.hu/K/kegy%C3%A9rem.html> (Letöltés: 2015.09.21.)

¹⁹ <http://lexikon.katolikus.hu/K/kegy%C3%A9rem.html> (Letöltés: 2016.09.30.)

²⁰ Adriányi 2005: 178–179., 190–192.

²¹ Adriányi 2005: 214–226.

²² Korpics 2014: 147.

²³ http://pecsidenar.hu/10_melleklap.php (Letöltés: 2017.01.30.)

webáruházakon keresztül. A gyártásukat külön erre szakosodott üzemek végzik el a vásárlók igénye szerint. Az aukciós házak, a használtcikk piac és azok online oldalai nagy számban kínálják a régebbi és az egyedi darabokat. Közkedveltek az emlékévekben, kevés példányban készített kegyérmék, de komoly összeget is elkérnek egy-egy 18. századi, nemesfém-ből készült termékért is.

MAGYAR KUTATÁSTÖRTÉNET

A kegyérmék gyűjtésének és feldolgozásának első úttörője Kuncze Leó (1840–86),²⁴ bencés szerzetes volt, aki kb. 9000 érmét osztályozott Pannonhalmán. Rendszerében két főcsoportot és 5–5 alcsoportot (osztályt) különített el.²⁵

Faludi Géza tanulmányában az amulett fogalmát taglalja, melynek jellege a kegyérméknél is kimutatható, mert élettelen tárgyat természetfeletti képességekkel ruháznak fel.²⁶ Részletesen tárgyalja a különleges darabok történetét az egyiptomi kultúráig visszamenőleg, jellemezve a görög és a római éremképeken látható istenségek szerepét (bajelhárító, óvó-védő). A szentek ábrázolása Faludi szerint a kora újkortól mutatható ki, és minden betegség ellen saját patrónus volt.²⁷ Gohl Ödön a kegyérméket az egyházi emlékérmék kategóriájába sorolja. Összegyűjtötte az 1915 előtti személyi és helyi vonatkozású darabokat.²⁸ Lepold Antal kanonok az esztergomi kegyéremgyűjteményt mutatja be a kegyhelyek pontos leírásával.²⁹ A szentelmények ismertetésének módszertanát Szentgáli Károly foglalta össze 1942-ben.³⁰ Leírása szerint ezeket a tárgyakat az egyház megáldotta, megszentelte és malasztal jártak együtt. Katolikus érmének nevezi őket, annak ellenére, hogy más felekezethez tartozók körében is elterjedtek voltak. Használatának célja, hogy „viselőjének, bizonyos föltételek mellett, lelki és testi jót ígér.”³¹ Hat csoportba sorolja a kegyérméket Gohl osztályozását részben átvéve: 1. egyházi személyek, 2. helyi vonatkozások, 3. kegyhelyek, 4. magyar szentek,

²⁴ A középkori zarándoklatok kutatása és a zarándokjelvények gyűjtése az 1900-as évek elejétől vette kezdetét a német és a cseh területeken. A 12–16. századi szentelmények tipologizálását Kurt Köster történész dolgozta ki az 1950-es években. (Poettgen 2008: 31–46.) A devociós emlékek gyűjtésének úttörője a Berliini Művészeti Múzeum volt, mely a 19. század végére már jelentős anyaggal rendelkezett. (Lambacher 2008: 207–222.) Több európai ország (Cseh-, Ír-, Lengyel-, Német-, Olaszország, Románia, Svájc) területéről előkerült zarándokjelvények adatbázisa interneten elérhető: www.pilgerzeichen.de, melynek segítségével minden szentelményről részletes információt (lelőhely, datálás, leírás, leltári szám, irodalom) kapunk.

²⁵ 1. főcsoport: Isten, alcsoportjai: Teremtő, Szentháromság, Atyaisten, Fiúisten, Szentlélek; 2. főcsoport: Anyaszentegyház, alcsoportjai: Mária, Angyalok, A tisztítótűzön szenvedők, Szentek és mulandóságuk emléke, Az egyház élete. Kuncze 1885.

²⁶ „Amuletnak nevezünk minden olyan tárgyat, amely a közhit, illetőleg tulajdonosának meggyőződése szerint viselőjét bajtól, betegségtől, szerencsétlenségtől megóvjá”. (Faludi 1928: 8.)

²⁷ Faludi 1928: 10, 15.

²⁸ Gohl 1912: 90–116.

²⁹ Lepold 1930.

³⁰ Szentgáli 1942: 237–285.

³¹ Szentgáli 1942: 240.

5. magyar veretű, de más nemzetiségű, 6. hitbuzgalmi.³² Külön fejezetben foglalkozik a kutató a Mária-tisztelettel, annak kialakulásáról és kultuszának elterjedéséről. A kegyérméken számos díszítőjelzőt (*immaculata*, *virgo sine peccato*, *beata virgo*, *domina angelorum*, *regina scholarum*) tüntettek fel. A titulusok alapján hat típust különített el.³³ A magyar búcsújáróhelyek felsorolása során a Mária-kegytárgyakat is ismerteti, majd rátér az emlékérmék (pápai, hitbuzgalmi egyesületek, egyházi épületek) részletes tárgyalására.³⁴

Sólymos Szilveszter szerint „a kegyérmék a vértanúk és szentek, illetőleg magának Jézusnak és Máriának is jelenlétét elősegítő, tágabb értelemben vett ereklyék voltak.” Méregtelenítő hatással rendelkeznek, az állatokat mentik meg a ragálytól, védelmet nyújtanak a pestis ellen, megkönnyítik a szülést.³⁵ Véleménye alapján elegendő, ha ezek a tárgyak önmagukban figyelmeztetők, jóra ösztönzők.³⁶

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK SORÁN ELŐKERÜLT KEGYÉRMÉK (2. TÁBLA)

2014-ben, Székesfehérváron végzett feltárás során egy Szent Benedek-kegyérem került elő, melynek értelmezése során azt tapasztaltam, hogy a kegytárgyakkal kevés hazai szakirodalom foglalkozik. Az ásatásokból ismert példányok módszeres gyűjtésére csak az utóbbi időben mutatkozott hajlandóság, ehhez azonban szemléletváltásra is szükség volt.³⁷ A régészet a 17–18. századi leletanyagra kevésbé fordított figyelmet, melynek révén számos temető tárgyi hagyatéka a mai napig nincsen leközölve, beletárolva.

A kutatásom során az ország egész területéről, feltárásokból származó, kora újkori kegyérmék összegyűjtésére vállalkoztam, melyhez először a szakirodalmat tekintettem át. Az adatbázisom folyamatosan bővült a kollégák segítségével, akik újabb példányokra hívták fel a figyelmemet. Több régészeti raktárat is felkerestem, hogy megtekinthessem az ott tárolt kegyérméket. Pontos leírást (lelőhely, leltári szám, anyag, készítési mód, forma, ábrázolás, díszítés, felirat) végeztem a leletekről méretadatokkal ellátva. A példányokon látható alakok meghatározásához és a feliratok feloldásához hazai és külföldi analógiákat használtam fel.

³² Szentgáli 1942: 270.

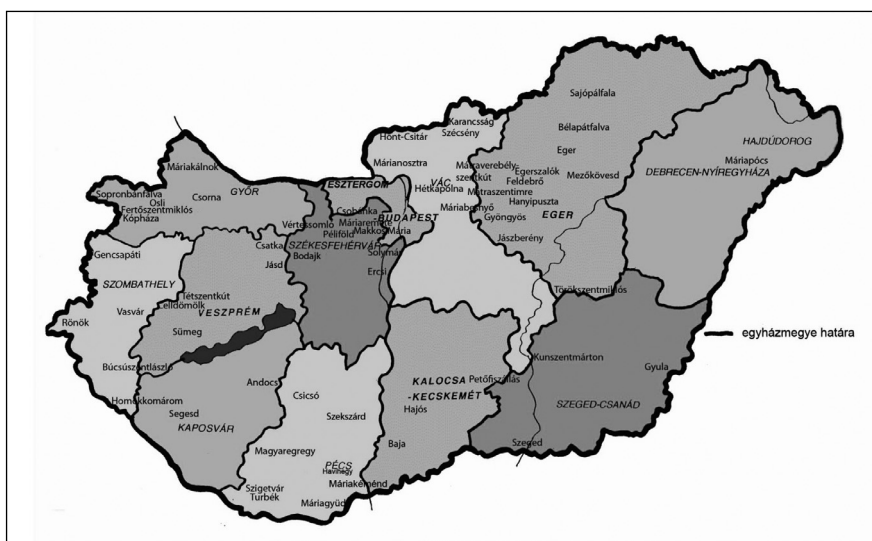
³³ 1. *BEATA VIRGO MATER* felirat, képi ábra: Boldogasszony a gyermekkel; 2. *DOMINA (REGNI MARIANI, ANGELORVM, ROSARII* etc.) felirat, képi ábra: koronát és kormánypalcát tartó Madonna; 3. *MATER SALVATORIS, SANCTA MATER, CHRISTI* felirat, képi ábra: egy vagy hét törrel együtt ábrázolt Boldogságos anya; 4. *PATRONA HVNGARIAE* felirat, képi ábra: Mária felhőn vagy trónuson ül, karjában a kisdeddal; 5. *REGINA, CAELI* etc. felirat, képi ábra: Mária kezében ájtatossági szert tart; 6. *VIRGO SINE PECCATO* felirat, képi ábra: Mária alakját diessugár keretezi, karjai széttárva tenyérrel felfelé fordítva, melyek sugároznak, földön vagy a holdon áll, alatta kígyó (Szentgáli 1942: 255–256).

³⁴ Szentgáli 1942: 262–266.

³⁵ Sólymos 2002: 23.

³⁶ Sólymos 2002: 22.

³⁷ Demjén–Sófalvi 2009.; Demján 2016.

1. Magyarország főbb búcsújáró- és kegyhelyei
<http://www.katolikus.hu/bucsujaras/> (utolsó letöltés: 2016.10.03.)

2. Régészeti kutatások során előkerült kegyérmék lelőhelyei
<http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/magyar-tortenelmi-terkeptar/magyarorszag-kulturaja-a-18-szazadban-es-a-19-szazad-első-felében/magyarorszag-kulturaja-a-18-szazadban-es-a-19-szazad-első-felében-kronologia-2> (utolsó letöltés: 2016.10.03.)

II.

A kegyérmék ismertetése az előkerülési helyük ábécésorrendjében történik. Rövid bemutatásra kerül a lelőhely és a tárgy előkerülésének körülményei, majd részletes leírás olvasható a leletről. A lábjegyzet az adott példány leltári számát, a sírból származó további mellékleteket és a szent életrajzát tartalmazza az analógiák mellett.

Báta (Tolna megye)

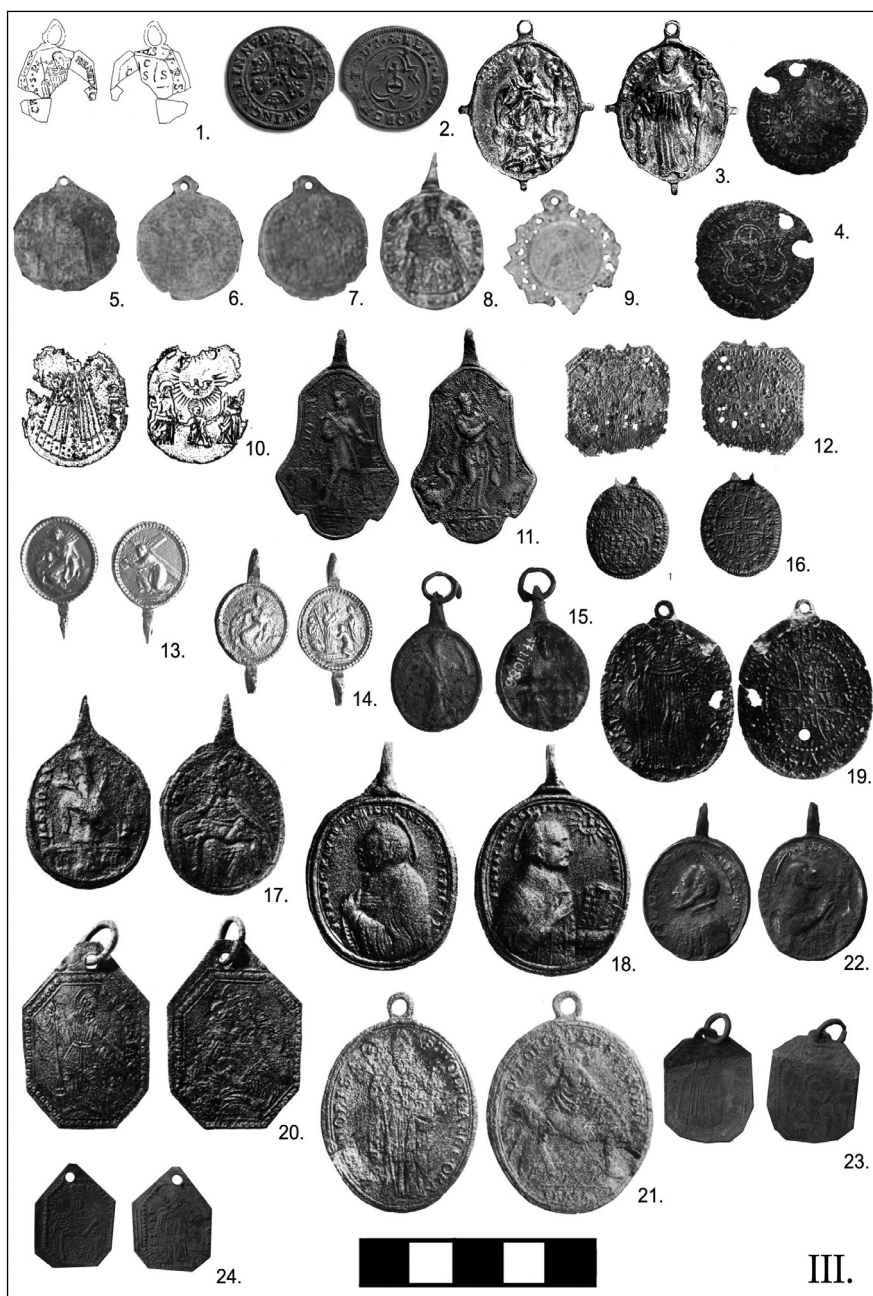
Báta plébániatemplomáról a 15. századtól vannak adatok, mely a 17. század elejére gazdátlanra vált. Az egyházi épült megmaradt felmenő falait 1800 táján hordták el, de romjai körül elhelyezkedő középkori temetőt (Régitemető-völgy) a 18. század végéig használták, mert 1780 körül szentelték fel az új katolikus sírkertet Feketevölgy északi oldalán.³⁸

1975-ben, a Fő utca 369. számú ház udvarára nagymennyiségű lösz zúdult, melynek omladékában emberi csontok, téglatörmelékek voltak. Csak a kialakított részsűben sikerült három, melléklet nélküli sírt, és két téglafal részletét feltárni, valamint a leomlott részben a leleteket összegyűjteni.³⁹ Az előkerült darabok közül a legkorábbi egy 14. századi szlavón denár, 15. századi pártaöv, és a legkésőbbi egy 17–18. századi süveg, melyek közvetve jelzik a temető használatának idejét. Szórványként egy nyolcszögletű, Szent Benedek-kegyérem (3. tábla 1. kép) került elő, melynek anyaga sárgaréz, apró függesztőkarikája vörösréz.⁴⁰ A 16–17. századi példány hiányos, igen töredékes. Egyik oldalára durva szövésű, fehér vászondarab tapadt. Az érem előlapján jobb kezében kereszt végződésű pásztorbotot tartó, kámzsás szerzetesi ruhát viselő egyházi személy látható, valamint a töredékes *CR(V)X·S(ANCTI)·P(ATRIS)·BENEDIC(TI)* felirat. A darab szélén levélminta fut végig. A másik oldalán a Benedek-pajzsban egy kereszt látható, mely Szent Benedeknek a Szent Kereszt iránti tiszteletére emlékeztet. Mellette és körben iniciálék (szavak kezdőbetűi) olvashatók, ezek feloldása egy imádság szövegét adja. A párhuzamok alapján a kereszt szárai között lévő négy mezőben (a kereszt szárainak találkozásánál) a következő betűk álltak: *C. S. P. B.* (Crux Sancti Patris Benedicti) – Szent Benedek Atya (Atyánk) Keresztje. A kereszt függőleges szárán felülről lefelé: *C. S. S. M. L.* (Crux Sacra Sit Mihi Lux) – A Szent Kereszt legyen az én Fényem (Világosságom). A kereszt vízszintes szárán balról jobb felé olvasva: *N. D. S. M. D.* (Non Draco Sit Mihi Dux) – Ne a gonosz legyen az én Uram (Ne a sárkány legyen az én vezérem). A Benedek-pajzsban jobbról körben: *V R. S.* (Vade Retro Satana!) – Távozz tőlem, Sátán! / *N. S. M. V.* (Nunquam Suade Mihi Vana) – Nem fogsz soha meggyőzni hiábavalóságokkal (soha ne kísérs hiábavaló dolgokkal)

³⁸ Németh–Rácz 2012: 147–148.

³⁹ Gaál 1979: 109., 124., 127.

⁴⁰ Egy 1647. évi per során a boszorkánysággal gyanúsított asszonyok azt vallották, hogy Metten kolostora felett nem rendelkeztek hatalommal a falakon lévő Benedek-keresztek miatt. A könyvtárából ismert egy 1414-ből származó bibliai kommentár is, melyben a szent látható az ördögűző formulával. XIV. Benedek pápa 1742. évi brevében hagyta jóvá, hogy a medál viselésével búcsút nyernek azok, akik megszentelő kegyelem állapotában vannak és imádkoznak a Szentatyára (Sólymos 2000: 10–14).

3. tábla.

/ *S. M. Q. L.* (Sunt Mala Quae Libas) – Amit nekem mutatsz, az rossz (rossz, amivel kínálsz) / *I. V. B.* (Ipse Venena Bibas) – Te Magad idd meg a mérged. A kereszt felett: *IHS* – Iesus Hominum Salvator. Viselőjét megvédte a pestistől, és az ördögi támadásoktól.⁴¹ Mérete: 1,3x1,8 cm. A vallási emléktárgy összefüggésbe hozható azzal, hogy Báta, mint a Szent Vér-ereklye kegyhelye a bencések kezén volt 1539-ig ténylegesen, majd ezt követően névlegesen.⁴²

Bodrogsziget (Észak-Bácska)

A bodrogszigeti kolostorban (később a helyén épült fel Windischgrätz herceg vadász-laka) és a közelében álló temetőkápolnában feltárt sírokból származó leleteket a zombori múzeumba szállították, de a bekerült mellékletek pontos lelőhelyét nem lehetett azonosítani.⁴³

Észak-Bácska a 15 éves háború végére elnéptelenedett, ezért a leleteket erre az időszakra lehet datálni.

A beletározott anyagban az egyik kegyérme ovális alakú, füllel ellátott, ólomból készült, melyen egy templomtorony látható felirattal.⁴⁴ A másik darabon Mária megkoronázása figyelhető meg.⁴⁵ A harmadik példány elveszett, csak a kartonja maradt meg. A leírás és a párhuzamok alapján az előoldalán 3 korona és 3 liliom látható, mely körül: *GOTTERGEBEN SOL*, hátoldalán: birodalmi alma kereszttel és a Babenbergiek fehér szalagja szerepel *GOTES REICH BLIBT EWICK* körirattal. (3. tábla 2. kép) Mérete a párhuzamok alapján: Ø 21 mm. Hans Krauwinckel II. (1586–1635) pénzverő által vert nürnbergi kegyérméről/zsetonról lehet szó.⁴⁶

Budapest (Pest megye)

Az Ostrom utca 13. számú telek déli végénél, az „A” szelvényben, egy beásás betöltésében, a kövek közül a középkori és a török kori kerámiatöredékek mellett egy 17.

⁴¹ Sólmos 2000: 17., 21–23.

⁴² Sümegi é.n. További Szent Vér-kultusz helyszíne: Diósgyőr, Esztergom, Garamszentbenedek, Győr, Kassa, Ludberg, Monyorókerék, Patacs, Pécs, Siklós, Szeged, Tarkő, Vasvár, Veszprém (Sümegi 1991: 113–115).

⁴³ Gubicza Kálmán a lelőhelyet a bodrogszigeti pálos kolostorral azonosította, ennek helyét azonban nem ismerjük. Romhányi Beatrix munkájában bencés apátság van feltüntetve Bodrogmonostornál, melyet a 11. század második felében alapítottak. 1526-ig létezett, templomát a Duna áradása a századfordulón elmosta. Romhányi é.n. A temetőkápolnát az alaprajzi sajátosságok alapján a feltáró régész Árpád-korinak határozta meg (Korek 1992: 189).

⁴⁴ A kép rossz minősége alapján nem olvasható a felirat. A VIII. leletcsoport elemei (Ltsz.: 2458.) hiányosan találhatók meg a múzeumban (Korek 1992: V. t. 20.; Wicker 2008: 143).

⁴⁵ Rossz minőségű a közölt kép, ezért részletesebb leírás nem lehetséges (Korek 1992: V. t. 41).

⁴⁶ Erről a kegyérméről nincs képi ábra Korek 1992: 197.; <http://www.mernick.org.uk/bexley/article3.htm> (Letöltés: 2015.10.04.); Grieb 2007: 845.

századi bronzmedál (3. tábla 3. kép) került elő.⁴⁷ A középkori Tótfalu területén török kori lakóházak álltak, majd a város visszafoglalása után az épületeket elbontották, és talajegyengetési munkálatokat is végeztek.⁴⁸

Az ovális alakú, függesztőfüllet ellátott kegyérem egyik oldalán Szent Lénárd bencés szerzetes egész alakja látható bő ujjas, öv nélküli ruhában, tonzúrával, baljában pásztorbottal, jobbában bilincsel, felirata: *S(ANCTUS) LEONHART*.⁴⁹ A másik oldalon püspök szerepel pásztorbottal és áldásra emelő kézzel, lábánál farkassal. Felirata: *S(ANCTUS) SYMPERT*.⁵⁰ Mérete: 3,8x2 cm.

Dombóvár (Tolna megye)

1975–77 között Békátó-pusztánál fekvő halastavak nyugati oldalánál lévő kiemelkedésen leletmentő feltárást végeztek, mert a gát kiépítéséhez szükséges föld kitermelésével egy temetőt bolygattak meg. A 16–17. századra datált temető a Kapos északi oldalán letelepedett balkáni népességhez köthető.⁵¹

A 193. sírban, 6–8 éves fiú koponyáján homlokszalag díszítményei maradtak meg, köztük egy nürnbergi zseton (3. tábla 4. kép), melyet Wolf Lauffer II. pénzverőmester (1612–51) készített. A másodlagosan átfúrt darab előlapján három lilium, három korona látható *MACHT REICH GOT(T)E(S) SEGEN* felirattal. A hátlapján a birodalmi alma szerepel a kereszttel, Babenbergiek fehér szalagjával keretezve *WOLF (L)A(VF) ER NÜRNBERG RECH* körirattal.⁵² Mérete: 2,3 cm (átmérő).

Felsőzsolca (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)

Felsőzsolca, Nagyszilvás utca 21–23. számú telkeken végzett feltárást során feltárták a település templomát a hozzátartozó temetővel. Szent Mihályról nevezett egyházát az 1332–35-ös pápai tizedjegyzékek említik. A 18. század második felében a templom köveit építkezésekhez elhordták, de az elpusztult épületet és a cinterem helyét újkori

⁴⁷ Budapesti Történeti Múzeum Ltsz.: 96.93.10.; Végh 1999: 5. kép, 25. j.

⁴⁸ Végh 1999: 331–344.

⁴⁹ Szent Lénárd (6. század) számos foglyot szabadított ki Klodvig királytól kapott kiváltságának köszönhetően, majd elterjedt, hogy a segítségül hívására lehullottak rabokról a bilincsek. A bognárok, gyümölcskereskedők, házalók, kovácsok, kőszénbányászok, lakatosok, rézöntők, vajkereskedők védőszentje (Voragine 1990.; Bálint 1998.; Diós 2009.)

⁵⁰ Szimpert a 8. század fordulóján Augsburg püspöke volt. A legenda szerint egy anya a segítségét kérte, mert gyermekét elvitte a farkas. A püspök által építtetett templomba visszavitte a csecsemőt a vadállat. <http://daten.digitale-sammlungen.de/0008/bsb00085893/images/index.html?seite=496> (Letöltés: 2015.09.28.)

⁵¹ Gaál 1982: 180.

⁵² A homlokszalagon további három darab kauri-csiga (*Cyprea moneta*) és egy ezüst- vagy bronzlap helyezkedett el. További mellékletek: bronz félgömb, három darab üveggyöngy (Gaál 1982: 170.; <http://www.mernick.org.uk/bexley/article3.htm> (Letöltés: 2015.10.04.); Grieb 2007: 895).

térképek még jelölték.⁵³ Egy hajóval és félköríves szentéllyel rendelkezett, melynek pusztulási ideje a 17. század elejére-közepére tehető az írott források és a régészeti adatok alapján. A temetőt később is használták, mert az alapozási árokban helyezkedett el a 152. sír 17–18. századi kegyéremmel. A nyugat–keleti tájolású, felnőtt férfi bal alkarcsontja és a medencelapátja közül egy hatszögletű, Szűz Mária-kegyérem került elő egyéb mellékletekkel (corpus, gomb).⁵⁴ A képe erősen korrodálódott, hátlapján felirat és alak sem vehető ki. Mérete: 1,7x2,3 cm.

Ják (Vas megye)

A bencés apátsági templom körüli temetőben, 1999–2002 között végzett feltárások során 17–18. századi sírok kerültek elő.⁵⁵

Több celli kegyérem származik innen, melyeken a MARIA CELLENSIS körfelirat olvasható gyöngydróttal keretelve. (3. tábla 5–8. kép) Rézből készültek függesztőfülrel.⁵⁶ Szűz Mária díszes öltözkében, palástban látható koronával a fején, ölében tartott gyermekével. A kis Jézus jobb kezében almát tart, bal kezével Szűz Mária által kínált gyümölcs után nyúl. Köztük az egyik kegyérmén Nepomuki Szent János alakja is látható. A hidak, folyók, hajósok, vízimolnárok, halászok védőszentjét és a gyónási titok vértanúját papi ruhában, vállán hermelinpaláttal, fején birétummal, sugaras dicsfénnel és karjában feszülettel ábrázolják. Az alábbi felirata olvasható az alakja körül: *JOANNES NEPOMUCENUS*. A háterében a prágai Károly-híd is megfigyelhető.⁵⁷ A leletegyüttesben ónból öntött, csipkés szélű, máriacelli darab (3. tábla 9. kép) is előfordul.⁵⁸

Kaposvár (Somogy megye)

Kaposvár, Toponáron végzett feltárás során egy 1530 körül elpusztult templomot és körülötte lévő temetőt tártak fel. A sírokból előkerült pénzek alapján a temetkezések Szent István korától a 18. század utolsó harmadáig folytak.⁵⁹

Az 1147. számú sírban lévő elhunyt nyakában egy Máriacellből származó, ovális alakú kegyérmét (3. tábla 10. kép) helyeztek el, melynek korát a 17–18. századra datál-

⁵³ Simonyi 2005: 309.

⁵⁴ A közölt kép minősége nem megfelelő. További mellékletek: rozettás veret bőr- és szövetmaradvánnyal, egy darab bronz kereszt korpuszal, a medencén bőr övmaradvány lenyomatán két darab nagyméretű bronzgomb. Simonyi 2005: 311, 6. kép

⁵⁵ Valter 2001: 224–225.; Valter – P. Hajmási 2003: 53.

⁵⁶ Horváth 2008: 34, 1–3. kép

⁵⁷ Nepomuki Szent Jánost IV. Vencel király a Károly-hídról dobatta a Moldvába, majd a prágai Szent Vid (Vitus a bevett neve)-templomban temették el, és a sírjánál a 16–17. századtól kezdődtek el csodás események. 1729-ben történt canonisatioja (Bálint 1998.; MNL III.; Horváth 2008: 35, 4. kép).

⁵⁸ Horváth 2008: 35, 5. kép

⁵⁹ Bárdos 1987: 10.

ják a mellékletek alapján.⁶⁰ Az előlapján a Szűzanya látható harang alakú öltözékben, koronával a fején. A kezében a kisdedit tartja. A hátlapján a Szent családot ábrázolják. Az éremképek kidolgozása kissé kezdetleges, tömeggyártással állították elő a darabot.⁶¹ Mérete: 2,3x2,9 cm.

Kecskemét (Bács-Kiskun megye)

A Kossuth téren álló „Barátok temploma” – ma a város egyik plébániatemploma – középkori előzményekkel rendelkezik. Szent Miklós tiszteletére szentelt egyházi épület 1475-től említik az írott források. 1640-es évektől a ferencesek gondozásába került a plébánia. A cintermet kőfal vette körül. 1678. évi tűzvész során a templom leégett, melynek okán a középkori falak nagy része elpusztult. 1973-ban folyt feltárás a ma álló épület körül és a hozzáépült kolostor északkeleti oldalánál. A szentély körüli temetőszakaszban 16–18. századi sírok kerültek a felszínre a mellékletek alapján.⁶²

Az 53. női sírból, az elhunyt jobb combcsontja környékéről származó, hegedű formájú, bronz, füles kegyérem (3. tábla 11. kép) előlapján Nepomuki Szent János látható, vállán hermelinpáláttal.⁶³ Bal kezében pálmaágat és jobbáiban feszületet tart. A háttérben a prágai híd részlete figyelhető meg. Körülötte az alábbi felirat: *S(ANCTUS)·IO(ANNES)·NEPOM(UCENUS)·M(ARTYR)* olvasható. A hátlapján Mihály arkangyalt ábrázolták, baljában pajzzsal és jobbáiban bottal/feszülettel, amint a szörnyre sújt le. Alatta *(RO)MA* felirattöredékkal. Mérete: 4x2,4 cm. A kegyérem a formája és az éremképek alapján a 18. századra keltezhető.

A 200. női sírban, a nyakcsigolyáktól jobbra egy nyolcszögű, 16–17. századi, réz Szent Benedek-kegyérem feküdt.⁶⁴ (3. tábla 12. kép) A hátoldalon Szent Benedek-pajzs látható, az előlapon a szent alakjával, ismert attribútumaival és a *CR(V)X·S(ANCTI)·P(ATRIS)·BENEDIC(TI)* körirattal. Gyöngysor keretezi az ábrát. Mérete: 2,2x2,2 cm. Rossz megtartású, erősen korrodálódott példányról van szó. Függesztőfülrel rendelkezett, melynek csak kis részlete maradt meg.

Szórványként került elő három darab, 17–18. századi, ovális alakú, füles bronzlap.⁶⁵ Az első darab (3. tábla 13. kép) előlapján Pietà figyelhető meg. A hátlap a Passió-jelenetet ábrázolja. Mindkét oldalát gyöngydrót keretezi. Mérete: 2,3x1,5 cm. A második, kétfüles példányon Fájdalmas Szűzanya látható, ölében tartva Krisztust. Ábrázolási módja megegyezik az előző darabbal. A hátlapján Krisztus bemutatása a templomban jelenetet örökítették meg. A glóriás alak a jobb szélén Mária, a bal oldali Szent József.

⁶⁰ Bárdos 1987: 24, XIII. tábla 1, 1/a.

⁶¹ Hasonló 17. századi darabok: Knez 2001: 15, 19. kép

⁶² A kegyérmék fotóiért köszönettel tartozom Varga Máténak és Kis Bélának (Katona József Múzeum) (Biczó 1976: 329, 342).

⁶³ Katona József Múzeum Ltsz.: 77.1.215. További mellékletek: hajtűk, díszszög, veret.

⁶⁴ Katona József Múzeum Ltsz.: 77.1.417. További mellékletek: bronztű, koporsót díszítő szegek.

⁶⁵ Katona József Múzeum Ltsz.: 77.1.1086.

Középen Simeon tartja a kezében kisdedit. A térdeplő alak valószínűleg Anna.⁶⁶ (3. tábla 14. kép) Mérete: 3x1,5 cm. A harmadik, füles kegyérem erősen korrodálódott. Nepomuki Szent János vehető ki az attribútumai alapján az előlapon. A hátoldalon egy ülő férfi elmosódott alakja látszik. (3. tábla 15. kép) Mérete: 2,9x1,9 cm.

Kerepes (Pest megye)

A település déli részén lévő Kálvária-dombon 1987-ben szondázó ásatást végeztek, melynek során egy 13. századi földvár és egy 14–15. századi templom részeit sikerült megfigyelni. A Szent Miklós tiszteletére szentelt egyházi épületet temető és fal vette körül. Az újkori bolygatások miatt csak kilenc sírt tártak fel, melyek a 18. századból származnak, alátámasztva, hogy a lakosság 1691-ben tért vissza a faluba.

Az 1. sír egy részét feldúlták, ezért csak az elhunyt közelében találták meg a Szent Benedek-medált. A préselt, ovális rézlemez előlapján látható a szerzetes erősen kopott ábrázolása *S(ANCTUS) BENEDICT(US)* körirattal. A hátoldalán a Szent Benedek-pajzs szerepel.⁶⁷ (3. tábla 16. kép) Mérete: 1,6x1,8 cm.

A 2. sírban fekvő felnőtt medencéjénél egy ovális, öntött bronz kegyérmet találtak, melyen Nepomuki Szent János és Pietà-ábrázolás figyelhető meg.⁶⁸ (3. tábla 17. kép) Mérete: 4x2,5 cm.

Egy 10 év körüli kislány nyakánál egy medál feküdt. Az ovális, öntött, bronz, függesztőfülrel ellátott példányon Xavéri Szent Ferencet bő ujjú ruhában, glóriával ábrázolták. A körirata: *S(ANCTUS) FRANC(ISCUS) XAVER(IUS) SOC(IETATIS) IESU IND(IAE) ET JAPONIAE (APOSTOLUS)*. A hátlapján Szent Bernardin látható. Jobb kezét mellére teszi, előtte könyv, feje felett jobb oldalon sugaras napkorong helyezkedik el.⁶⁹ (3. tábla 18. kép) Mérete: 4,7x3,2 cm. Az elhunyt medencéjénél egy Szent Benedek-kegyérem feküdt, mely ovális alakú, vékony, préselt rézlap kerék függesztőfülrel. Előlapon az alábbi felirat szerepel: *CRUX · S(ANCTI) · P(ATRIS) (BENE)DICTI*. A széleit V-alakú díszítéssel látták el. A hátlapon a Benedek-pajzs figyelhető meg.⁷⁰ (3. tábla 19. kép) Mérete: 3,7x2,7 cm.

⁶⁶ Ez az ábrázolási mód a barokk kortól mutatható ki. Rembrandt 1669-ben készült festményén így módon történik a jelenet bemutatása (Kirschbaum 1968: 476–477). Köszönöm Smohay Andrásnak (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum), hogy erre az ábrázolási módra és műre felhívta a figyelmemet.

⁶⁷ Miklós 1991: 8. kép 1.

⁶⁸ Ltsz.: 90.80.42. Miklós 1991: 8. kép 2.

⁶⁹ Ltsz.: 90.80.45. Miklós 1991: 7. kép 2. A kislányt pártával a fején, olvasóval és gyöngysorral temették el. Miklós 1991, 350–351. Xavéri Szent Ferenc olasz katolikus hitszónok, egyháztanító Siénában nevelkedett 1386-tól. Jogot tanult, majd belépett a ferences rendbe. 1417-től Genovában prédikált, kezében Jézus Krisztus monogramjával ellátott pajzzsal. Háromszor emeltek ellene vádat, de a többszöri kivizsgálás során mindig felmentették. Három alkalommal akarták püspökké tenni, de visszautasította. Több iskolát alapított (Monteripidó, Siena), majd Milánóba küldték diplomáciai ügyekkel, de az utazás közben, 1444-ben meghalt. 1450-ben avatták szentté (Bálint 1998.; Diós 2009).

⁷⁰ Ltsz.: 90.80.47.; Miklós 1991: 7. kép 1.

A 6. sírból, a karok mellől egy nyolcszögű, préselt réz kegyérem került elő. Egyik oldalán Szent Flóriánt ábrázolták páncélban, jobb kezében zászlót tartva. A bal kezével vizet önt égő házra. Az alábbi felirat olvasható rajta: *S(ANCTUS) FLORIAN*. A másik oldalon Madonna szerepel gyermek Jézussal.⁷¹ (3. tábla 20. kép) Mérete: 3,7x2,6 cm.

A 9. sír kidobott földjéből egy préselt, ovális rézlemez került elő. Az előlapján püspöksüveges, papi ornátusban álló férfialakot ábrázoltak. Jobb kezében püspöki bot, bal kezének környéke sérült. Kőrírata: *S(ANCTUS) WOLFGANG ORA PRO NOBIS*. A hátlap közepén Pietà-ábrázolás látható az alábbi felirattal: *M(ATER) DOLOROSA*.⁷² (3. tábla 21. kép) Mérete: 4,3x3,2 cm.

Pápa (Veszprém megye)

Pápa Főterén álló, barokk római katolikus plébániatemplom középkori előzményekkel rendelkezik, melyet Szent István tiszteletére szenteltek és temető vett körül.⁷³ A kutatás az ásatási eredmények alapján egy háromhajós, sokszögben záródó, gótikus szentély-llyel és délnyugati toronnyal rendelkező épületet rekonstruált. 2010–11-ben került sor a temető feltárására, melynek során gazdag kora újkori sírok kerültek elő. A mohácsi csatát követő népességmozgás gazdasági fellendülést okozott. Pápa az 1540-es évektől a győri végvidék egyik vára lett, mely szintén hozzájárult a város fejlődéséhez. A 18. század második felében a Fő teret átalakították, a temetőt felszámolták.⁷⁴

Az S1438 sírból egy Szent Kajetán és Avellinói Szent András büsztjét ábrázoló, ovális bronz, függesztőfüles kegyérem került elő. Felirata: *S(ANCTUS) CAIETANVS THIEN(AEUS) F(UNDATOR) C(LERICORUM REGULARORUM)/ S(ANCTUS) ANDR(EAS) AVEL(LINO)*. (3. tábla 22. kép) Mérete: 3x2,1 cm.

Szórványként ismeretes, nyolcszögű, réz, függesztőkarikával ellátott példány előlapján gyöngysorral keretezve Miasszonyunk-kegykép látható az alábbi felirattal: *(NOTRE) · D(AME) · D(E) · MONTAIGV*. A hátapon Szűz Mária megkoronázása jelenet szerepel. (3. tábla 23. kép) Mérete: 2,2x1,7 cm.

⁷¹ Ltsz.: 90.80.59.; Miklós 1991: 8. kép 3. Szent Flórián, az árvizek és tűzvészek ellen védő szent magas rangú katonatiszti családból származott, és a 3. század második felétől legionáriusként szolgált. Áttért a kereszténységre, majd Noricumban telepedett le. Diocletianus császár alatt folytatott üldöztetés során Laureacumba ment a foglyok megsegítésére, de 304-ben elfogták és nyakában kövel dobták az Enns folyóba. Egy legenda szerint megmentette a lángok közé esett szénégetőt (Bálint 1998.; Diós 2009).

⁷² Ltsz.: 90.80.27. Miklós 1991: 10. kép 10. Szent Wolfgang 924 táján született jómódú családban, gondos nevelésben részesült. Tudósként kezdte pályáját Trierben, később Kölnben, majd Einsiedeln monostorában bencés szerzetes lett. 971-ben ténitést végzett Taksony törzsében, majd visszatérve regensburgi püspök lett. Bajor hercegek gyermekeit nevelte. 994-ben halt meg Poppingban. Egy legenda szerint Wolfgang fejszéjének elhajításával jelölte ki az építendő templom helyét. A favágók és az ácsok védőszentje (Bálint 1998.; Diós 2009).

⁷³ Köszönet illeti Mordovin Maximot, hogy az ásatási dokumentációt és a leletanyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

⁷⁴ Mithay 1989: 105–108.

Fémkereső útján találták meg a Pietà-val és Nepomuki Szent Jánossal ellátott kegyérmét. A préselt bronzlemezből nyolcszögűre vágták ki a darabot, melyet átfúrtak. (3. tábla 21. kép) Mérete: 2,2x1,6 cm.

Szórványlelet közé tartozik a Szent György-medál. A kerek, bronzdarabon tölgyfa- és babérlevélkoszorú keretezi a Sárkányölőt. (4. tábla 1. kép) Mérete: 4,5 cm (átmérő). Ide sorolható egy nyolcszögű, réz Szent Benedek-kegyérem ismert ábrázolási móddal. (4. tábla 2. kép) Mérete: 2,4x1,6 cm. Egykori sír mellékletét képezhette a sonntagbergi medál előlapján Nepomuki Szent János alakjával. A hátlapján keresztre feszített Jézus látható két oldalán egy-egy térdeplő angyallal. (4. tábla 3. kép) Mérete: 3,2x1,9 cm. Ovális alakú, préselt rézlemez előlapján a Zakariás-áldás és a hátlapján a Benedek-pajzs figyelhető meg. (4. tábla 4. kép) Mérete: 2x1,6 cm.

Az utolsó darab Borromei Szent Károlyt/*S(ANCTUS) C(AROLUS) BOR(ROMEUS)*/ és az Angyali üdvözlését jelenetét örökítette meg. Bronzból öntötték és függesztőfüllet láttak el a kegyérmét. (4. tábla 5. kép) Mérete: 2,1 cm (átmérő).

Sárvár (Veszprém megye)

Sár/Sársziget a várhoz tartozó községek közé tartozott, közigazgatásilag 1912-ig önálló volt. Az itt álló Szent Miklós-plébániatemplom első írásos említése 1454-ből származik. Az épület sok tekintetben megőrizte középkori jellegét (gótikus torony), de a 19–20. században jelentős mértékben átalakították neogótikus stílusban. Kultúrtörténeti jelentőségét az adja, hogy itt temették el Tinódi Lantos Sebestyént nagy valószínűséggel 1556. január végén. 1934-ben, a mai Sársziget utcában álló plébániatemplom szentélye mögötti temetőben végeztek feltárást, melynek során 35 sír került elő. Az elhunytak mellől 16–18. századi vallási tárgyak és viseleti elemek ismeretesek, de pontos elhelyezésükről feljegyzés, rajz nem maradt fenn.⁷⁵

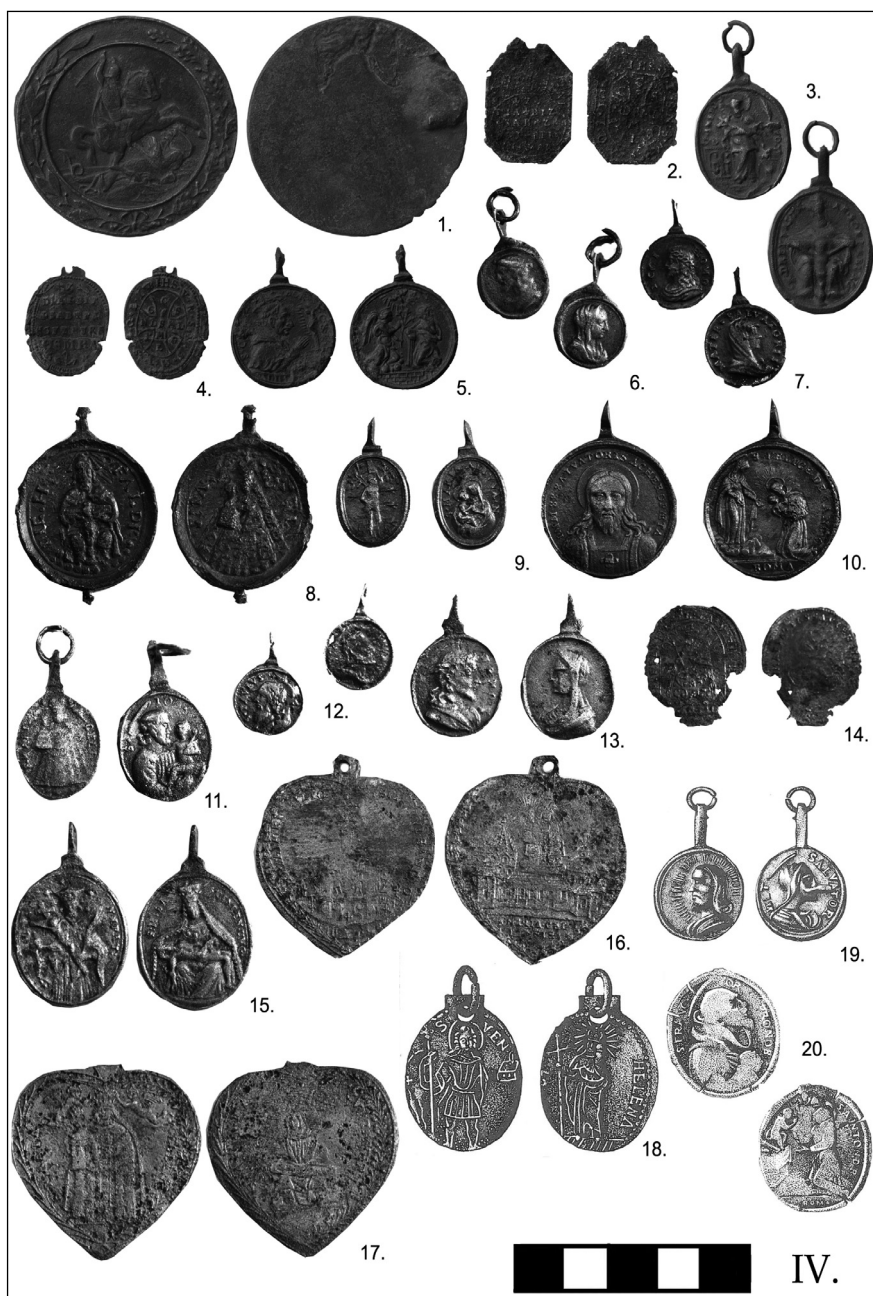
A 3. számú női sírban egy Ecce Homo és Mater Salvatoris ábrázolását, felirat nélküli medál volt függesztőkarikával.⁷⁶ (4. tábla 6. kép) Mérete: 1,4 cm (átmérő).

Az V. „papi sírban” (24. szám) fekvő bronz, kerek, füles kegyérmén Krisztus (körülötte: *ECCE HOMO*) és Szűzanya portréja (körirat: *MATER SALVATORIS*) szerepel.⁷⁷ (4. tábla 7. kép) Mérete: 1,4x1,5 cm.

⁷⁵ Köszönöm a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeumnak és Reichardt Gabriellának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a leletanyagot. A dokumentáció: Sárvár – Tinódi Lantos Sebestyén síranyagok. – 1952. Höllrigl – Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 23.S.I.; Sárvár – Tinódi Lantos Sebestyén sírja. – 1959. Nemeskéri János – Magyar Nemzeti Múzeum Adattár I./1960/59.

⁷⁶ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.92. További mellékletek: párta rézdróttal, amulett rézkerettel, ezüst ruhakapocs, rézkarikák, gyöngyök.

⁷⁷ A dokumentációból nem derül ki, hogy Höllrigl József miért írja papi sírnak, előfordulhat, hogy a kegyérmék alapján gondolta annak. Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.103. Egyéb melléklete: réz corpus, hajtű, ruhatű.

4. tábla.

A IX. számú „papi sírból” két darab kegyérem származik.⁷⁸ Az egyik máriacelli, ovális, ólom, függesztőfüles darab, melynek előoldalán a kegykép másolata látható *S. MARIA ZELL* felirattal. A hátoldalán Szentháromság figyelhető meg az alábbi körirattal: *DIE H(ELIGE) FALDIG*.⁷⁹ (4. tábla 8. kép) Mérete: 3,5x2,9 cm. A másik füles medalliont bronzból öntötték. Az előlapján Szent Sebestyén látható, nyilakkal átfúrva és lombos fához kötözve. A hátlapján Mária, kezében kis Jézussal, körülírta: *S(ANCTA)·MARIA·ADIVVA·N(OS SANCTISSIMA TRINITAS)*.⁸⁰ (4. tábla 9. kép) Mérete: 2,2x1,4 cm.

A X. sír (34. szám) egyik kegyérme kerek, füles, bronz, melynek előlapján Mária felhőn, előtte Szent József térdel, kezében tartva gyermek Jézust. Felirata: *S(ANCTO)·FELICE·DE·CANTO*, alul: *ROMA*. A hátlapján Krisztus mellportréja látható, körülírta: *IM(AGO) S(ANCTA) S(ANCTORUM) SALVATORIS ACHEROPAETA*.⁸¹ (4. tábla 10. kép) Mérete: 2,7 cm (átmérő). Az elhunyt mellől került elő egy máricelli darab is, mely ovális alakú, bronzból öntötték, és függesztőfüllel rendelkezik. Az ábrázolása kevésbé kidolgozott, rossz minőségű tömegáru közé tartozik. Előoldalán a kegykép másolata látható *MARIA CELL* felirattal. A hátoldalán: Szent József kezében tartja kis Jézust, felirata: *S(ANCTUS)·IO(SEPHUS)*.⁸² (4. tábla 11. kép) Mérete: 2x1,7 cm.

Ismeretlen helyről került elő egy bronz, sérült, kerek kegyérem Szent Pál alakjával (felirata: *S(ANCTUS)·PAVLVS*). A másik oldalán egy férfi mellképe körvonalazódik, de nem állapítható meg a kiléte.⁸³ (4. tábla 12. kép) Mérete: 1,3 cm (átmérő).

A következő medaillon pontos helye szintén nem ismert. A bronz, függesztőfüles példányon *ECCE HOMO* erősen megkopott felirata, és Krisztus-arc profilban vehető ki. A hátoldalán Mária mellképét ábrázolták.⁸⁴ (4. tábla 13. kép) Mérete: 2x1,8 cm.

Az ún. „Tinódi sírból” származik egy rézből préselt, erősen töredékes állapotú, 16. századi kegyérem, melynek előlapján a passauai Mariahilf kegykép látható *S(ANCTA) MARIA PASSAVIENSIS* felirattal. A másik oldalon *AVE DEN FIRSL CALVARIENBERG* felirat olvasható.⁸⁵ (4. tábla 14. kép) Mérete: 2,5x2,1 cm.

A következő, füles, ovális kegyérmén Nepomuki Szent János és Pietà szerepel.⁸⁶ (4. tábla 15. kép) Mérete: 2,8x2,3 cm.

⁷⁸ Férfisírról van szó, de valószínűleg a kegyérem miatt papi temetkezésnek határozta meg a feltáró régész.

⁷⁹ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.81.

⁸⁰ Szent Sebestyén a 3. században a császári testőrség tisztje volt, majd személyi testőr lett. A bebörtönzött keresztényeken segített, maga is téritett. Végül elítélték, fához kötözve nyilazták le katonatársai. Túlélte kivégzését, de megvallotta hitét Diocletianus előtt, aki lefogatta, halálra ostromoztatta. Róma városának patrónusa. A fűzőkészítők, halottvivők, íjászok, katonák, kefékötők, kertészek, magkereskedők, puskaművesek, tímárok, tűzijátékárosok, vaskereskedők védőszentje (Bálint 1998.; Diós 2009.; Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.82).

⁸¹ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.73. További mellékletek: 7 db ruhatű, vascsat.

⁸² Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.73.

⁸³ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.62.

⁸⁴ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.71.

⁸⁵ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.66. A sírból I. Ferdinánd 1536. évi érmeje is előkerült egy pár sarkantyú sarokvas mellett.

⁸⁶ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.33.

A leletegyüttes két érdekes, szív alakú, füles példányt is tartalmaz. Részlemezéből vágták ki a formákat, majd préselték. Mindkettő darabot levélkoszorú keretezi. Az első érem előoldalán a máriacelli kegykép látható hátlapján az apátsági templommal. Alul *S(ANCTA) MARIA CELLENSIS* olvasható.⁸⁷ (4. tábla 16. kép) Mérete: 4,3x3,7 cm. A másik darabon levélkoszorúval keretezett mezőben Mária fejére két angyal helyez koronát. A kezében kis Jézust tartja. A hátlapján Pietà-ábrázolás figyelhető meg.⁸⁸ (4. tábla 17. kép) Mérete: 3,8x3,7 cm.

Somogyvár (Somogy megye)

A vár területén, az északkeleti oldalon épült kápolna körül 11–16. század között működött temető helyezkedett el.⁸⁹ A Szent Egyed-kolostor templomának belső terében száz, a nyugati és déli oldalán tizenkilenc sírt tártak fel. A kerengőfolyosón további 97 csontváz helyezkedett el.⁹⁰ A kegyérmék pontos előkerülési helyét és méretét az ismert publikációk nem tartalmazzák.⁹¹

Egy ovális keresztmetszetű, átfűrt kegyérem előlapján Szent Vencel látható.⁹² (4. tábla 18. kép) Bal kezében könyvet, és a jobbájában pázsitorbotot tart. Felirata: *S(ANCTUS) VEN(CELAS)*. A hátlapon Szent Ilona szerepel, kezében a kereszttel. Fején koronával ábrázolják. Gyöngysor keretezi a képet, melyen belül *HELENA* név olvasható.⁹³

A következő, ovális, függesztőfüles medálon Ecce Homo és Szűzanya portréja (körirat: *MATER SALVATORIS*) figyelhető meg.⁹⁴ (4. tábla 19. kép)

A harmadik, közölt példányon *S(ANCTE) FRANC(ISCUS) OR(A) PRO NOB(IS)* körirattal Assisi Szent Ferenc jobb oldali portréja látható. A másik oldalán Páduai Szent Antalt ábrázolták a kisgyermek Jézussal és egy könyvvel. Felirata: *S(ANCTUS) ANTON(IUS) D(E) P(ADOVA)*. Rómában vert érméről van szó. A függesztőfüle le-tört.⁹⁵ (4. tábla 20. kép)

⁸⁷ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.102.

⁸⁸ Nádasdy Ferenc Múzeum Ltsz.: 58.41.72.

⁸⁹ Bakay 2008: 32.

⁹⁰ Bakay 1989: 310.

⁹¹ Bakay 1973: 341–348.; Bakay 1975: 205.

⁹² Premysl uralkodóházából származó Vencel 921-től cseh fejedelem, aki egyházpolitikájában a clunyi reform mellé állt. Fellépett a pogányság ellen, több templomot (Szent Vitus, Szent Kozma és Damján tiszteletére) emeltetett. 929/935-ben öccse, Boleszláv ölette meg, majd halálát követően vértanúként tisztelték. Holttestét I. Boleszláv uralkodása alatt vitték át Prágába, a Szent Vitus-templomba (Bálint 1988.; Diós 2009).

⁹³ Bakay 1989: 228, 5. a–b.

⁹⁴ Bakay 1989: 228, 6. a–b.

⁹⁵ Bakay 1989: 228, 7. a–b.

Szécsény (Nógrád)

2009-ben Szécsény városában 16–18. századi temető részletét tárták fel a Kossuth Lajos – Sas utca sarkán épülő Penny Market áruház helyén. Az ásatás során 120 sír került elő, melyek közül hétben volt kegyérem.⁹⁶ Tisztázatlanok még a középkori plébánia-templom és a körülötte lévő temető elpusztulásának körülményei is.⁹⁷

A temető 1. sírjából egy Ecce Homo és Mater Salvatoris ábrázolású kegyérem került elő. A felnőtt nő combcsontjai között feküdt a bronzból készített, ovális, függesztőfüles darab.⁹⁸ (5. tábla 1. kép) Mérete: 2,6x1,6 cm.

Három darab Szent Benedek-kegyérem ismeretes innen. A 18. férfisírban, a váz medencéjén egy olvasóra felfűzve feküdt az első példány, melynek oldalain (előlap felirata: *CRUX · S(ANCTI) : P(ATRIS) : BENEDICTI*) az ismert ábrázolások láthatók.⁹⁹ (5. tábla 2. kép) Mérete: 2,7x2,4 cm. A második Benedek-medál a 30. férfisírban volt, pontos helyzetét nem lehetett meghatározni. Az érme kereszt alakú, anyaga réz. Igen rossz megtartású és töredékes. Az előlapján a Szent Benedek-kereszt figyelhető meg, a hátlapján az exorcista formula kezdőbetűi olvashatók.¹⁰⁰ (5. tábla 3. kép) Mérete: 2,3x2,2 cm. A 94. csecsemősír betöltéséből másodlagosan került elő a harmadik darab. A nyolcszög alakú, rézből készült példány függesztőkarikával rendelkezik. Az előlapján a szent a bal kezében keresztet tart, körülötte az alábbi felirattal: *CRUX S(ANCTI) P(ATRIS) BENEDICTI*. A hátlapján a Benedek-kereszt szerepel az ördögűző ima kezdőbetűivel.¹⁰¹ (5. tábla 4. kép) Mérete: 1,8x1,4 cm.

A 77. bolygatott gyermeksírban egy ovális alakú, bronzból készült, függesztőkarikával ellátott, máriacelli kegyérem helyezkedett el a combcsontok között, mely alapján valószínűleg rózsafüzéren függött. Az előlapon a kegyszobor látható fejénél két anygallal és az alábbi felirattal: *S MARI(A) CELL(ENSIS)*, a hátlapon a sonntagbergi kegyelem trónusával.¹⁰² (5. tábla 5. kép) Mérete: 3,1x1,8 cm.

A 95. sír feltárása során került elő egy ovális, bronzból öntött, függesztőfüles érme, melynek előoldalán az achbergi Szűz Mária-kegykép látható az alábbi felirattal: *(S MARIA A)CHBERG(ENSIS)*. A hátlapon a pollingi Szent Kereszt legendáját (kereszt, lovas, kutyák, özsuta) ábrázolták. Körirata: *S(ANCTA) MIRAC(ULOSA) CRVX POLLINGANA*.¹⁰³ (5. tábla 6. kép) Mérete: 2,6x1,6 cm.

⁹⁶ Szécsény-Penny Market, Kora újkori temető, Kossuth Lajos utca és Sas utca sarka (Ltsz.: K.F.M. RA 467.2010, ásatás éve: 2009.). Őrzési helyei: Kubinyi Ferenc Múzeum Adattár, Szécsény; Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-Magyarországi Irodája, Miskolc; Magyar Nemzeti Múzeum Adattár, Budapest. Bercsényi 2011: 43. Köszönöm Bercsényi Kingának, hogy szakdolgozatát a rendelkezésemre bocsátotta.

⁹⁷ Bercsényi 2011: 15.

⁹⁸ Bercsényi 2011: 81–82. kép

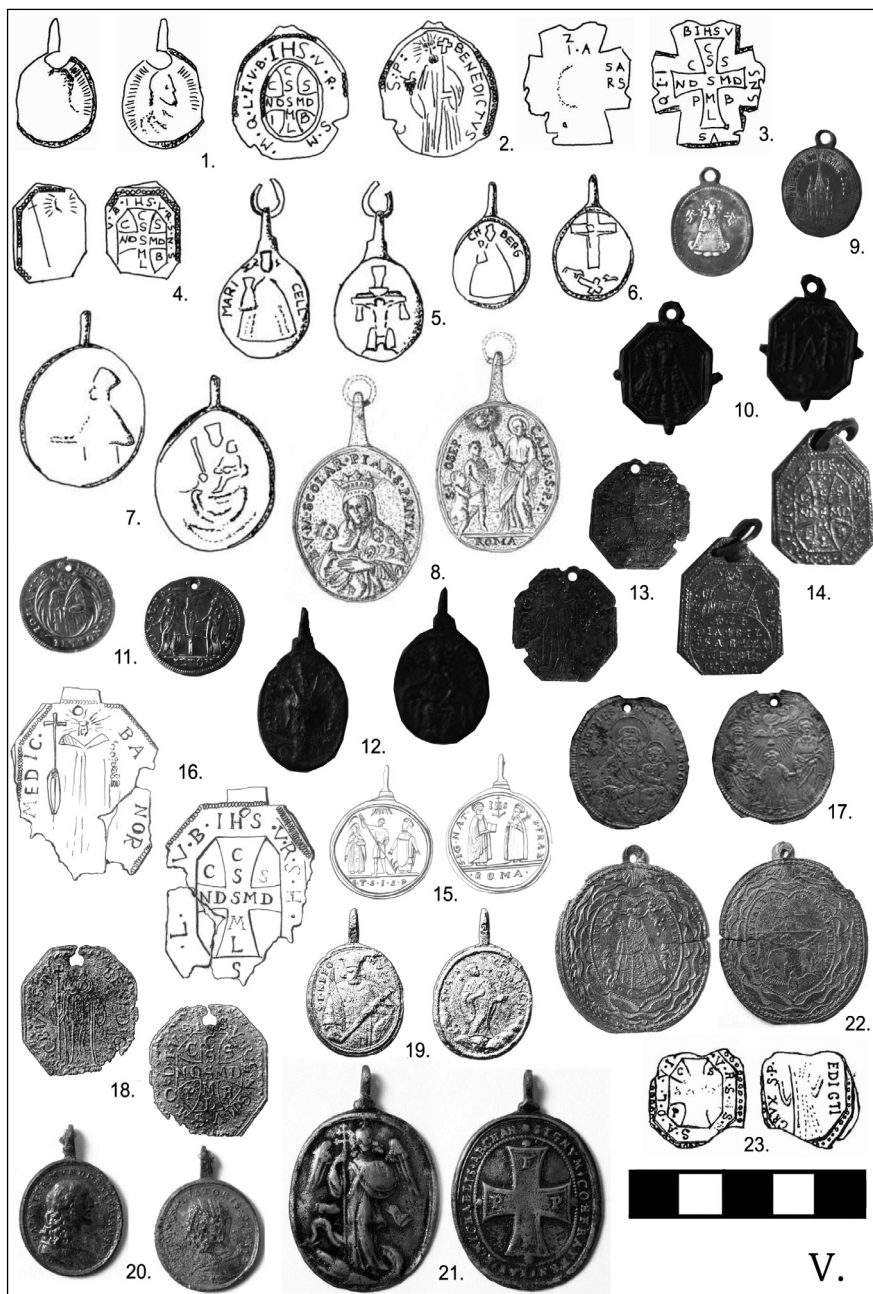
⁹⁹ Bercsényi 2011: 65–66. kép

¹⁰⁰ Bercsényi 2011: 69–70. kép

¹⁰¹ Bercsényi 2011: 67–68. kép

¹⁰² Bercsényi 2011: 73–74. kép

¹⁰³ Bercsényi 2011: 76–77. kép. Egy 15. századi legenda szerint III. Tassilo bajor herceg egy özvegyasszonyt látogatott meg, aki három keresztet talált, melyek közül az egyik gyógyító erővel bírt. A megtalálásuk helyén bencés kolostort építtetett (Buck 2009: 22).

5. tábla.

Szűz Mária-kultuszhoz kapcsolható a 75. sírból származó kegyérme, mely a jobb combsont külső oldalánál fektült.¹⁰⁴ A bronzból készült, ovális alakú, fűles példány előlapján Szűz Máriát ábrázolták a karján kis Jézussal, bal kezében joggal, fején koronával. Az alábbi felirat rekonstruálható a látható betűkből: *(PAT)RONA (HUNGA) RI(AE)*. A másik lapján nem ismerhető fel az alak. (5. tábla 7. kép) Mérete: 3,8x2,6 cm.

1992-ben folyó földmunkák során megbolygatott temetkezésből egy piarista érem származik.¹⁰⁵ A bronzból készült példány alakja kerek, fűle épségben megmaradt. Az előlapján a Szent Pantaleon-templom főoltárán lévő Szűz Mária-kegyképet ábrázolták. Körülötte olvasható felirat: *B(EATA) V(IRGO) M(ARIA) SCOLAR(ARVM) PIAR(VM APUD/IN) S(AN) PANTA(LEONEM)*.¹⁰⁶ A hátlapon az iskolaalapító Kalazanci Szent József szerepel egyik kezében a Regulával, másikkal intő mozdulattal téve. Előtte két gyerek és a feje felett a piarista rend címere látható. Alatta a *ROMA* szó olvasható. A felirata: *S(ANCTUS) IOSEP(HUS) CALASA(NTIUS) S(CHOLARUM) P(IARUM) F(UNDATOR)*.¹⁰⁷ Mérete: 3,9x2,7 cm. A kegyérem verésére 1767-ben kerülhetett sor, mert ekkor avatták szentté Kalazanci Józsefet.¹⁰⁸ XIII. Kelemen pápa teljes búcsút engedélyezett azoknak, akik ez alkalomból megáldott keresztet, olvasót, kegyérmet vagy más hasonló tárgyat birtokoltak, ezért a piarista rend 1767. augusztus 4-én 1000 nemesfém érem megáldására kapott engedélyt.¹⁰⁹ (5. tábla 8. kép)

Székesfehérvár (Fejér megye)

1932-ben ajándékozás útján több kegyérem került a Szent István Király Múzeum helytörténeti gyűjteményébe a város középkori Szent Péter-plébániatemploma (ma Szent

¹⁰⁴Bercsényi 2011: 79–80. kép

¹⁰⁵Bercsényi 2011: 83–84. kép

¹⁰⁶San Pantaleon-templom főoltárának domborműve felső részébe Szűz Mária festményt illesztettek, melyet Aurora Berti ajándékozott a piarista rend számára. Ez a kép a Madonna delle Scuole Pic nevet viselte (Ruppert 2007: 9).

¹⁰⁷Kalazanci József tekintélyes észak-spanyolországi családból származott. Gondos neveltetésben részesült. 1583-ban szentelték pappá, majd trempei helynök lett. 1592-ben lemondott állásáról, atyjától örökölt tekintélyes vagyonát eladta, árát szétosztotta a szegények között, majd elköltözött Rómába. Szegényeken segített és betegeket gyógyított, majd 1597-ben megnyitotta a Szegény Gyermekek Ingyenes Iskoláját. Folyamatosan növekedett a tanulók létszáma, és módos családok is beírták gyermekeiket, ezért más iskolák vezetői féltékeny lettek. Az intézetet megrágalmazták a pápánál, de végül személyes oltalma alá vette. Hamarosan Rómán kívül is nyíltak piarista iskolák. A társulatot a Kegyes Iskolák Rendjének (Ordo Scholarum Piarum), vagy röviden Piaristák rendjének nevezték el, és József lett az első általános rendfőnök. Egy rendtársa azonban rágalomokkal illette, ezért megfosztották a tisztségétől. X. Ince pápa 1646-ban feloszlatta a rendet. 1767-ben avatták szentté (Diós 2009).

¹⁰⁸A piarista lelkiségről és Kalazanci Szent Józsefről bővebben: Borián–Koltai–Legeza 2007: 5–13.

¹⁰⁹Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Archivum Provinciae Hungariae Vetus, For. 35, Fasc. 2. No. 6.

István-székesegyház) körüli temető területéről, mely 1856-ig volt használatban.¹¹⁰ Az első függesztőfüles, ovális alakú, ezüstözött réz darab máriacelli, előlapján gyöngysorral keretezve a kegykép, hátlapján a székesegyház ábrázolása és az alábbi körirat: *ANDENKEN AN MARIAZELL* látható.¹¹¹ (5. tábla 9. kép) Mérete: 1,7x2 cm. A második példányt gombokkal látták el. A nyolcszögű, önből készült, öntött kegyérmén Mária-kegykép és *INRI* felirat szerepel.¹¹² (V. tábla 10. kép) Mérete: 1,9x2,3 cm. Szintén erről a területről származik egy préselt, kerek formájú rézdarab, melyen Nepomuki Szent Jánost ábrázolták kezében és körülötte pálmaággal. Felirata: *IOHANES NEPOMUCK IETTON*. A hátlapján Krisztus keresztre feszítését ábrázolták, két oldalán Szűz Máriával és Szent Józseffel. Körirata: *CONSUM(M)ATUM EST IETON*.¹¹³ (5. tábla 11. kép) Mérete: 1,9 cm. A következő bronz, ovális, függesztőfüles kegyérem előlapján Nepomuki Szent János látható attribútumaival, hátlapján Pietà-ábrázolással.¹¹⁴ (5. tábla 12. kép) Mérete: 1,9x2,3 cm.

1981-ben, a Ciszterci Szent István Gimnázium udvarán egy török kori szemétdöbörből egy bronz medalion került elő. A Szent Benedek-kegyérem nyolcszögletű, másodlagosan átfűrt, az előlapján a szerzetessel és hátlapján a pajzzsal. A képeket liliomszerű minta keretezi.¹¹⁵ (5. tábla 13. kép) Mérete: 2,4x2,1 cm.

2014-ben, a püspöki székesegyház előtti négykaréjos templom (II. János Pál pápa tér) feltárása során szórványként egy 17–18. századi, Szent Benedek-kegyérem került elő. A területen kora újkori, újkori temetőt tártak fel a leletek alapján, ezért valószínűleg innen származik a tárgy, de a bolygatások miatt erősen keveredtek a rétegek, nem lehet konkrét sírhoz kapcsolni. A nyolcszögű, átfűrt rézdarab előlapján gyöngysorral keretezett mezőben redőzött ruhájú Szent Benedek alakja látható, bal kezében pásztorbotot, jobbában egy serleget tart, melyből egy vipera kúszik ki.¹¹⁶ Körülötte: *S·P·BENE* (Sanctus Pater Benedictus) felirat. Alatta lévő kerek mezőben Zakariás-áldás (Szent Zakariás jeruzsálemi pátriárka vagy Zakariás pápa (741–52) által fogalmazott ördögűző formula olvasható: *+Z+ DIA + BIZ + Z + SAB + Z + HGF + BFRS*.¹¹⁷ A hátlapján a Szent Benedek-pajzs látható az ismert felirattal. (5. tábla 14. kép) Mérete: 2,3x2 cm.

¹¹⁰ A kegyérmék felkutatásában köszönet illeti Léczfalvy Lillát és Hutvágner Mátyást (Szent István Király Múzeum). A bemutatott darabok nem feltárás útján kerültek elő, de egy temetőből származnak, melyet a 2014. évi ásatás támaszt alá.

¹¹¹ István Király Múzeum Ltsz.: 1377.

¹¹² István Király Múzeum Ltsz.: 1376.

¹¹³ István Király Múzeum Ltsz.: 1375.

¹¹⁴ István Király Múzeum Ltsz.: 1378.

¹¹⁵ István Király Múzeum Ltsz.: 81.1. Siklósi 1983: 241–242.

¹¹⁶ Benedek Vicovaróban mérgezett poharat kapott, de kereszttel jelét adta rá, mely szét tört és vipera képében távozott belőle a gonosz (Sólymos 2000: 9).

¹¹⁷ Feloldását ld. Sólymos 2000: 21–22.

Szombathely (Vas megye)

1990-ben, a Szent Márton-templomban végzett feltárás során a 4. számú női sírban, az elhunyt jobb medencecsontja mellett egy bronz, függesztőfüles kegyérem feküdt, mely egy rózsafüzér részét képezte. (5. tábla 15. kép) A kerek alakú, bronz példány előlapján Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc látható, felettük középen *IHS* betűk, átfűzve horgonnyal. Alul *ROMA* felirat olvasható. Az alakok körül *S(ANCTUS) · IG · NAT(IUS) · S(ANCTUS) · FRA(NCISCUS) · X(AVERIUS)* körirat szerepel. A hátlapján három szentet: Ávilai Nagy Szent Teréz, Szent Jakabot, Néri Szent Fülöpöt kevésbé kidolgozottan ábrázolják. A szenteket XV. Gergely pápa (1621–23) kanonizálta, ezért az érem valószínűleg erre az alkalomra készülhetett. Mérete: 2,9x2,1 cm.

A 39. számú, leánygyermek sír nyakcsigolyái környékén nagymennyiségű, fekete üveggyöngy feküdt, mely között egy 16–17. századi Szent Benedek-kegyérem volt. Valószínűleg a láncot többször körülcsvarták a nyak körül. A nyolcszögletű, bronzdarab igen töredékes alakban maradt meg a szent alakjával és a Benedek-pajzzsal.¹¹⁸ (5. tábla 16. kép) Mérete: 4x3 cm.

Szombathely Fő terén lévő Szentháromság-szobor visszahelyezése előtt 2000-ben régészeti kutatás volt, melynek során másodlagosan felhasznált római kváderekből épült falszakasz került elő. Az északi végén perselyszerűen kialakított bemélyedésből késő középkori és kora újkori leletegyüttes származik. A tárgyak a megfigyelt famaradványok alapján dobozban lehettek. Köztük egy kegyérem volt, melynek anyaga sárgaréz. Az ovális alakú, másodlagosan átfűrt darab előlapján gyöngydrót keretben síró Mária látható jobb karján a kis Jézussal. Körirata: *VERA EFFIGIES (BEATAE VIRGINIS) MARIAE ZU BOOTZ*. A Szűzanya mellett *CO*, a kisdednél *XM* felirat szerepel. A hátlapja a Szent Családot ábrázolja, felettük felhő alatt a Szentlélek galambja. A kegyérem a máriapócsi könnyező szentképről készült, mely valószínűleg 1696 után készülhetett. Az előkerülési körülmények alapján építési áldozatról lehet szó.¹¹⁹ (5. tábla 17. kép)

Visegrád (Pest megye)

Visegrád a 17–18. század folyamán népesült be német és magyar lakosokkal a török hadak elvonulását követően. Új, egyhajós templomot egy középkori, romosan álló lakóházból alakítottak ki 1698–1712 között, melyet Keresztelő Szent János tiszteletére szenteltek fel.¹²⁰ 2005-ben, a Rév u. 2. számú telken egy középkori épületmaradvány feltárása során számos sír került a felszínre, melyek valószínűleg az egyházi épülethez tartozó temető részét képezték. A történeti és a régészeti adatok (pénzérmék) alapján a 17–18. század fordulójától a 18. század utolsó végéig temetkeztek a területen.

¹¹⁸A leletekre Kiss Gábor régész (Savaria Múzeum, Szombathely) hívta fel a figyelmet, melyet köszönök neki. Szilágyi 1992: 1–3.

¹¹⁹Pap 2007: 303–306.

¹²⁰Kováts 2008: 257–258.

A bolygatások miatt a mellékletek egy része nem in situ, de a sírföldből származott. Legnagyobb számban szakrális tárgyakat és viseleti elemeket tartalmazott a leletegyüttes.¹²¹

A bemutatott öt darab között előfordul egy nyolcszögű, réz, felül átfűrt Szent Benedek-érem, melynek ábrázolási módja megegyezik a bátai darabbal. Széle töredékes.¹²² (5. tábla 18. kép) Mérete: 2,9x2,5 cm.

Egy másik példány oldalain a máriacelli kegyszobor és Nepomuki Szent János ábrázolása (püspöki ornátusban, baljában pálmaággal, jobbában feszülettel) látható gyöngysorral keretelve. A nyolcszögű réztárgy másodlagosan átfűrt. Hasonló ábrázolás figyelhető meg a jáki példányon. Mindkettő rózsafüzéren lehetett, mert az elhunyt alkarja alól kerültek elő.¹²³ (5. tábla 19. kép) Mérete: 2,9x1,9 cm.

A szentelmények másik része szórványként ismeretes az anyagból. Az ovális alakú, függesztőfüllel ellátott réz kegyérmén a máriacelli kegyszobor mellett a sonntagbergi Szentháromság-kegykép látható.¹²⁴ Mindkét ábrázolást sodrony, szalagok, és babérkoszorú keretezi. A füleknél sugaras fény figyelhető meg. A kegyszobor körül az alábbi felirat: *S. MARIA CELLENSIS* olvasható. A kegykép körül: *H(EILIGE) DREIFALTIG(KEIT) AN SONTABERG* szerepel. (5. tábla 20. kép) Mérete: 4x3,3 cm.

A következő függesztőfüles bronzdarabon Krisztus profilja (göndör, hosszú haj, szakállas, profil) látható, és fohászt tartalmazó körirat (*SALVATOR MVNDI SALVA NOS*) olvasható. A másik oldalán lévő kép és felirat nehezen vehető ki a korrodáció miatt. A párhuzamok alapján valószínűleg Szűz Máriát ábrázolja az alábbi felirat részletével: (*MATER) SALVATORIS O(RA) P(RO NOBIS)*). Az analógiák szerint Loretóból származhat a kegyérem.¹²⁵ (5. tábla 21. kép) Mérete: 3,2x2,2 cm.

Szent Mihály Arkangyal Konfraternitásra utaló felirat (*S MICHAELIS ARCHANGELI) SIGNVN CONFRATERNITAS*), kereszt (*F P P F*) és Szent Mihály alakja (kezében pajzzsal és kereszttel, lábánál sárkánnyal) látható az utolsó, ovális bronz kegyérmén. Magyarországon a 18. században két Szent Mihály Konfraternitas működött: Sopron (1752), Szabadka (1739), ezért a feliratban szereplő pontos megjelölés hiánya miatt nem tudjuk meghatározni a kegyérem származását.¹²⁶ (5. tábla 22. kép) Mérete: 4,8x3,2 cm.

¹²¹ Kováts 2013: 1–4.

¹²² Kováts 2013: 10. kép; Sólmos 2000: 17, 21–23.

¹²³ Kováts 2013: 6, 11. kép

¹²⁴ A sonntagbergi kegyképek a Kegyelem trónja vagy Kegyelem széke típusú Szentháromság ábrázolást terjesztették, melynek másolatai széles körben elterjedtek a népi jámborságot hirdetve (Lackovits 2002: 164.; Kováts 2013: 13. kép).

¹²⁵ Kováts 2013: 14. kép; Schwinghammer 2007: 17.

¹²⁶ A keresztben szereplő betűk feloldása: Fidelita (= hűség, megbízhatóság), Pietas (= kötelesség-érzet, ájtatosság, istenfélés, igazság, jóság, ragaszkodás, odaadás, szelidség, könyörületesség), Fortitudo (= erő, bátorság, vitézség, erély) és Perseverantia (=kitartás, állhatatosság). Szentgáli 1942: 276.; Kováts 2013: 12. kép, <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szent%20Mih%C3%A1ly%20T%C3%A1rsulat.html> (Letöltés: 2015.10.04.); Juhász 1944: 161.

Zsámbék (Komárom-Esztergom megye)

A zsámbéki egykori premontrei monostor körüli temetőben egy 26–30 éves nő sírjából (meghatározhatatlan helyről) egy nyolcszögletű, bronzból készült, Szent Benedek-kegyérem került elő, mely egyéb mellékletek (rózsafüzér) alapján a 17–18. századra keltezhető. (5. tábla 23. kép) Az előlapján a szent jobb oldalán a *CRUX S P*, balján a *BENEDICTI* felirat olvasható. Hátlapján egyenlő szárú kereszt, felső szárától balra *C*, jobbra *S*, alsó szárától balra *P*, jobbra *B* betűk. A kereszt körül rövidítéses felirat olvasható: *V R S N S M V*, illetve *S M Q L I V B*.¹²⁷128

AZ ELŐKERÜLT KEGYÉRMÉKHEZ KAPCSOLÓDÓ KULTUSZHELYEK

Rómába, a katolikus egyház központjába a 7. század közepén indultak nagyobb számban zarándoklatok, felkeresve a 7 főtemplomot (Szent Péter, Szent Pál, Szent Lőrinc, Szent Sebestyén, Lateráni, Szent Kereszt, Maria Maggiore) és a vértanúk sírjait. A zarándokok lelki-testi ellátását 29 latin és 4 keleti monostor biztosította.¹²⁹ A peregrinációk jelentős növekedése 1300-tól mutatható ki a meghirdetett szentévek köszönhetően.¹³⁰

Egy legenda szerint III. Tasziló bajor herceg bencés kolostort alapított Pollingban. Valószínűleg egy helyi nemesi, a Huosi család emeltette a kolostort, de a 10. században a kalandozó magyarok feldúlták. A szerzetesek a 12. századtól Szent Ágoston regulái szerint éltek, majd egy új templomot emeltek. 1300-tól bencés szabályok léptek életbe. Egy tűzvész során leégett egyházi épületet gótikus stílusban építették újjá a 15. század elején. 1714-ben felújították a kolostort, melyben jezsuiták működtettek iskolát. Gazdag könyvgyűjteménnyel rendelkezett. 1803-ban szekularizálták az egyházi intézményt.¹³¹

Loretóban áll Szűzanya kőből épített názáreti háza, melyet egy legenda szerint 1291-ben a muszlimok elől az angyalok elvittek Tersatto városába, majd 1294-ben Recanati vidékén, egy babérfa ligetben (Lauretum ~ Loreto) tették le. Az épület köré a 15–16. században bazilikát (*Santuario della Santa Casa*) emeltek. 14. század végétől már ismert magyar zarándok (Antal ferences szerzetes), aki felkereste a kegyhelyet. Rómába vezető út során gyakran megálltak Loretóban.¹³²

A máriacelli kegyhely kultusza az országban I. (Nagy) Lajos koráig nyúlik vissza, melyről tanúskodik a helyi kincsar oltárának 1360 körüli, az uralkodó címereivel díszített kegyképe. Ettől kezdve kimutatható a magyar zarándokok látogatása a kultuszhelyre. Az uralkodónak döntő része volt az itt álló templom gótikus szentélyének, kegykápolnájának és a 14. századi tornyos csarnoktemplom felépülésében. 1399-ben IX. Bonifác pápa teljes búcsú kiváltságot ad Máriacellnek. 17–18. században különleges

¹²⁷Pusztai 1994: 531, 537.

¹²⁸Solymossy 1933: 97–117.; Pusztai 1994: 532–536.

¹²⁹<http://lexikon.katolikus.hu/R/R%C3%B3ma.html> (Letöltés: 2015.11.22.)

¹³⁰Fedeles 2015: 54.

¹³¹Peetz 1890: 315–404.

¹³²Bálint–Barta 1994: 34.

jelentőséggel bíró kegyhellyé válik Közép-Európa számára. A megnövekedett zarándokok miatt kibővítik az egyházi épületet, négy mellékkápolnája magyar alapítású.¹³³

Az alsó-ausztriai Sonntagberg 15. századtól ismert Szentháromság-kegyhely Közép-Európában. 1440-ben épült fel az első kápolna, majd 1490-re készült el a késő gótikus templom. A reformáció idején kissé háttérbe szorult a búcsújárás, majd a katolikus restauráció során lendült fel ismét. A 18. században barokk stílusban átépítik és kibővítik az egyházi épületet.¹³⁴

Passauban a német eredetű Segítő Szűzanya kultusza egy kép körül alakult ki, melyet 1514-ben id. Lucas Cranach festett. Az eredeti festményt 1611-ben I. János György szász választófejedelem Lipót főhercegnek/passaui püspöknek ajándékozta. Erről a képről egy másolat is készült 1622-ben, mely itt maradt. Az eredetit 1625-ben Lipót főherceg magával vitte Innsbruckba. A képek tulajdonított csodák és egy látomás hatására épült fel a Mariahilf-kegytemplom, melyet 1627-ben szenteltek fel. 1683-tól, a bécsi győzelem után a kép az iszlám hódítás elleni harc jelképévé vált, mert I. Lipót német-római császár családjával együtt naponta imádkozott Passauban a kapucinusok templomában Máriához a győzelemért. A török túlerővel szemben sikert arattak a keresztény csapatok.¹³⁵

A pócsi Mária-ikon 1696-ban könnyezett először, melyet 1676-ban készíttetett Csigri László bíró fogadalomból és hálából, a török rabságából történt szabadulásának emlékére. A kegyképet I. Lipót császár Bécsbe, a Stephansdomba szállította, ezért egy másolatot helyeztek el a templomban. 1715-ben ismét csoda történt, és Erdődy Gábor egri püspök Máriapócsot kegyhelynek nyilvánította. Az eredeti kép fél alakban ábrázolja Máriát, aki bal karján tartja a Kisdedet. Fejük körül díszes dicsfény van, arcuk mellett az „Isten Anyja” (*MT QU*) és „Jézus Krisztus” (*IS CS*) szövegek görög betűs rövidítése olvasható. Mária fején és jobb vállán látható két csillag, a harmadikat a Gyermek takarja. Jobb kezével Fiára mutat. Jézus jobb kezét áldásra emeli, baljában háromágú, liliomszerű virágot tart. A nyakában görög keresztet visel. A kép felső sarkában egy-egy kerub látható.¹³⁶

Achberg Ravensburgtól 25 km-re, délkeletre fekvő búcsújáróhely. Az itt álló, nyolcszögű kápolnát 1748-ban építtette Obervogt Georg Adam és felesége, Maria Claudia Franziska Josepha. 1749-ben került a Mária-kegykép az egyházi épületbe.¹³⁷

¹³³ Serfőző 2009: 118.; <http://lexikon.katolikus.hu/M/Mariazell.html> (Letöltés: 2015.09.28.); Bálint–Barta 1994: 124.

¹³⁴ Gustav 1956: 193.

¹³⁵ <http://www.mariahilf-passau.de/mariahilf/geschichte/> (Letöltés: 2016.03.02.)

¹³⁶ Bálint–Barta 1994: 110, 336.

¹³⁷ http://www.se-argen.drs.de/fileadmin/Baukasten/SE-Argen-Amtzell/Achberg/Bilder/Bildeichkapelle/Geschichte_der_Bildeichkapelle_1_.pdf (Letöltés: 2016.06.02.)

ÖSSZEGZÉS

Az összegyűjtött 57 darab kegyérme kora újkori/újkori sírokból származik, de a példányok pontos elhelyezése sok esetben nem határozható meg a bolygatások miatt. Rózsafüzéren vagy medálra felakasztva viselték ezeket a darabokat, amelyeket átfúrtak vagy függesztőfüllet/karikával rendelkeznek. A bemutatott példányok bronzból, rézből vagy ólomból készültek, tehát tömegárukról van szó. A kegyérmék nemtől és kortól függetlenül jelentkeznek az anyagban. A sírokban fekvő egyéb mellékletek a korszakra jellemző viselet (párta, ruhatük) elemei. Többségében 17–18. századi példányok kerültek ismertetésre a párhuzamokra támaszkodva, de előfordul 16. századi darab is az anyagban (pl. Sárvár).

Az éremképek vizsgálatára alapján a legnépszerűbb a máriacelli kegykép (12 darab), mert a Szűzanya törökellenes szimbólummá vált, ezáltal a kegyhely jelentősége a 17. századtól felerősödött.¹³⁸ Rendszeres zarándoklatok az osztrák településre elsősorban a német polgársággal rendelkező nyugat-dunántúli (Ják, Sárvár) és észak-magyarországi városokból (Visegrád) indultak ki.¹³⁹

A Habsburg-dinasztia jelentős figyelmet fordított saját szentjei kultuszának terjesztésére, ezért felerősödött Nepomuki Szent János tisztelete, melyet bizonyítanak a katolikus vidékeken megszorodott szobrai.¹⁴⁰ Az érméken a szent a máriacelli kegyképpel, Szent Mihály alakjával és Pietà ábrázolással együtt fordul elő.

Az ismertetett anyagban két darab, Szentháromságot ábrázoló medál található, melynek viselése a korabeli járványokhoz kapcsolható.¹⁴¹

A kegyérméken ábrázolt patrónusok közül a legelterjedtebb Szent Benedeké (9 darab). A felsorolt lelőhelyek felénél fordul elő ez a típus, mely összefüggésbe hozható az ország területén, nagy számban működő bencés kolostorral. A viselője oltalmat remélt a betegségekkel (pestis, kolera) szemben.¹⁴² Legelterjedtebb típus az ovális alak, mely mellett a nyolcszögletű és ritkábban a keresztre kivágott darab is előfordul. A szécsényi anyagban lehetett kizárólag megfigyelni, hogy a szent megnevezésénél a latin nyelvtan szerint helyes *CRUX S(ANCTI) P(ATRI) BENEDICTI* helyett, a helytelen *CRUX S(ANCTI) P(ATRI) BENEDICTUS* is előfordul. Ennek alapján elképzelhető, hogy a verető mintáját más készítette, és eltérő helyszínről származik a hibás darab.

A leletegyüttesek között jellegét tekintve elkülönül a sárvári anyag. Jobb minőségű, vastagabb anyagú darabok tartoznak ide. Különleges formájú példányok (szív alakú) is jelentkeznek. Az ábrákat tekintve szintén nagy változatosságot mutat: Ecce Homo / Mater Salvatoris; Szent Sebestyén/Mária kis Jézussal; Mária, Szent József, Jézus / Krisztus; Máriacell / Szent József, Jézus; Szent Pál / ismeretlen alak; Mária, angyalok, Jézus / Pietà. Valószínűleg Sárvár lakosságának tehetősebb réteget képezhették

¹³⁸ Ez a szimbólum bibliai megerősítést is nyert a Jelenések könyve 12. fejezete alapján: „Ekkor nagy jel tűnt fel az égen: egy asszony a napba öltözve, és a lába alatt a hold,” - <http://abibliamindenkie.hu/uj/REV/12/10/> (Letöltés: 2015.10.27.)

¹³⁹ Tüskés–Knapp 2001: 106.

¹⁴⁰ Tüskés–Knapp 2001: 184.

¹⁴¹ Bálint 1998.

¹⁴² Gyöngyössy 2014: 34.

az elhunytak a mellékletek és az érmék jellege alapján. Nyugati zarándokhelyekről származhatnak ezek a példányok. A kecskeméti darabok között szintén találhatók a 17–18. századi sárvári kegyérmékhez hasonló kivitelű példányok, ezért azonos műhelykörnyezetben készülhettek.

A lelőhelyeket térképre vetítve megfigyelhető, hogy a Dunától nyugatra eső területeken elsősorban jelentősebb útvonalak mentén és/vagy módosabb, gazdagabb lakossággal rendelkező településeken fordulnak elő a kegyérmék.¹⁴³ Katolikus templom körüli temetőből származnak a felsorolt darabok. Az Alföldről két leletegyüttes (Bodrogsziget, Kecskemét) ismert, mely a terület kisebb mértékű kutatásával, és protestáns erősségével magyarázható. 17–18. század fordulójára az ország vallási megosztottsága állandósult. Dunántúlon, a Felvidék nyugati megyéiben és a Duna-Tisza között a katolikus vallás állt túlsúlyban, ettől keletre fekvő területeken a protestánsok kerültek többségbe. A barokk időszakban előtérbe kerültek a helyi jelentőségű kegyhelyek a távol fekvőkkel szemben.

A kutatás nem tekinthető lezártnak az újabb régészeti feltárásoknak köszönhetően, további példányok várhatók, melyek segítségével folyamatosan bővíthet az adott korszak kegyérméinek elterjedésére, készítésére és ennek révén a zarándoklatokra/búcsújárásokra vonatkozó ismereteink.

Báta	Szent Benedek
Bodrogsziget	Nürnbergi
Budapest	Szent Lénárd/Szent Sympert
Dombóvár	Nürnbergi
Felsőzsolca	Szűz Mária
Ják	4 db Máriacell; Máriacell/Nepomuki Szent János
Kaposvár	Máriacell/Szent család= Család
Kecskemét	Nepomuki Szent János/Szent Mihály; Szent Benedek; Pietà/Passió; Pietà/Krisztus bemutatása a templomban; Nepomuki Szent János/ ismeretlen alak
Kerecsen	Szent Benedek (2), Nepomuki Szent János/ Pietà, Xavéri Szent Ferenc/Szent Bernardin, Szent Benedek, Szent Flórián/Madonna, Szent Wolfgang/ Pietà

¹⁴³ A zarándokhelyek területi megoszlása alapján 46,5 %-uk Dunántúlon helyezkedik el, mely jelzi a terület erős katolicizmusát. Tüskés–Knapp 2001: 61.; Glaser 1929–30: 152–154. lap közötti melléklet

Sárvár	2 db Ecce Homo/Mater Salvatoris; Máriacell/Szentháromság; Szent Sebestyén/Mária kis Jézussal; Mária, Szent József, Jézus/Krisztus; Máriacell/Szent József, Jézus; Szent Pál/ismeretlen alak; Ecce Homo/Krisztus; sárvári Mária/Mária gyermekével; Nepomuki Szent János/Pietà; Máriacell; Mária, angyalok, Jézus/ Pietà
Somogyvár	Szent Vencel/Szent Ilona, Assisi Szent Ferenc/Páduai Szent Antal, Ecce Homo/Mater Salvatoris
Székesfehérvár	Máriacell, Máriacell/INRI, Nepomuki Szent János/keresztre feszített Jézus, Nepomuki Szent János/ Pietà, Szent Benedek (2)
Szombathely	Loyolai Szent Ignác, Xavéri Szent Ferenc/Avilai Nagy Szent Teréz, Szent Jakab, Néri Szent Fülöp; Szent Benedek; síró Mária, Jézus/ Szent Család
Visegrád	Szent Benedek, Máricell/Nepomuki Szent János; Máriacell/ Sonntagsbergi Szentháromság; Krisztus/Szűz Mária; Szent Mihály Arkangyal Konfraternitás/Szent Mihály
Zsámbék	Szent Benedek

1. táblázat. Kegyérméken előforduló ábrázolások lelőhelyenként

Irodalom

ADRIÁNYI Gábor

2005 *A katolikus egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában.* Budapest: Kairosz Kiadó.

BAKAY Kornél

1973 Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972–73. évi feltárásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1. 341–348.

1975 Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárájáról (1974–75). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. 191–208.

1989 *Feltáru a múlt? A múlt jövője.* Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

2008 *Szent László király somogyi apátsága.* Budapest: Respenna Bt.

BÁLINT Sándor

1939 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. *Ethnographia* L. 193–200.

1998 *Ünnepi kalendárium* I–III. Szeged: Mandala. <http://mek.oszk.hu/04600/04656/html/> (Letöltés: 2017.11.29.), <http://mek.niif.hu/04600/04657/html/index.htm> (Letöltés: 2017.11.29.)

BÁLINT Sándor – BARNA Gábor

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest: Szent István Társulat.

BÁRDOS Edith

- 1987 Középkori templom és temető Kaposvár határában II. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8. 5–82.

BENKŐ Elek

- 2001 Középkori zárandokjelvények erdélyi harangokon. *Korunk* 2001/7. 38–45.
 2002 *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*. Kolozsvár: Teleki László Alapítvány és a Polis Könyvkiadó.
 2008 Pilgerzeichenforschung und Pilgerzeichenüberlieferung in Ungarn und in Siebenbürgen. In Von Hartmut Kühne, Lothar Lambacher, Konrad Vanja (Hrsg.): *Das Zeichen am Hut im Mittelalter: Europäische Reisemarkierungen*. 167–184. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften. /Europäische Wallfahrtsstudien 4./
 2009 Cercetarea și tradiția simbolisticii pelerinajului în Ungaria și Transilvania. *RES* 1. 31–46.
 2010 Zárandokjelvények a középkori Magyarországon. In Tari Edit – Tóth Endre (szerk.): *Laudator temporis acti: tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. 334–348. Esztergom–Budapest: Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány–Martin Opitz K.

BENKŐ Loránd (főszerk.)

- 1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BERCSÉNYI Kinga

- 2011 *Szécsény kora újkori temetője*. Szakdolgozat. ELTE. Budapest.

BICZÓ Piroska

- 1976 Jelentés a Kecskemét-Kossuth téren végzett ásatásról. *Cumania* 4. 329–360.

BORIÁN Tibor – KOLTAI András – LEGEZA László

- 2007 *Piaristák*. Budapest: Piarista Rend Magyar Tartománya.

BUCK, Christian

- 2009 *Geschichten aus dem Pfaffenwinkel*. Weilheim: Stöppel Verlag.

DEMJÁN Andrea

- 2016 Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület–Tarisznyás Márton Múzeum.

DEMJÉN Andrea – SÓFALVI Andrea

- 2009 Máréfalva középkori temploma. Székelyudvarhely: Kölik Hagyományörző Művelődési Egyesület.

DIÓS István

- 2009 *A szentek élete* I–II. Budapest: Szent István Társulat. <http://www.katolikus.hu/szentek/0928.html> (Letöltés: 2016.02.21.)

Dr. FALUDI Géza

- 1928 Pénz és érem mint amulet. *Az Érem* 1. 8–18.

FEDELES Tamás

- 2015 *„Isten nevében utazunk”*. Zárandokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs: Kronosz Kiadó.

GAÁL Attila

- 1979 Késő középkori leletek Tolna megyéből I. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 8–9. 109–131.
 1982 A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető. *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10–11. 133–224.

GAUTHIER, Marie-Madeleine

- 1986 *Highways of the faith. Relics and Reliquaries from Jerusalem to Compostela*. New York: The Wellfleet Press.

GLASER Lajos

- 1929–30 A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63–64. 138–167.

GOHL Ödön

- 1912 Magyar egyházi emlékérmék III. Helyi vonatkozású kegyeleti érmék. *Numizmatikai Közöny* 11. 90–116.

GRIEB, Manfred H. (Hrsg.)

- 2007 *Nürnberger Künstlerlexikon: Bildende Künstler, Kunsthandwerker, Gelehrte, Sammler, Kulturschaffende und Mäzene vom 12. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*. Band 2. München: K. G. Saur.

GUGITZ, Gustav

- 1956 *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch*. 2. Band. Wien.

GYÖNGYÖSSY Márton

- 2014 A Benedek-érem magyarországi kezdeteihez. *Az Érem* 70. 34–36.

HAGEN, Ursula

- 1973 *Die Wallfahrtsmedaillen des Rheinlandes in Geschichte und Volksleben*. Köln: Rheinland-Verlag.

HORVÁTH Sándor (főszerkesztő)

- 2008 *Nagycell és Kiscell. Zarándoklatok Vas és Győr-Moson-Sopron megyében és Burgenlandban*. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

JUHÁSZ Miklós

- 1944 Piar: Magyarországi konfraternitások a barokk korban. *Katolikus Szemle* 58. 161–169.

KIRSCHBAUM, Engelbert (Hrsg.)

- 1968 *Lexikon der christlichen Ikonographie*. I. Rom – Freiburg – Basel – Wien: Herder Verlag GmbH.

KNEZ, Darko

- 2001 *Svetinjice iz zbirke Narodnega Muzeja Slovenije. Pilgrimage Badges from the collections of the National Museum of Slovenia*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

KRISS-RETTENBECK, Lenz – MÖHLER, Gerda (Hrsg.)

- 1984 *Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins*. Zürich: Verlag Schnell & Steiner München.

KOREK József

- 1992 A Zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989/ 90. 181–202.

KORPICS Márta

- 2014 *A szakrális kommunikáció színterei: A zarándoklat*. Budapest: Typotex Kiadó.

KÖSTER, Kurt

- 1972 Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien. In Legner, Anton (Hrsg.): *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400*. 146–160. Köln: Schnütgen-Museum.

KOVÁTS István

2008 Templomok és vallásosság a XVIII. századi Visegrádon. Az első visegrádi plébániatemplom és temető a XVIII. században. *Magyar Sion (Új Folyam)* 44/2. 256–262.

2013 18. századi temető Visegrád központjából. *Magyar Régészet Online Magazin*. 1–9.

KUNCZE, Leo Ferdinand

1885 *Systematik der Weihmünzen*. Raab: Joh. Suranyi's Buchdr.

S. LACKOVITS Emőke

2002 „Ó, áldandó Szentháromság...” Szentháromság tisztelete és ábrázolásai a bakonyi és a Balaton-felvidéki vallásos népeletben. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 22. 159–178.

LAMBACHER, Lothar

2008 Zur Geschichte der Pilgerzeichensammlung des Berliner Kunstgewerbemuseums. In Kühne, Harmut – Lambacher, Lothar – Vajna, Konrad (Hrsg.): *Das Zeichen am Hut im Mittelalter*. 207–222. Frankfurt: Peter Lang GmbH. /Europäische Wallfahrtsstudien Band 4./

Dr. LEPOLD Antal

1930 *Az Esztergomi Keresztény Múzeum kegyérmei és történeti érmei*. Esztergom: Hunnia Könyvnyomdavidállalat.

MIKLÓS Zsuzsa

1991 Árpád-kori földvár, középkori templom és temető Kerepes (Kerepestarcsa)-Kálvárián (anyagközlés). *Studia Comitatensia* 22. 347–370.

MITHAY Sándor

1989 Adatok a pápai római-katolikus plébániatemplom történetéhez. *Veszprémi Történelmi Tár* 1. 105–108.

MNL

1977–82 *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Budapest: Akadémiai Kiadó. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/> (Letöltés: 2016.02.21.)

LEXIKON DES MITTELALTERS

1980–98 Lexikon des Mittelalters I–IX. München und Zürich: Artemis & Winkler Verlag.

K. NÉMETH András – RÁCZ Miklós

2012 Bába középkori plébániatemploma. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 34. 147–178.

PAP Ildikó Katalin

2007 Koratűjkori építési áldozat Szombathely fő terén. *Savaria a Vás Megyei Múzeumok Értesítője* 31. 301–309.

PEETZ, Hartwig

1890 Der Haushalt des Klosters Polling im achtzehnten Jahrhundert. In Reinhardstöttner, Karl von – Trautmann, Karl (Hrsg.): *Jahrbuch für Münchener Geschichte*. 4. Bamberg: Buchner.

POETTGEN, Jörg

2008 Der Beitrag der Glockenkunde zur Pilgerzeichenforschung von Kurt Köster bis heute. In Kühne, Harmut – Lambacher, Lothar – Vajna, Konrad (Hrsg.): *Das Zeichen am Hut im Mittelalter*. 31–46. Frankfurt: Peter Lang GmbH. /Europäische Wallfahrtsstudien Band 4./

PUSZTAI Tamás

- 1994 Ollós temetkezés Zsámbékon a 17–18. század fordulójáról. In Lőrinczy Gábor (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* 531–543. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

ROBERT, Plötz

- 2008 Signum peregrinationis Heilige Erinnerung und spiritueller Schutz. In Kühne, Harmut – Lambacher, Lothar – Vajna, Konrad (Hrsg.): *Das Zeichen am Hut im Mittelalter.* 47–70. Frankfurt: Peter Lang GmbH. /Europäische Wallfahrtsstudien Band 4./

F. ROMHÁNYI Beatrix

- é.n. *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* https://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_%C3%A9s_t%C3%A1rsask%C3%A1ptalanok_a_k%C3%B6z%C3%A9pkori_Magyarorsz%C3%A1gon_Monasteries_and_Collegiate_Chapters_in_Medieval_Hungary_-_Budapest_Arcanum (Letöltés: 2015.10.19.)

RUPPERT József

- 2007 *A piarista diák Rómában.* Róma: Piarista Rend Magyar Tartománya.

SCHWINGHAMMER, Philipp

- 2007 Weihemedailen aus dem mittelitalienischen Raum. *Mitteilungsblatt* 34. 15–28.

SERFŐZŐ Szabolcs

- 2009 Nagycell és Kiscell – gondolatok a lábasházi kiállítás kapcsán. *Soproni Szemle* 53. 117–121.

SIKLÓSI Gyula

- 1983 Bencés medalion a székesfehérvári várfal mellől. *Alba Regia* 20. 241–242.

SIMONYI Erika

- 2005 Középkori és kora újkori temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *„...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása.* 305–314. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

SÓLYMOS Szilveszter

- 2000 *Szent Benedek keresztes érme.* Budapest: EFO Kiadó.
2002 *Kegyérmék Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése.* Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság. /A pannonhalmi Szent Gellért Kollégium Könyvei 12./

SOLYMOSSY Sándor

- 1933 A vas babonás ereje – Die abergläubische Kraft des Eisens. *Ethnographia* XLV. 97–117.

SÜMEGI József

- 1991 Az Oltáriszentség és a Szent Vér tisztelete a középkori Magyarországon. *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 3. 107–120.

- é. n. *A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története.* <http://www.szentver-bata.hu/historia/a-batai-bences-apatsag-es-a-szent-ver-templom-tortenete.pdf> (Letöltés: 2015.04.18.)

SZENTGÁLI Károly

- 1942 A kegyérmék ismeretének alapjai. *Az Érem* 10. 237–285.

SZILÁGYI István

- 1992 Rózsafüzérek és tartozékaik a szombathelyi Szent Márton templomból. *Lapok Szombathely történetéből* 17. sz. 1–3.

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

2001 *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Budapest: Osiris Kiadó.

VALTER Ilona

2001 Ásatás a jáki bencés apátsági templom mellett. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001. 224–225.

VALTER Ilona – P. HAJMÁSI Erika

2003 Ják, Szent György-templom. Az épület körül végzett ásatás. *Műemlékvédelmi Szemle* 2. szám. 49–53.

VÉGH András

1999 Régészeti feltárások a Budai Váralján, a középkori Tótfalu területén. *Budapest Régiségei* 33. 331–346.

VORAGINE, Jacobus de

1990 *LEGENDA AUREA*. Budapest: Helikon Könyvkiadó. <http://mek.oszk.hu/04600/04626/html/> (Letöltés: 2017.11.29.)

WICKER Erika

2008 *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

Reich Szabina

Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, régész

e-mail: reichszabina@gmail.com

Szabina Reich

Early modern Christian sacramental medals

In 2014 in the city of Székesfehérvár a Saint Benedict medal was found in course of an archaeological excavation. The author in her article presents early modern Christian sacramental medals from Hungary that have come to light due to archaeological excavations. These sacramental medals were worn on beads or hung upon medals. The presented medals were made of bronze, copper or lead, therefore they can be considered as mass products. There is no age or gender correlation of the medals under survey. The author uses Hungarian and foreign analogies to determine the symbols and texts that can be seen on these medals. The most popular visual representation was the icon of the Blessed Virgin Mary at Mariazell. Out of the patron saints it was Saint Benedict who was most frequently depicted. The location of the objects provides information of early modern religious history as well. If the places of archaeological sites are put onto map, it can be observed that sacramental medals occurred to the west of the Danube primarily along main roads and/or in settlements with well-to-do population. The enlisted pieces come from Roman Catholic cemeteries. The research project is not finished yet as owing to future excavations further items are expected to be revealed, which may promote the extension of our knowledge about the making and dissemination of sacramental medals as well as about pilgrimages in the given period.

Kertvárosi erődítmény Törökbálinton: területi különbségek a társadalmi térkonstrukcióban¹

A kertvárosok kutatása, jellemző életmódjuk, ökológiai szerepük a város és térsége életében hosszú évtizedek óta kiemelt területe a településkutatásnak. A figyelmet eleinte főként a nagyvárosok terjeszkedése, a városrekonstrukciók és a „white flight” irányították rá, mely utóbbi – habár már a 19. század közepe óta megfigyelhető jelenség – az ötvenes évektől vált tömeges demográfiai folyamattá az amerikai és nyugat-európai nagyvárosokban. A hetvenes években azonban gyökeresen megváltozott a kertvárosok helyének értelmezése: a korábban áttekinthetőnek és prognosztizálhatónak tűnő városdinamikai folyamatok összekuszálódtak, a modernista keretek egyre kevésbé állták meg a helyüket. A rákövetkező évtizedben pedig megjelentek a posztmodern városértelmezések: Mike Davis, Michael Dear, Edward Soja, Steven Flusty és mások munkássága nyomán. Nagyvárosok mozaikszerű széttagolódása, egymás mellé rendelt városrészek egyre inkább elkülönülő átalakulása, s a szegregáció – a politika és gazdaság szereplői által is befolyásolt, félelmen és biztonságon alapuló² – egészen különleges formáira hívták fel a figyelmet.³ Az etnikai enklávék már nem szorultak a belvárosba, s az már nem volt a kelet- és dél-európai bevándorlók asszimilációs puffere többé. Amerika és Európa nagyvárosaiban egyre több a latin-amerikai, ázsiai és észak-afrikai bevándorló, akik a város külső kerületeiben telepednek meg, hagyományos értelemben vagy egyáltalán nem akarnak beilleszkedni a befogadó társadalomba, s egyre inkább nem is annak, hanem küldő államuk gazdaságába vagy még inkább egy globális rendszerbe tagozódnak be.⁴

Magyarországon ilyen mértékben elzárkózó etnikai szigetek sem a belvárosban, sem a kertvárosban nem váltak meghatározóvá, sem gyarmatbirodalmunk, sem olyan fejlett gazdaságunk nem volt, ami jelentős bevándorlást indukált volna az országba, s ami volt, az is elsősorban a határon túli magyarság – részben átmeneti – bevándorlását jelentette kritikus történelmi időszakokban. A szuburbanizáció azonban már 1990 előtt jellemző folyamat volt, s Budapest környéki városok, mint például Budaörs településfejlesztési tervében már olvasható volt annak terhe is. Nem meglepő, ha a városkutatások egyik központi témájává vált: főként település- és társadalomföldrajzi, demográfiai, városökológiai és szociológiai elemzések foglalkoznak már évtizedek óta szép számmal ezzel a jelenséggel. A társadalmi-gazdasági átalakulás, a népesedési folyamatok, s a természeti tájra gyakorolt hatás mellett azonban eltörpült a társadalomra mélyebb rétegeire gyakorolt befolyások elemzése.

¹ Ez a munka a Hankuk University of Foreign Studies Research Fund keretében készült. (This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund.)

² Davis 1990, 1998.; Flusty 1994.; Marcuse 1997.

³ Sorkin 1992.; Dear–Flusty 1998.

⁴ LiPuma–Koleble 2005: 155–157.; Levitt 2001: 195–216.; Stoller–McConatha 2001: 653, 661.

Ebben a tanulmányunkban elsősorban az elmúlt évek legnagyobb sajtó- és tudományos visszhangját kapott település, Törökbálint átalakulásával foglalkozunk. A város belső polarizációja, fizikailag és szimbolikusan is elkülönülő városrészei részben történeti változások és település-tervezési döntések, részben gazdasági folyamatok következményei, ugyanakkor hatással vannak a térszerkezet további alakulására is. A társadalmi tagolódás nem csupán az iskolai végzettségek, a korszerkezet vagy a jövedelem szerint jelentős, hanem megosztott abban a tekintetben is, hogy az adott népesség mekkora hányada törzsökös helybéli, illetve korábbi vagy későbbi kivándorló. A hajdani szőlődombok helyén felépült tükörhegyi lakópark szimbolikus elzárkózása ezen túl eltérő térhasználati szokásokat is létrehozott, melynek következtében a városrész magába fordult, a nem odatartozókat kirekeszti, s a telep a város többi részével egyre kevésbé képez integráns egységet. Mindezen társadalmi konstrukciós folyamat egyértelműen kirajzolódik az egyéni tapasztalatok kumulációjában is, a városrész néprajzi jellege átalakult, s az egyének sajátságos viszonya egymáshoz és a térhez egyaránt identitásformáló erővé vált. Ezen folyamatok háttérében számtalan okozati elem felsorolható, leginkább a két városrész társadalmának eltérő szintű homogenitása, ugyanakkor megfigyelhető, hogy az elszigetelődés önállóvá, öngerjesztő folyamattá vált.⁵

Egy kertvárosi közösség integrációja, s ezen keresztül környezeti izolációja is megközelíthető magának a közösségnek, mint társadalomtudományi fogalomnak az értelmezési és elemzési keretei felől. Ez utóbbi ugyanis nem csupán konfliktus és együttműködés dimenzióiban értelmezhető, hanem – s az utóbbi években ez az egyik legmeghatározóbb megközelítés – a társadalmi tőke felhalmozása, s változása felől is.⁶ Ami az egyik oldalon a társadalmi kohézió gyengülésének jele, másutt éppen olyan jól mutatja a kohéziós erő növekedését. A nagymértékű mobilitás, heterogén népesség, társadalmi-gazdasági töredezettség s a közösségin felülkerekedő egyéni érdekek a modern városi életkörülmények és globális gazdasági viszonyok között mind arra utalnak, hogy összességében csökken a kumulált társadalmi tőke. Ugyanakkor e dimenziók éppen annyira szolgálnak a lokalitás meghatározásának eszközeként is, legyenek akár intézményi feltételek, mint társági tagságok vagy szimbolikus állásfoglalások, mint tüntetések, felvonulások vagy akár faültetések, ha a területi identitásra vonatkoznak.

TÉRHASZNÁLATI SZOKÁSOK ÉS KERTVÁROSI ERŐDÖK

Magyarországon, s a tágabb térségében sincsenek olyan látványos nagyvárosi jelenségek, mint Sao Paulóban a favelláktól fallal elválasztott Morumbi.⁷ Ha vannak is falak, mint Nagymihályban vagy Töketerében (Szlovákia), azok inkább az ellenkező irányban működnek: a már amúgy is társadalmilag hátrányos helyzetű zárványokat szigetelik körül, zárják fizikailag is ki a többségi társadalomból. A szegregáció itt a

⁵ Az önkéntes elzárkózás és a társadalmi terek csökkenésének okaihoz és hatásaihoz lásd: Blakely–Snyder 1997.; Caldeira, 2000.; Webster–Glasze–Frantz 2002.

⁶ Putnam 2000, 2007.

⁷ Caldeira 1996: 320.

mondhatni hagyományos társadalmi kisebbségi csoportok kirekesztése, lemorzsolódása és a kapcsolódó szociális problémák köré szerveződik. A kertvárosi szegregáció dinamikája azonban fordított jellegű. Ott kiváltságos helyzetű társadalmi csoportok zárkoznak el a többségi társadalom elől.

A kertvárosok egyes részeinek elkülönülésében fontos kihangsúlyozni, hogy az elsősorban az önkormányzatiság ellenében működik. A terület és az ott élők sorsát befolyásolni szándékozóknak az adott település részeként, nincs módjuk önálló rendelkezéseket alkotni, vagy adót szedni, a szerveződés terén az egyetlen lehetséges szint tehát a civil szféra, s ezt Törökbálint esetében a legvégsőig igyekeznek is kihasználni. Los Angeles városi közösségeiről már az 1980-as évek végén úgy írtak, mint egyfajta kontextusról a szolgáltatások számára, melyet ugyan az állam/város szponzorál és irányít, ám az önkéntes szektor hajt végre. A felelősség és a szervezeti szint kialakítása tehát a közösség civil szerveződési képességén múlik. Mindez természetesen a tér további szegmentációját erősíti.⁸ A nagyvárosi kutatások azonban egészen eltérő problematikával találták szemben magukat, mint a rurális térségek. Az állami felelősség ott ugyanis a város szintjén jelent meg, s annak redukálása a közösségi önkéntesség területére viszont korábbi közösségi intézményesülési folyamatok hiányával kellett, hogy szembesüljön. Kisvárosi, falusi területeken az önkéntes szervezetek és az önkormányzatok tehát egyfajta kölcsönös együttélés hálóját hozták létre.⁹

Törökbálint azon sajátos helyzetű települések közé tartozik, melyeket – Európában oly gyakran – korábbi községi sorsuk és a ránehezedő szuburbanizáció egyszerre alakít, mely megmutatkozik a civil önszerveződés és az önkormányzat konfliktusaiban is. Mindezt jobban érzékelhető a nagyváros egyes szomszédságainak problematikája a városi irányítással szemben megjelenő érdekérvényesítés és közösségformálás terén. Törökbálint legújabb lakóterületének, a tükörhegyi lakóparknak nem volt módja saját jogalkotásra, sem jövedelemszerzésre, így az önkéntes szervezetek létrehozásával reagált a felmerülő gondok megoldására, s az önartikuláció igényére. Vannak azonban más tényezők, melyek miatt nem ilyen egyszerű a nagyvárosok kertvárosi térségeiben érvényes kutatási és elméleti keretek alkalmazása Törökbálinton.

A kertvárosi közösségformálódás vizsgálata egyfelől az ún. 'ethnoburb'-ök, a leginkább etnikai összetételük tekintetében elkülönülő agglomerációs területek felé fordult az utóbbi években. Ez különösen olyan globális városoknál kiemelt kutatási terület, melyekben a hetvenes évektől érkező új bevándorlók már nem a nagyvárosok belső területein telepednek le, hanem azok kertvárosaiban, s nem vagy nem csak a befogadó állam gazdaságával tartanak fenn intenzív kapcsolatokat, hanem küldő-országuk vállalataival is. Kiváló példa erre a Los Angeles melletti San Gabriel Völgy kínai közösségeinek vizsgálata.¹⁰ Habár 2001 és 2011 között a Törökbálintra költözők 6,7%-a külföldről érkezett, ezzel együtt még így is csupán 235 külföldi élt a lakónépességben belül. Ugyanakkor a magyarországi nemzetiségekhez 888 személy tartozott,

⁸ Wolch 1989, 1990, Geiger–Wolch 1986, Fyfe–Milligan 2003a, 2003b, 2004

⁹ Edwards–Woods, 1961: 61

¹⁰ Lin–Robinson 2005.

akik közül a legtöbben (670 fő) németnek vallották magukat.¹¹ Ez nem kiemelkedően magas érték egy hagyományos sváb településen, még akkor sem, ha a nagyarányú kitelepítések ellenére a rendszerváltás óta általában többen vallják magukat németnek, mint az azt megelőző évtizedekben, amikor sokan letagadták származásukat.¹² Annak ellenére tehát, hogy az 1980-as népszámlálás tanácsi minősítése 14% német családot állapított meg Törökbálinton, a rendszerváltás utáni szuburbanizáció egyértelműen homogén etnikai területre és homogén etnikumú beköltözőket jelentett.¹³

A másik meghatározó irányvonal a tipikusan fehér középosztályi kertvárosi szegregációk egyre erősebb elzárkózásának mechanizmusát kutatja. Ez utóbbi kutatási terület eredményei érthetően megfelelőbb keretet adnak Törökbálint belső megosztottságának megértéséhez. A nyolcvanas években már határozottan látszott, hogy a fejlett úthálózatok, növekvő külföldi tőkebefektetések, s a nagyvárosok hintelándjainak növekvő befolyása következtében az egyre kevésbé asszimilálódó etnikumok szerepe nő a kertvárosok fejlődésében. Ugyanakkor a kivezető utak és körgyűrűk kereszteződésénél megjelenő „edge city”-k¹⁴ nem csupán következményei a gazdasági átalakulásnak és a technológiai fejlődésnek, de egyúttal differenciáló hatással vannak a térhasználati szokásokra is környezetükben. Ennek a fejlődési folyamatnak a kilencvenes évektől több irányvonala is született, melyek nagyrészt Los Angeles kertvárosainak kutatására alapoztak, ám Amerika más nagyvárosaiban, s Európában is egyre több helyütt váltak meghatározóvá. Ilyen Evan McKenzie *Privatopia* modellje, melynek középpontjában a közös érdekű és magántulajdonú lakásfejlesztések állnak. Az ilyen lakásszövetségek száma 1964 és 1992 között 500-ról 150 ezerre nőtt Amerika szerte,¹⁵ s ez számszerűen is bizonyítja a közösségi tér privatizálásának folyamatát.

Talán kifejezőbb és ismertebb Mike Davis *erődváros* koncepciója, mely a kilencvenes évek elején az erőszakos nagyvárosi konfliktusok elől kertvárosi erődjeikbe zárkózó fehér középosztálybéliék növekvő technológiai igényeit emelte ki. A terek fokozódó ellenőrzése, a gombamód szaporodó biztonsági kamerák, beléptetőrendszerek és egyéb high-tech eszközök szélsőségesen izolálódó enklávékká alakítják a kertvárosokat.¹⁶ Davis a félelem ökológiájának koncepcióját az ezredfordulóra kiterjesztette az ember és természet viszonyának általános modelljévé,¹⁷ ám hatására Steven Flusty a tér posztmodern társadalmi konstrukciójának sajátos mechanizmusát dolgozta ki. Flusty modelljében az explicit és sugalmazó szabályozás: a táblák, falak, kamerák, örök és a térkialakítás, valamint a teret használók viselkedése került a középpontba.¹⁸

A társadalmi térhasználat ilyen megközelítése Amerikában főként a bűnözés és etnikai szegregáció mentén haladt, ám a tér szimbolikus és fizikai megalkotásának

¹¹ Népszámlálás 2011. Településsoros adatok.

¹² Törökbálint németajkú lakosságának 76,6%-át telepítették ki. Czibulka–Heinz–Lakatos 2004: A kitelepítésben érintettek adatai. Törökbálint.

¹³ Szabó–Tátrai 2015: 81.

¹⁴ Garreau 1991.

¹⁵ McKenzie 1992: 11.

¹⁶ Davis 1992: 155.; Davis 1990.

¹⁷ Davis 1998.

¹⁸ Flusty 1994: 21–33.

olyan sajátos jegyeit gyűjtötte egy csoportba, ami általánosítható, s olyan kontextusban is érvénye lehet, ahol a fenti társadalmi hatások nem is állnak fenn. A tér fenomenológiai konstrukciója, aktuális átalakítása a társadalmi cserék, emlékek, képek és mindennapi használat révén meglepően hasonló szimbolikus jelentéssel ruház fel kertvárosi területeket saját környezetünkben: erre a kettős szempontra koncentrálnak Törökbálint belső megosztottságának értelmezésekor is, a társadalmi cselekvők ilyen-élményeik felőli jellemzése lesz tehát módszertani megközelítésünk, ám ezzel még nem zárult le a felmerülő ellentmondások megvitatása. Az egyének megélt tapasztalatain keresztül értelmezzük a mikro- és makrofolyamatokat.¹⁹ A tér fizikai és szimbolikus megalkotása kölcsönhatásban áll egymással, az utóbbi egyszerre teremt kontextust ez előbbinek, s mutatja meg társadalmi szereplőit, akik létrehozzák saját realitásukat és szimbolikájukat.²⁰ Számunkra tehát az egyéni megéltség a meghatározó szempont, az egyén cselevései, élményei és véleményei alapján konstituálódó tér, mely egyben kiegészítő magyarázatot ad a mikro- és makrofolyamatokra is, melyekbe beágyazódik.

Az ilyen „térbeliesítésre” ugyanakkor számtalan koncepció létezik. Az osztályalapú társadalmi konfliktusok térbeli mintázatainak elemzése mára klasszikusnak számít.²¹ A helyi szervezetek küzdelme, hogy fenntartsák ellenőrzésüket vagy legalább némi befolyást őrizzenek a lakhatási kérdések felett, vagy akár az ingatlanközvetítőktől a szent helyekig terjedő területek mind fontosak az elemzés számára. Kiderült például, milyen fontos szerepe van a lokális közösségeknek az uralkodó osztályok által irányított társadalmi mozgalmakkal szembeni ellenállásban. Nem kívánunk áttekintő képet adni a Michel Foucault-t követő posztmodern társadalomfelfogás térkonceptiójának változásáról, ám fontos kihangsúlyozni, hogy mind a szociológiai, mind az antropológiai kutatások a belváros és általában a város intenzív területeinek kutatásait vetítették ki a kertvárosokra is. Ez részben azon ökológiai örökségnek köszönhető, mely egészen a közelmúltig nem tudott szabadulni Louis Wirth hatása alól, s mintegy azzal szemben érvelt. Másrészt ez általában is érvényes a chicagói iskola késői hatásaként, amennyiben az a városi tér ökológiai felfogásának köszönhetően a kertvárost a városközpont gazdasági újjáépítése és deindusztrializációja ellentétpárjaként értelmezte.²² A fentiekben érintett témakörök mindegyike részben vagy egészben ehhez a fejlődési vonalhoz kapcsolódik, s eltekint attól, hogy a falusi térségek elemzése önálló diszciplináris kereteket hozott létre, s mintegy a városi terek kutatásával párhuzamosan fejlődött tovább.²³ Az olyan nagyvárosi agglomerációhoz kapcsolódó települések mint Törökbálint egyszerre őrizték falusias társadalmukat, s váltak a szomszédos nagyvárosok kertvárosaivá. Ez sokszor azonos fizikai térben zajlott, máskor elkülönült a településen belül. Ez utóbbi történt Törökbálinton is, s annak ellenére, hogy a nagyvárosi szegregációs folyamatok etnikai vagy félelmen alapuló jellege nem tükröződött formálódásukban, mégis feltárhatók hasonló társadalmi változások.

¹⁹ Rodman 1992: 207–213.

²⁰ Low 1996: 863.; Low 2000.

²¹ Castells 1983., 1989.; Harvey 1985.

²² Zukin 1991.

²³ Low 2001: 45.

A kultúra térbeli dimenziói ugyanakkor mára már nem tekinthetők csupán kontextusnak, hanem magának a kutatásnak is a homlokterébe kerültek.²⁴ A tér szabályozásának kirekesztő jellege egyfelől annak megteremtésében kereshető. Mind a magán, mind a közösségi terek erősen szabályozottak mai társadalmunkban. Kamerák, érzékelők és egyéb technikai eszközök segítik a rendőrség vagy magán biztonsági cégek alkalmazottait, hogy az utcák, parkok vagy bevásárlóközpontok használóit ellenőrizzék. A posztmodern, foucault-i világ sokak számára a személyes szabadság korlátozását jelenti, annak értelmezése és problematikája köré szervezik a térhasználati szokások átalakulását, annak leírását.²⁵ Már bizonyos építészeti formák és a formatervezés is sokszor magában hordozza bizonyos viselkedések korlátozását, elrettenti a tér használóját. Nem teszi lehetővé vagy csak nehézkesen a csoportok kialakulását, összegyűlést, ugyanakkor serkenti a vásárlást és a fogyasztást. Természetes igényként tekintünk az ilyen korlátozásra, hogy egyes területeken tiltják a dohányzást, alkoholfogyasztást vagy a koldulást, de Amerikában a bevásárlóközpontokból bizonyos órákban még a tizenévesek is ki vannak tiltva. A városi táj szabályozása mindezzel egészen új réteget kap, mely egyre kevésbé szerveződik dinamikusán illetve kap visszacsatolást alulról, s így egy osztályalapú, ám sajátosan térbelileg szervezett szegmentálódás felé halad.²⁶

Van tehát egy fizikailag kialakított tér és annak felülről szerveződő szabályozása. Mindkettő létrehozza a maga szimbolikáját, s természetesen kölcsönösen hatnak egymásra, s a tér használóira. A közszféra által szabályozott normákhoz való alkalmazkodás hat a térhasználatra, annak értelmezésére az egyén részéről is. A teret használók, a benne élők identitása különösen erősen formálódik kiemelkedő események, például konfliktusok mentén. A meghatározó politikai és közéleti események valamint a településföldrajzi kialakítás tehát jelentősen befolyásolja a tér fenomenológiai konstrukciójának irányát, lehetőségeit. Egy frekvenciát, magas ingatlanárakkal jellemezhető, szegregált terület eleve kirekeszt egész társadalmi csoportokat, önmagában hordoz imázs-elemeket és homogenizálja a használói csoportokat. Ezzel szimbolikusan is kizárja a „másokat”. Törökbálint esetében mindezeknek megfelelően Tükrőhegy és a város többi része között kialakult szakadás önmagában is elégséges ahhoz, hogy sokakat elrettentsen a Tükrőhegyre való átköltözéstől. Számtalan esetben tapasztaltuk az elmúlt években, hogy hatalmas érzelmi ellenállás alakult ki hasonló helyzetekben. Egy családi okok miatt új házat kereső törökbálinti nő szavai így hangzottak 2011-ben: „A végén még arra kényszerülök, hogy Tükrőhegyen vegyek telket!” Miután a növekvő kereslet még a 2008-at követő ingatlanpiaci pangás éveiben is igencsak beszűkítette a lehetőségeket.

HOMOGÉN KERTVÁROS, HETEROGÉN KISVÁROS

A kertváros kifejezés önmagában hordozza, hogy használója jellegzetesen a nagyvároshoz pozicionálja magát: annak értékrendjét, magatartásmintáit követi. A törökbálin-

²⁴ Low–Zuniga 2003: 1.

²⁵ Fiske 1998: 74–80.

²⁶ Merry 2001: 16.

tiak nem hívják magukat kertvárosiaknak – noha a nem Tükörhegyen élők jelentős hányada is Budapestről költözött ki, illetve oda jár be dolgozni – hanem bálintinak, vagy törökbálintinak. A községi-kisvárosi identitás nemcsak a Budapesttől való elkülönülés szimbolikus gesztusaiban nyilvánul meg, hanem abban is, ahogyan egymáshoz viszonyulnak a lakosok. Törökbálinton vannak tipikus szomszédsági viszonyok, s ez nem függvénye annak, hogy a tagok mióta élnek a településen. Kölcsönös gazdasági kiszolgáltatottság, vagy a tradicionális értékrend kényszere nem teszi függővé a tagokat a közösség fennmaradásától, s így hagyományos ökológiai értelemben vett elsődleges közösségről nincs szó. Ugyanakkor a Hertbert Gans²⁷ által kvázi elsődlegesnek tekintett közösség képződése a heterogenitás ellenére létrejött. Ez részben éppen annak köszönhető, aminek egy kertvárosban is: a hagyományos közösségek fennmaradása, illetve az újonnan beköltözők eziránti igénye találkozott, legalábbis részben.

A fizikai tér létrehozásakor természetesen a kertvárosi igények funkcionális kielégítése lebegett szem előtt, mintegy piaci reakcióként is minősítve a tükörhegyi beépítési projektet. A parcellázás, az utak kialakítása, majd a tulajdonosok házépítése mind a kényelmet szolgálták. Szélesek az utak, kellően levegős – különösen a növekvő igények mellett a IV. fázis telkeinél – a beépítés, a villanyvezetékek a földbe vannak fektetve, a lakóházak átlagos alapterülete igen nagy, és teljesen hiányoznak a kis és közepes méretű lakások. A fizikai tér létrehozásával ugyanakkor egy hradili milió alapjait is megteremtették,²⁸ egyben egy szimbolikus jelentést is társítva hozzá. A társadalmi terek eltérő konceptualizálása átítatódik a társadalmi jelentések megteremtésének lehetőségével.²⁹ A fizikai tér, s a nyomában létrejövő jelentéstartalmak befolyásolják az ott élők identitását, a tér jelentését mások – az idegenek – számára is.

Ugyanakkor a tükörhegyi szokásokban valami több is érzékelhető. Az elzárkózás nem csupán státusféltes, hanem ennek mentén lokális identitássá is vált. Tükörhegyen az utcán mindenki köszön mindenkinek, s úgy tekint az utcán szembejövőre, mint tagtársra. Ez éppen olyan magatartás, mint egy faluban: bizalmas, érzékelhető a testbeszédben is. Természetesen a térszabályozás itt is érvényesül: a középosztályi norma a hanghordozástól az öltözködésig érezteti a befogadás és kirekesztés határait. A területen sétáló „odatartozók” – szimbolikus – elfogadása része a területi identitás öndefiníálásának; a másság ugyanúgy kinnreked. Akik idegenként járnak ott, eltévedtek vagy keresnek valamit – ez persze igen ritka a terület fizikai elhatárolódása miatt – azok nem válnak szimbolikusán sem részévé a térnek, illetve a tér formálta közösségnek, mint ahogy azok sem, akik képtelenek beilleszkedni saját osztályhelyzetükbe.

Törökbálint már a rendszerváltást megelőző években a budapesti szuburbanizáció egyik kedvelt célpontja volt. A Budapestről kiingázók száma már ekkor csökkenni kezdett, míg a beingázóké tovább növekedett, s a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya is egyre nőtt a nyolcvanas években a településen. A Törökbálintról kiingázók aránya 1990-ben 64,6% volt.³⁰ A fővárosi szuburbanizáció azonban nem csupán a foglalkozási

²⁷ Gans 1973: 83.

²⁸ Hradil 1983: 101.

²⁹ Soja 2010: 37.; Lefebvre 1991: 29.

³⁰ Beluszky 2015: 24.

szerkezetet alakította át, hanem a beépítés korábban döntően falusias jellege is megváltozott. Ugyanakkor a térségbe zajló ipari dekoncentrációval a lakóhelyi jelleg mellett Törökbálint gazdasági jellege is erősödött. Ez a folyamat nem teljesen újkeletű, hiszen a mai Tükrö-hegy helyét korábban elfoglaló szőlőskertek mellett már a dualizmus alatt létrejött a budapesti építkezések kimeríthetetlen igényét kiszolgáló téglagyár is, a szocialista időszakban pedig a Mechanikai Művek került Törökbálintra, igaz ez utóbbi máig csak Budapest felől megközelíthető, így szerves egységet sosem képezett a várossal.

A főként a rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági folyamatok több szempontból is átalakították Törökbálint belső szerkezetét. A főváros és környéke szinte iskolapéldájává vált a „növekedési gépezetnek”³¹ A területek iránti növekvő piaci igény és az önkormányzat elképzelése az adóbevételek növeléséről egymásra talált, és nem csupán a természeti tájra gyakorolt hatást nem vette figyelembe, hanem a 2007-től városi rangra emelkedett Törökbálint belső koherenciájával sem foglalkozott. Igaz, korábbi történeti fejlődésének köszönhetően a településen nem alakult ki igazi központi tér. A legrégebbi településrész a város déli-délnyugati határán fekszik, olyannyira, hogy a szimbolikusan is meghatározó katolikus templom már a társzerkezeti határon kívül esik. A város a növekvő adóbevételek, a zöldterületek zsugorodása és jelentős fejlesztések mellett vagy ellenére elhanyagolta a történelmi városközpont felújítását, rendeletet is csak 2008-ban hozott az épített örökséggel kapcsolatban. Ez leginkább az önkormányzati épületekre értendő, melyeket csak kismértékben, s csupán 2017-ben kezdtek felújítani. A Munkácsy utcában és környékén található családi házakat folyamatosan alakították át a családok, s főként bővítették kétgenerációssá az elmúlt évtizedekben. Az oromzatukkal merőlegesen az utcavonalra álló, jellemzően keleti vagy déli tájolású német parasztházakat átalakító folyamat nagyon vegyes képet hozott létre az ófaluban, részen azért is, mert az újjáéledési folyamat a 2008-as gazdasági válság hatására leállt.

Mivel a várost nyugati, déli és bizonyos mértékben keleti oldalról is hegyek, dombok zárják körül, így terjeszkedni leginkább északi irányban tudott. Ennek fő tengelyei a Hosszúréti-árok és az attól délnyugatra fekvő Újtelep, majd a mögötte elterülő MÁV-telep voltak. A századfordulótól meginduló budapesti tulajdonosok üdülőházainak és villáinak építése, a kiépülő vasútvonal, majd az 1914-től közlekedő HÉV serkentette a fejlődést, átalakulást.³² A területében és népességében is a legnagyobb részt elfoglaló két említett telep az 1960-as és 1970-es években épült ki, s lakossága és házállománya is erősen heterogén. Ezt a kilencvenes évektől erősödő szuburbanizáció tovább fokozta. Kocsis János Balázs 2002-es interjú kutatása³³ ékesen példázta, mindezt: egymáshoz közel találhatjuk meg itt a „problémás”, a gyermekjóléti iroda munkatársai által „figyelt” családokat és rossz állapotú házaikat, s ugyanakkor itt vannak a Budapestről kiköltöző családok által legkeresettebb területek is, ahol kiemelkedő színvonalú családi házak is épülnek. A város többi nagykiterjedésű lakott részei, mint Pistály és Annahegy valójában üdülőterületi besorolásúak, az infrastruktúra korlátozott, ám mindezek ellenére vagy éppen ezért, az ott élő népesség összetétele is vegyes: a rudák-telepi szegregációtól,

³¹ Molotch 1976: 310.

³² Kósa 2005: 275.

³³ Kocsis 2010: 309.

a város fiataljainak megvásárolt telkekig és az ugyan engedély nélkül, ám igen magas színvonalon beépített telkekig szinte minden megtalálható ezekben a városrészekben. Ezen területek társadalmi heterogenitásában szerepe van annak a jelenségnek is, hogy a rendszerváltást megelőző időszakban a középosztályi szuburbanizáció előtt sokan részben éppen a zártkerti, külterületi, alacsony komfortfokozatú lakásokat keresték. Sem az ekkor Törökbálintra költöző szerényebb körülmények között élő családok felfele mobilitása, sem a terület lakosságcsereje nem – vagy csak részben – valósult meg azóta.

Mindezzel szöges ellentétben áll a város legfiatalabb része, a Tükörhegy.³⁴ A korábbi Sasad Tsz helyét 1992-ben nyilvánították belterületté, s 1995-től négy nagy ütemben épült be a lakópark. Ez a terület fizikailag és a társadalom összetétele szerint egyaránt eltér a város többi részétől. A legfontosabb mindezek közül az, hogy ez a városrész viszonylag rövid idő alatt települt be, magas – a többi városrészhez mérten is legalább másfélszeres négyzetméter-árú – ingatlanárakkal jellemezhető, s ennek megfelelően az ott élő népesség átlagos iskolai végzettsége, jövedelme, gyerekszám is magasabb a város többi részéhez viszonyítva.³⁵ Habár település- és társadalomföldrajzi értelemben Törökbálint egésze Budapest elő- vagy kertvárosának tekinthető, s ezt igazolja, hogy jelentős társadalmi terek nincsenek (mozi, közpark stb.), a területi identitás és térhasználat szempontjából mégis igen eltérő Tükörhegy és a többi városrész egymástól.

A szuburbanizációval együtt járó hatások, s az arra való reakciók önmagában is különállóként definiálják a tükörhegyi terület társadalmát. Az ezredfordulót követően a napi sajtóban is szinte emblematikussá váló település területi konfliktusaiban a lakosság egyformán érintett volt. Ha két kiemelkedő konfliktust veszünk górcső alá: az 1040 lakásos Tükörhegy IV. ütem lakókomplexumának felépítését és a Tópark projektet, akkor azt látjuk, hogy az előbbi közvetlen szomszédságban áll a korábbi tükörhegyi területekkel, így értelmezhető az ott élők élesebb reakciója pusztán a közvetlenebb érintettség okán is. Ez még így is csak részben igaz, hiszen a tervezett társasházi beépítés feltételezett hatása a telekárakra, a lakóhely jellegének átalakulására kétséges spekuláció. Ez persze nem jelenti, hogy ne válhatna ki félelmet az ott élők közül. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a konfliktus fejlődése során állandó jelleggel felhozott érv elsősorban a túlnépesedés következményeire, a várható forgalomnövekedésre vonatkozott, s ez legalább annyira érinti a város többi lakóját is. A területi érintettség ilyen megkülönböztető hatása azonban végképp érvényét kellene veszítse, ha figyelembe vesszük, hogy a város másik végén fekvő, részben Biatorbágyhoz tartozó Tópark lakótelep felépítése ellen is elsősorban a tükörhegyi lakosság tiltakozott.³⁶

A fenti példa már átvezet minket a területi integritás kérdéséhez, a reakció hátterében egyértelműen kimutatható a civil szervezetek hatása. A budapesti agglomeráció kertvárosaiban zajló társadalmi folyamatok egyik leglátványosabb elemét, a jövedelmi differenciálódás területi szétválását, vagyis az alacsony és magas státuszú területe-

³⁴ Törökbálint lakosságának 63,6%-a él MÁV- Újtelep és Tükörhegy településrészekben, s itt található a lakásállomány 63,1%-a. Törökbálint Településfejlesztési koncepciója 2016: 80, 83.

³⁵ Keresztes 2008: 19–20.

³⁶ Lásd pl. A törökbálinti kertváros temetése. <http://www.torokbalintiujsg.hu/lapszemle/7725-a-toeroekbalinti-kertvaros-temetese> (Letöltés 2017. 10. 17.)

tek elkülönülését többek között Szirmai Viktória kutatásai is kimutatták.³⁷ Budapest ökológiai elrendeződése különféle történeti és földrajzi okokra visszavezethetően erős szektoriális jelleget, égtáji elrendeződést mutat, s ez a szuburbanizáció kötött jellege miatt az agglomerációba is tovább gyűrűzik.³⁸ A rendszerváltás utáni kiköltözési hullámok már egyértelműen mutatták a társadalmi csoportok térbeli elkülönülését az agglomeráció egyes szektorai szerint, s azt is, hogy más nagyvárosi példákkal szemben Budapesten nem elsősorban a belső kerületekből költöztek a kertvárosokba, hanem a külső városrészek lakói költöztek tovább. Törökbálint esetében a budapesti belső kerületekből származók aránya az egyötödöt sem éri el a bevándorlók között.³⁹

Mindezekhez kapcsolódik az a meglátás, mely felett érdekes módon sok hazai szerző is elsiklik. A budapesti külterületek és a kertvárosok fogalmi megkülönböztetése nem csupán a város és peremkerületeinek definíciós problémája, amint azt a városok ciklikus fejlődésének modellezésénél tapasztaltuk.⁴⁰ Nem csak definatív és statisztikai kérdés, hogy a városok közigazgatási határait vagy a beépítettséget, esetleg a megye és város megkülönböztetését vegyük alapul a város belső és külső területeinek elkülönítésekor. Már Burgess maga is felhívta a figyelmet arra, hogy az amerikai városok szélén található lakóterületek alacsonyabb státuszú, alsó-középosztályi társadalmak.⁴¹ Magyarországon az iparhoz kapcsolódó népesedési gócpontok pedig egészen eltérő társadalmi komplexumot alkotnak, mint a városokon kívül fekvő, hagyományosan középosztályi kertvárosok. Ez Budapest esetében, ahol a második világháború előtt már megfigyelhető volt az ipari népesség bevándorlása is az akkori agglomerációba,⁴² s mely területek 1950 után a város peremkerületévé válva a késleltetett városnövekedés gócpontjává váltak, különösen érvényes szempont.

Ennél is fontosabb azonban számunkra az, hogy az agglomeráció településeinek társadalmát, annak változását befolyásoló szektoriális jellemzők mellett az egyes települések belső szegmentációjára felhívjuk a figyelmet. A sajátosan tagolt jelleg elsikkad a települések népességének összehasonlító vizsgálataiban, így azokban Törökbálint is csupán magas státuszú településnek minősül, akárcsak Gödöllő. A város belső tagolt-sága azonban statisztikai és népesedési jellemzőkkel is jól kimutatható. Tükörhegy topográfiailag is és a fent említett társadalmi jellemzők tekintetében is elkülönül a város többi részétől. A felsőfokú végzettségűek aránya Tükörhegyen 50,5%, míg ez az arány a település egészén csupán 28,2%.⁴³ Mindez azonban csupán része egy átfogóbb társadalmi tagolódásnak, mely csupán néprajzi megfigyelés és antropológiai értelmezési keretek között tárható fel mélyebben.

³⁷ Szirmai 2011.

³⁸ Dövényi–Kovács 1999: 53.

³⁹ Kocsis 2010: 304.

⁴⁰ Utalok itt a problematika egyik klasszikusára: Hall 1971: 96–101.; ill. remek összefoglaló: Parr 2011: 218.

⁴¹ Burgess 1929: 114–123.

⁴² Az agglomerálódás jelenségének részletes leírása valamint az ország többi részéből bevándorlók és a Budapestről kiszivárgók társadalmi összetételéről: Dövényi–Kovács 1999: 36.

⁴³ Törökbálint Településfejlesztési koncepciója 2016: 82.

A TÉR SZIMBOLIKUS LÉTREHOZÁSA

Törökbálint Tükörhegy nemcsak fizikai és makrotársadalmi vonásaiban különül el a város többi részétől, hanem közösségi jellegében is.⁴⁴ Kocsis János Balázs interjú vizsgálata már az ezredfordulón illusztrálta, hogy a nem tükörhegyi lakosok idegeneknek tekintik a tükörhegyieket, s nem, vagy alig érintkeznek velük. A *beköltözők* szót szinte kivétel nélkül minden válaszadó csak a tükörhegyiekre értette, s a város – illetve akkor még község – többi: újtelepi, MÁV-telepi vagy ófalui részére költöző, egyébként szintén pesti és a helyieknél jobb módú lakosokat nem értette bele a fogalomba.⁴⁵ Az újonnan épült városrész fokozatosan kezdett érdeklődni ugyan a település élete, közéleté és sorsa iránt, ám ez jellemzően inkább a közvetlen érdekérvényesítésre (területfejlesztés, politikai képviselő) vonatkozott. A külön Tükörhegyen rendezett utcabál pedig inkább segítette a mikro-identitás erősödését, mintsem a kapcsolatok a lokális közösséggel való szorosabbra vonását.

Ez érződik a köszönés használatában is. A helyiek a kilencvenes évek végére határozottan megfogalmazták azt a klasszikus modernista elképzelést, ami a közösségek meglétét a személyes ismertségre alapozza. A település régebbi részein mindenki ismeri egymást, köszönnek az emberek – hangzottak a vélemények – míg a tükörhegyiekre ez nem áll. A véleményformálódás azonban csupán a kirekesztés egy eleme. Évek alatt rengeteg személyes tapasztalatot szereztünk a Tükörhegy és a város egész területének ilyen vonatkozásában. Az előbbi érzékelhetően integráltabb e tekintetben. Többször és többen – gyakorlatilag mindenki – köszön egymásnak, függetlenül attól, hogy ismerik-e egymást. Tükörhegy ebben a tekintetben intimebb városrész. Nem kelti falu érzetét, nincs a személyességnek, egymásra utaltságnak nyoma sem. A köszönések a helyiek szólnak, nem a személynek, s ennél fogva eleve kedvesek, barátságosak, nyitottak és elfogadók. Ugyanakkor az elfogadás nem közösségi alapú, hanem lokálisan osztályalapú: ahogy Herbert Gans fogalmazta: eleve tartalmaz egy elképzelést a kertvárosi életéről.⁴⁶

Van azonban egy igen fontos eleme a szimbolikus térhasználatnak, tér-konstrukciónak, ahogy Setha Low fogalmaz: a város vagy szomszédság megnevezése a személyes használatban. A törökbálintiak általában egymás közt beszélve *Bálintnak* nevezik a települést, esetleg – főként egy idegennel érintkezve vagy nem személyes helyzetben – Törökbálintnak. Persze lehet falu, majd város is, a beszédhelyzettől függően, de a legritkább esetben vagy talán soha nem illetik a *kertváros* kifejezéssel. Persze tisztában vannak az ott élők azzal, hogy a lakosság zöme Budapestre ingázik, s hogy jelentős része onnan is költözött a városba, de ez nem változtat a lokalitás nyelvi megfogalmazásán. Tükörhegyen ezzel szemben az tér-önértelmezés sokkal inkább kapcsolódik a fővároshoz. A legtöbb nyomtatott és beszélt helyzetben előkerül a *kertváros* kifejezés, még akkor is, ha nem csupán Tükörhegyről, hanem az egész településről van szó.

⁴⁴ Ebben a fejezetben is a város legnagyobb népességét és lakásállományát tömörítő városrészekkel (Tükörhegy, Újtelep, MÁV-telep) foglalkozunk csupán, ám erre nem statisztikai szerepük ad indokot, hanem, hogy a törökbálintiak számára ezek a területek jelentik a Várost. Ez a szimbolikus jelentés kiemelt jelentőséget biztosít.

⁴⁵ Kocsis 2010: 317–318.

⁴⁶ Gans 1973: 82.

„A törökbálinti kertváros temetése” címet kapta az az újságcikk formájú blogbejegyzés, mely 2012-ben a Törökbálint IV. és a Depo közötti terület társasházas beépítése és a Tópark fejlesztése ellen tiltakozott.⁴⁷

Jóllehet a város és a benne zárványszerűen fejlődő lakópark társadalmi különbségei már az utóbbi kiépülésének első éveitől erősítették a szegregációt, s ennek a háttérében sokszor egyszerű irigység/rátartiság is meghúzódott, nem csupán azt kell észrevennünk, hogy a népesség és a lakásállomány statisztikailag megragadható különbségeket mutat. Van számtalan igen fontos fenomenológiai aspektusa is az épített térnek, mely az elkülönülést segíti, szolgálja. A beépítés a házak tekintetében igen vegyes Törökbálint egész területén, ám Tükörhegyen – persze érthető keresleti és funkcionális okok és lehetőségek miatt – az utcák rendezettebbek, a vezetékek a földben futnak, nem pedig póznákon, a legtöbb, a házak és az utca aszfaltja közötti terület egyedileg és drágán kialakított. Nincs ugyanakkor közösségi koncentráció: sem használati helyek, mint egy park, tó vagy művelődési ház, sem fizikailag centrális központ. Az utak kizárólag párhuzamosan és merőlegesen felparcellázott, szabályos telekosztású területet rajzolnak ki. Mindez önmagában is egy amerikai kertváros hangulatát idézi, szemben a város többi részének hagyományosan falusias/kisvárosias jellegével.

Van azonban egy ennél is fontosabb fizikai elem, melynek jelentése túlmutat a funkcionalitáson. Tükörhegy egy korábbi mezőgazdasági területen épült lakópark, melynek földrajzi helyzete számtalan lehetőséget kínált a környező térrel való közlekedési kapcsolat kialakítására. Ennek ellenére tömegközlekedés tekintetében a város legelhanyagoltabb része, csak érintik az amúgy is közlekedő buszjáratok, át nem halad egy sem. A közlekedés ugyanakkor nem kizárólag személyautón zajlik, az itt élő fiatalok számára a budapesti iskolákba járáshoz fontos a buszösszeköttetés, ez érzékelhető a lényegében egyetlen kapcsolódó megálló használatán is. Emellett van két közúti kijárat a Raktárvárosi útra (a Kastély és Nádasdy Tamás utcák kötik Tükörhegyet Budapesthez), amelyeknek sorompóval való lezárása is szóba került már. Ugyanakkor a város felé vezető két utcát (Lehár és Liszt utcák) a lakópark építkezéseinek végére az ott élőknek sikerült lezáratniuk. Ez egyfelől a területek közötti konfliktusból eredt, hiszen az őslakosok panaszkodtak a megnövekedett forgalomra, különösen a teherforgalomra, ám a fizikai gátak máig fennmaradtak: a Liszt Ferenc utca vége zsákutca a Lehár Ferenc utca tetején egy lelakolt vassorompó vágja ketté a várost.

Van ezen az oldalon egy harmadik összeköttetés: a Forrás utca, melynek tetején egy kis gyalogoshíd zárja el Tükörhegyet – romantikus a fák alatt, mint egy kirándulóhelyen – csak gyalogos közlekedésre alkalmas. A fizikai és jelképes barrier a tükörhegyi lakópark és Törökbálint régebbi részei között jelen van az utolsó közlekedési úton is, mely ki-, illetve bevezetne a lakóparkba. Annak északkeleti végén jelenleg a Balassi Bálint utca húzódik, mely délen a Nádasdy Tamás utcába torkollik, északon viszont folytatódik a város egy elzártabb területére vezető, a volt gyárterület mögött húzódó Téglagyári útban. Ezzel elvileg egy ott mára lakóövezetté vált területre jutnánk, majd tovább haladva, az M7-es autópálya mellett visszajutnánk a város egyik fő ütőerét

⁴⁷ Lásd pl. A törökbálinti kertváros temetése. <http://www.torokbalintuijsag.hu/lapszemle/7725-a-toeroekbalinti-kertvaros-temetese> (Letöltés 2017. 10. 17.)

jelentő Bajcsy-Zsilinszky utca az M7-es feljárójánál lévő szakaszára. Csakhogy a két utca összekapcsolását évek óta elzárja egy nagy földdomb, ami a közlekedést, mármint a ki- és bejutást meggátolja, s erre írott tábla is időben figyelmeztet. Mindez annak ellenére így maradt, hogy a Balassi Bálint utca alsó szakasza mára teljesen beépült.

A leglátványosabban talán éppen a konfliktusok határozzák meg a terület identitás-béli különállását. Mint említettük, a zóna további beépítése kapcsán igen komoly érdekérvényesítési harc indult meg az önkormányzattal szemben. Ez utóbbi eredendően érdekelt a beépítés megvalósításában, szerződés köti, s várhatóan növekvő bevétel; a helyi lakosok félnek a növekvő forgalomtól, s a lakókörnyezet átalakulásától. A területen élők érdekérvényesítő képességét, s a lokális önkormányzatiság hiányát pótló szervezeti fejlődést mutatja, hogy sikerült olyan, főként eljárási hibák és hiányosságokra hivatkozó, elmarasztaló ombudsmani állásfoglalást és ajánlást kicsikarni, mely átmenetileg leállította a kivitelezést.⁴⁸

A tükörhegyi lakópark és a város önkormányzata közötti feszült viszony azonban ennél korábbi eredetű, ami részben az önkormányzat általános, a növekvő népességgel és az abból adódó gondokkal szembeni ellenérzéséből fakadt.⁴⁹ Az önkormányzat tehát legalább annyira fontos szereplője az elhúzódó feszültségnek, s az ebből fakadó idegenségérzet fenntartásának mindkét oldalon. Akárcsak a fizikai, az úthálózat gátjai, a megvalósulásra váró beruházás nyomai is mindennap arra emlékeztetik fém falaikkal a tér használóit, hogy viszonyuk nem rendezett, ezzel a kívülről való identitást erősítik. Legalább annyira fontos mindez, amennyire az a jelenség, hogy a tükörhegyi lakosok egy számottevő hányada, különféle praktikus okok miatt, nem jelentkezett be állandó lakosnak Törökbálinton. Ezt az önkormányzat az állami normatívától való elesés miatt sérelmezte, ám ugyancsak hozzájárul a szimbolikus tér konstrukciójához, így az érintettek, s a gyakorlatot ismerők és elfogadók lokális kötődése gyenge marad, a használt tér veszít személyes jellegéből.

Ugyancsak fontos eleme a tér fenomenológiai konstrukciójának a számtalan, főként e konfliktusokhoz kapcsolódó tüntetés, újságcikk és a helyi szervezetek tevékenysége. Autós demonstráció és tüntetés is volt 2010 szeptember 26-án a Tükörhegy IV. beépítési terve ellen.⁵⁰ Szimbolikusan temette a várost Tükörhegy lakossága 2012 április 15-én, amiről az országos híradó is beszámolt, sőt az országos sajtóban, televízióban és általában a médiában legtöbbet tárgyalt területi konfliktussá vált Tükörhegy helyzete. Erre utal az is, hogy a legtöbb település-, társadalomföldrajzi, szociológiai elemzés is kiemelt példaként foglalkozik vele.⁵¹ A 2010 szeptemberi tüntetés más konfliktusokkal

⁴⁸ Fülöp Sándor 2011 *A Törökbálint Tükörhegy IV. fejlesztési területen megvalósítani kívánt lakópark beruházás tárgyában*. A jövő nemzedékek országgyűlési biztosa.

⁴⁹ Dövényi-Kovács 1999: 54.

⁵⁰ Egy újságcikk a Népszabadság archívumából: *Hadat üzent Tükörhegy népe*. http://nol.hu/belfold/20100909-hadat_uzent_tukorhegy_nepe-801561 (Letöltés: 2017. 10. 18.) és az autós demonstráció felvétele: *Autós demonstráció*. Közzététel: 2010. okt. 26. <https://www.youtube.com/watch?v=3WQrROpxds> (Letöltve: 2017. 10. 18.)

⁵¹ Az egyetlen esettanulmány külön fejezettel a Csanádi Gábor szerkesztette *Város – Tervező – Társadalom* kötetben; az agglomeráció regionális különbségeinél Gyállal hasonlítja össze Törökbálintot, ahol a tükörhegyi helyzet is külön fejezetet kap Schuchmann Júlia doktori értekezésében (Lásd Suchmann 2013: 161–168.)

együtt ellenérzést vált ki a nem tükörhegyiekből, a nem odatartozás jelét olvassák ki belőlük,⁵² és a lokális kontextusból kiváló, kiszakadó helyzetet, értelmezést ad a térnek, mind az ott élők, mind mások számára.

A városban kerekén ötven civil szervezet működik, melyek többsége valamilyen kulturális, vallási vagy sport tevékenységet folytat. Ezek közül négy kötődik valamilyen szűkebb területhez, városrészhez annak érdekérvényesítéséhez. Kettő pistályi, egy józsefhegyi és egy tükörhegyi. Az első három részben mezőgazdasági részben üdülőövezeti terület, fejletlen infrastruktúrával, s az egyesületek kitűzött céljai is egyértelműen azok fejlesztése.⁵³ Egyik sem rendelkezik azonban olyasmivel, mint a Tükörhegyi Közéleti Egyesület – etikai kódex-szel.⁵⁴ A térhasználat ilyen formális korlátozása egyszerre visz minket a Steven Flusty nevével fémjelvezhető posztmodern szuburbanizáció világába, s ugyanakkor a személyes élmények által konstituálódó tér megalkotásának folyamatát is illusztrálja. Valahol félúton a biztonsági kamerák és örök által ellenőrzött pláza hangulata és a középosztályi, rendezett ám senki által nem használt „társadalmi terek”, például parkok világa között találjuk magunkat.

A Tükörhegyi Közéleti Egyesület egyébként is aktív szerepet játszott Tükörhegy sajtóságos helyzetének formálásában: kezdeményezte az említett eljárást az ombudsmannál, szervezte a demonstrációkat, 2014 nyarán mint jelölő szervezet kérte nyilván tartásba vételét a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek 2014. évi általános választásán.⁵⁵ Szőke Péter László személyében pedig sikeresen képviselteti magát a képviselőtestületben.

ÖSSZEGZÉS

Az elmúlt évtizedek társadalomtudományi kutatása általában Budapest kertvárosai-ként értelmezte a főváros agglomerációs településeit, tekintettel magának az agglomerációnak azon közigazgatási meghatározására, ami az ingázásból, az ingázók arányából indul ki. Ökológiai elemzésben eljutott odáig, hogy az egyes területek, szektorok települései közötti társadalmi-gazdasági különbségeket, és az ezek mögött meghúzódó folyamatokat feltárta, ám az egyes településeken belül megjelenő sajátos területi-társadalmi folyamatokról, s főként a térhasználatról keveset tudtunk meg. Törökbálint és a benne zárványként létező Tükörhegy alapvetően annak az eltérő hatásmechanizmusoknak az eredményeképpen tagolódik, mely a szuburbanizáció homogén és heterogén területeinek létrejöttével magyarázható. Ugyanakkor a kétféle társadalmi összetétel

⁵² Egy beszámoló az eseményekről: Hopka László 2010 *Tüntetés Törökbálinton 2010.09.26.* Balintinfo.hu. http://balintinfo.hu/tukorhegyi_tuntetes_2010.htm (Letöltve: 2017. 10. 18.)

⁵³ Növekedés és fejlődés – de nem akárhogyan... *Kerthelység* 2009. máj 25. (Interjú Ceglédi Györggyel, a József-hegyi Közéleti Egyesület elnökével) <http://kerthelyseg.hu/?p=2110> (Letöltés: 2017. 10. 18.); Szabadházi Hegy Egyesület célok: <http://www.szabadhazihegy.hu/?module=news&fname=celok> (Letöltés: 2017. 10. 18.)

⁵⁴ Tükörhegyi Közéleti Egyesület. Tükörhegyi Etikai Kódex. <http://www.tukorhegy.hu/tukorhegyi-etikai-kodex/> (Letöltés: 2017. 10. 18.)

⁵⁵ A Pest Megyei Területi Választási Bizottság 38/2014. (VIII.19.) sz. TVB határozata.

mellett azt sem szabad elhanyagolnunk, hogy meglehetősen leegyszerűsítő csupán a hagyományos szuburbanizációs és agglomerációs okokra szűkíteni az értelmezés kereteit. A lakóhelyválasztás szempontjainál természetesen fontos látni a piaci lehetőségeket és a jövedelmi viszonyokat, szétválasztani a jó levegőt, csendes és kertes környezetet kereső családokat a kifele gyűrűző szegénységtől. Ám legalább ennyire fontos látni az adott tér társadalmi-szimbolikus konstrukciós folyamatait is.

Nem az a pszichológiai folyamat fontos, hogy miként vélekednek a törökbálinti öslakosok és a tükörhegyiek egymásról, illetve, hogy ez a vélemény hogyan formálódott, milyen okok hozták létre és tartják fenn. Még az sem igazán meghatározó, hogy tényleg idegenként tekintenek-e egymásra, s ez az idegenség osztály-alapú vagy sem. Több interjúalanyunk és személyes ismerős is panaszkodott arra, hogy Tükörhegyen semmilyen közösségi élet nem alakult ki, s az egymáshoz való viszonyt elsősorban az anyagi helyzet reprezentálása határozza meg – értsd, hogy például kinek milyen autója van. Ezzel szemben más törökbálinti területeken számtalan esetben figyeltük meg a szomszédság működését, s erről számoltak be a lakók maguk is. A fontos itt azonban az a tény, hogy elfogadják egymásról azt a feltételezést, hogy a másik így érez és gondolkodik, létrehoz egy közös értékrendi elemet, megformálja a területet, melyre kiterjed, jelentést társít hozzá, ezzel önálló életre kel, s visszahat a cselekvésre. Tükörhegy nem csupán magas presztízsű kertvárosi terület, hanem divathóbort is lett az ezredfordulóra. Az ilyen értéktársítások egészen más viszonyt alakítanak ki tér és használója között, mint egy hagyományos elsődleges közösségben, amivel visszahatnak a piaci mechanizmusokra is, hiszen egyúttal egy sajátos területi imázst is létrehoznak. Míg Tükörhegy leginkább az elzárkózó középosztályi enklávék jellemzőit mutatja, addig a város többi lakóterülete megőrizte azt a kettősséget, ami a községi múlt és a sokszínű szuburbanizáció eredménye.

Irodalom

BELUSZKY Pál

- 2015 Máig érő múlt. In Sikos T. Tamás (szerk.): *A budapesti agglomeráció nyugati kapuja: Budaörs, Törökbálint, Biatorbágy*. 9–26. Budapest: Szent István Egyetem.

BLAKELY, Edward James – SNYDER, Mary Gail

- 1997 *Fortress America, Gated Communities In The United States*. Washington – Cambridge: Brookings Institution Press.

BURGESS, Ernest W.

- 1929 Urban Areas. In Smith, T. V. – White, L. D. (eds.): *Chicago: An Experiment in Social Science Research*. 114–123. Chicago: University of Chicago Press.

CALDEIRA, Teresa P. R.

- 1996 Fortified Enclaves: The New Urban Segregation. *Public Culture* 8. 303–328
2000 *City of Walls: Crime, Segregation, and Citizenship in Sao Paulo*. Berkeley: University of California Press.

CASTELLS, Manuel

1983 *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold.

1989 *The Informational City Economic Restructuring and Urban Development*. Oxford: Blackwell Publishing.

CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós

2004 *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest: KSH.

DAVIS, Mike

1990 *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. New York: Verso.

1992 Fortress Los Angeles: The Militarization of Urban Space. In Michael Sorokin (ed.): *Variations on a Theme Park*. 155–180. New York: Noonday Press.

1998 *Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster*. New York: Metropolitan Books.

DEAR, Michael – FLUSTY, Steven

1998 Postmodern urbanism. *Annals of the Association of American Geographers* LXXXVIII. 1. 50–72.

DÖVÉNYI Zoltán – KOVÁCS Zoltán

1999 A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő* XLVIII. 1–2. 33–57.

EDWARDS, Bill – WOODS, Michael

2006 Voluntarism and new forms of governance in rural communities. In Milligan, Christine – Con, David (eds.): *Landscapes of voluntarism. New spaces of health, welfare and governance*. 53–72. Bristol: The Policy Press.

FISKE, John

1998 Surveilling the City. Whiteness, the Black Man and Democratic Totalitarianism. *Theory, Culture & Society*. XV. 2. 67–88.

FLUSTY, Steven

1994 *Building Paranoia: The Proliferation of Interdictory Space and the Erosion of Spatial Justice*. Los Angeles: Los Angeles Forum for Architecture and Urban Design.

GANS, Herbert

1973 A városi és a kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. In Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia*. 64–87. Budapest: KJK.

GARREAU, Joel

1991 *Edge City: Life on the New Frontier*. New York: Anchor.

HALL, Peter

1971 Spatial structure of metropolitan England and Wales. In Chishol, Michael – Manners, Gerald (eds.): *Spatial policy problems of the British economy*. 96–125. Cambridge: Cambridge University Press.

HARVEY, David

1985 *Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. Oxford: Basil Blackwell.

HRADIL, Stefan

1983 Die Ungleichheit der sozialen Lage. In Reinhard Kreckel (hrsg.): *Soziale Ungleichheiten*. (Soziale Welt Sonderband 2). 101–118. Göttingen: Otto Schwartz & Co.

KOCSIS János Balázs

- 2010 Esettanulmány – Törökbálint átalakulása. In Csanádi Gábor (szerk.): *Város – Tervező – Társadalom*. 300–325. Budapest: Sík Kiadó.

KÓSA Pál

- 2005 Epizódok a Budaörsi HÉV történetéből. In Filipiszky István (szerk.): *Elődeink öröksége II*. 265–298. Budaörs: Budaörs Város Önkormányzata.

LEFEBVRE, Henri

- 1991 *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.

LEVITT, Peggy

- 2001a Transnational Migration: Taking Stock and Future Directions. *Global Networks* I. 3. 195–216.

- 2001b *The Transnational Villagers*. Berkeley, CA: University of California Press.

LIN, Jan – ROBINSON, Paul

- 2005 Spatial disparities in the expansion of the Chinese ethnoburb of Los Angeles. *GeoJournal* LXIV. 51–61.

LIPUMA, Edward – KOELBLE, Thomas

- 2005 Cultures of Circulation and the Urban Imaginary: Miami as Example and Exemplar. *Public Culture* XVII. 1. 153–179.

LOW, Setha – LAWRENCE-ZÚÑIGA, Denise

- 1992 Locating Culture. In Setha Low (eds.): *Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. 1–48. Malden and Oxford: Blackwell.

LOW, Setha M.

- 1996 Spatializing Culture: The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica. *American Ethnologist* XXIII. 4. 861–879.

- 2000 *On the Plaza: The Politics of Space and Culture*. Austin: University of Texas Press.

- 2001 The Edge and the Center: Gated Communities and the Discourse of Urban Fear. *American Anthropologist* CIII. 1. 45–58.

MARCUSE, Peter

- 1997 The Ghetto of Exclusion and the Fortified Enclave: New Patterns in the United States. *The American Behavioral Scientist* XLI. 3. 311–326.

MCKENZIE, Evan

- 1994 *Privatopia: Homeowner Associations and the Rise of Residential Private Government*. New Haven: Yale University Press.

MERRY, Sally Engle

- 2001 Spatial Governmentality and the New Urban Social Order: Controlling Gender Violence Through Law. *American Anthropologist* CIII. 1. 16–29.

MOLOTCH, Harvey

- 1976 The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *American Journal of Sociology* LXXXII. 2. 309–332.

PARR, John B.

- 2012 The Spatial-Cycle Model (SCM) Revisited. *Regional Studies* XLVI. 2. 217–228.

PUTNAM, Robert D.

- 2000 *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.

- 2007 'E pluribus unum: Diversity and Community in the 21st Century', The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies* XXX. 2. 137–174.
- RODMAN, Margaret
- 1992 Empowering Place: Multilocality and Multivocality. In Setha Low – (eds.): *Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. 204–223. Malden and Oxford: Blackwell.
- SCHUCHMANN Júlia
- 2013 *Lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok a Budapesti agglomerációban*. Doktori értekezés. Győr: Széchenyi István Egyetem.
- SOJA, Edwars
- 2010 *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- SOROKIN, Michael
- 1992 *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. New York: Hill and Wang.
- STOLLER, Paul – MCCONATHA, Jasmin Tahmaseb
- 2001 City Life: West African Communities in New York. *Journal of Contemporary Ethnography* XXX. 6. 651–677.
- SZABÓ Balázs – TÁTRAI Patrik
- 2015 A kisvárosok demográfiai szerkezetének alakulása. In Sikos T. Tamás (szerk.): *A budapesti agglomeráció nyugati kapuja: Budaörs, Törökbálint, Biatorbágy*. 65–82. Budapest: Szent István Egyetem.
- SZIRMAI Viktória
- 2011 A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom* XXV. 1. 20–41.
- WEBSTER, Chris J. – GLASZE, Georg – FRANTZ, Klaus
- 2002 The global spread of gated communities. *Environment and Planning B: Planning and Design* XXIX. 315–320.
- ZUKIN, Sharon
- 1991 *Landscapes of Power*. Berkeley: University of California Press.

Koudela Pál PhD

Budapest, Harsányi János Tudásközpont, vezető kutató

e-mail: koudelapal@hjt.hu

Yoo Jinil PhD

professzor, Hankuk University of Foreign Studies

e-mail: yoojinil2002@hanmail.net

Pál Koudela – Yoo Jinil

A suburban fortress in Törökbálint: Regional differences in the social construction of space

Hungarian cities, especially those that are located in the agglomeration of Budapest, have been exposed to a number of demographic and economic effects and social transformation in the past

decades. The formation and isolation of suburban middle-class enclaves has hardly been explored. People in Hungary do not escape to the suburbs from the tensions of the downtown, and these suburbs have no ethnic character either, but traditional factors of suburbanisation and agglomeration shape the facade of the settlements concerned. In spite of this, phenomena that are particularly related to postmodern metropolitan life and centre-periphery relations also come into being here. The authors in their article investigate the position of the Tükörhegy district of Törökbálint taking into consideration the use of space and the social-symbolic construction of space. They point out that although this district came into being only two decades ago it has already been segregated, which can be grabbed with demographic and social indices in a salient manner. At the same time a peculiar interpretation of space has come into being as well, whose elements are observable in NGO management, in conflicts, physical formation of space, regulation of behaviour and usage of language. As a result the specific micro-locality relate back to the wasting away of community life, isolation from the rest of the town and to itself.

A „két nemes ember”: Mátyus János plébános Csépan (1792–1802)

Mire Mátyus János római katolikus plébános tíz esztendeig tartó csépai működése után, 1802-ben Csongrádra került, addigra az ellene írt panaszlevelek kötegekben álltak a váci püspöki szentszéki hivatalban. A plébános vélt vagy valós vétségei közül az egyik különösen érzékenyen érintette a Tiszazug egyetlen kuriális falujának lakosait. A levelek tanúsága szerint a plébános – papi és nemesi mivoltára hivatkozva – szokatlan jogosultságot követelt magának, jelesen: a települést irányító hadnagy tisztségét egy általa választott személy töltsse be. Tiszázatlannak tűnt, hogy a nemes plébános beleszólhat-e, és ha igen, milyen mértékben a helyi közügyekbe; van-e joga a templom falain kívül is döntéseket hozni, település-szintű kérdésekben állást foglalni. A jelzett probléma rendszeresen előtérbe került a plébános ellen íródott levelekben; ez volt az a kérdés, mely a csépai híveket leginkább foglalkoztatta, és a plébános elleni lépésekre sarkallta.

Tanulmányomban a nemesség és a társadalmi ranggal járó jogosultságok távlatából vizsgálom a csépai hívek és Mátyus János plébános kapcsolatának töréspontjait. Elsődleges forrásaim Mátyus János személyi aktája és a csépai plébániai iratok voltak (Váci Püspöki és Káptalani Levéltár). Az adatok helytálló értelmezését segítette az az 1824-ben keletkezett levél, melyben Mátyus János egyik káplánja vallomások hamisításával és a tanúk fenyegetésével vádolta meg az akkor már Csongrádon szolgáló plébánost.¹ Az elrendelt kivizsgálás nyomán több olyan vallomás is előkerült, melyekkel az állítólagos hitelesítők sosem találkoztak. Feltételezhető, hogy Mátyus János csépai működése idején sem idegenkedett ettől a „módszertől” – és ez a gyanú a kutatót is fokozott óvatosságra intette.

A problémára irányuló, kiemelkedő figyelem értékes társadalomtörténeti tanulságokat ígért. Idővel viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a háttérben jóval prózaibb okok húzódnak annál, mint amit a panaszlevelek és érzékletes tanúvallomások a kutatás kezdetén sejteni engedtek.

Elsőként Csépa korabeli társadalmi viszonyait és egyházi életének jellemzőit vázolom fel, melyet Mátyus János és családjának bemutatása követ. A plébános és a csépai előjáróság kapcsolatát árnyaló történetek, szóbeli és szimbolikus megnyilatkozások elemzése a plébános önképének rekonstruálását, döntéseinek és tetteinek megértését segíti elő.

¹ „Mind azon Testimoniumok és Bizonyito Levelek mellyek T. Mátyus János Úr dolgában Inquiráló Kanonok Urak ellen vagynak ki adva általam Canonizálva, és Több Lakosok mint Tanúk által alá írva, és kezeik kereszt vonásával meg erősítve mind azok tsalárdul Lelki esméret ellen az igaz embereknek meg piszkolására, és az igazságnak el nyomattatására nem mástul, hanem T. Mátyus János Esperes és Csongrádi Plébános Úr által vagynak kikoholva, és gonosz tűz mellett kikovácsolva [...] amiket Eő mondot az már említett okból reszketve és félelemmel irtam” Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Privatorum (továbbiakban: VPL APriv.) 1826. július 26. Kováts Ferenc volt csongrádi, majd szentesi káplán vallomása a ceglédi és abonyi esperesek előtt.

„NEMES CSÉPA”

A Tiszazug legdélebbi települése, a Váci Egyházmegyéhez illetve az egykori Külső-Szolnok Vármegyéhez tartozó *Csépa*² a török időkben lakatlan területté vált. Ahogyan Simony István plébános 1783-ban a *Historia Domusba* bejegyezte: „majd egy évszázadon át, mint elhagyott, műveletlen földet említették, amely a Tisza és Körös gyakori áradásai miatt csak tövist és gatz terem, s vadon élő állatok és bivalyok tanyája”.³ Csépat és határát I. Lipót 1660-ban Mórícz tábornoknak adományozta. A tábornok leánya férjének, Czúcz Lászlónak engedte át a területet. A határt ekkoriban a környékbeli települések lakói hasznobérelték; a kincstári tulajdonban lévő földeket a királytól, a fennmaradókat a Czúcz családtól. 1723 tájékán a nemes birtokos család minden vagyonával és az öt örökössel együtt elhagyta Nógrád megyét, hogy kiköltözésükkel a csépai fundus új életre keljen.⁴

A Czúcz familia letelepedése után a kincstári kezelésben lévő földeket többnyire Nógrád, Pest, Hont és Heves megyékből elszármazott kis- és középnemesek vásárolták meg. Időközben szökött jobbágyok és libertinusok is érkeztek Cséparra, főként járszági és Tisza-melléki katolikus településekről.⁵ A II. József-féle népszámlálás idején Csépan 925 főt írnak össze, számuk a 19. század elejére megkétszereződött.

Mivel a nemesi jogállású lakosoknak úrbéres jobbágysai nem voltak, Csépa kuriális falu volt.⁶ Az adó- és vámentesség mellett a kegyúri jog gyakorlása is Csépa kiváltságai közé tartozott. Élén az esztendőként megválasztott *hadnagy* állt, aki az *esküdtekkel* közösen irányította a települést.⁷ A tisztségre csak nemesi jogállásúak tarthattak számot, közülük is a legmódosabbak. A közbirtokosság (*compossessorátus*) a csépai nemesek közös kezelésben lévő területeit (vizek, mocsarak, legelők és homokos területek) valamint a regálé jövedelmeket kezelte.⁸

Csépa nemes és nemtelen lakói társadalmi jogosultságok, mentalitás és lakóhely tekintetében is különböztek egymástól.⁹ A rang és a kellő vagyon azonban ritkán járt együtt, így a csépai nemesek többsége ugyanúgy megfogta az eke szarvát, mint a szabad parasztok és a zsellérek.¹⁰

A csábító letelepedési feltételek (például három esztendei adómentesség) okán a csépai lakosok száma gyorsan nőtt, míg a falu határa egyre szűkösebbé vált. Azok-

² Tiszakürt kivételével.

³ Latinról fordította: Fekete 1970: 2.

⁴ Havassy 1982: 21.

⁵ Paládi-Kovács Attila Csépat „korán, spontán módon megült” helységnek nevezi, mely a palóc migráció első korszakában népesült újra (Paládi-Kovács 2003a: 227; Paládi-Kovács 2003b: 240).

⁶ Részleteiben lásd Botka 1977: 66l.

⁷ A 18. század második felében a közigazgatási rendszert átszervezték: a hadnagy és a három esküdt mellé öt delegáltat választottak a Czúcz család leszármazottai közül. A későbbiekben egy templombíró, kishadnagy és egy jegyző kijelölése is szükségessé vált. Lásd Havassy 1982: 24.

⁸ A nemes atyafiak osztatlan közösségeként is meghatározható közbirtokosság intézményéről bővebben lásd: Alsó 1928.

⁹ Míg a nemesek a templom környékén emelték gangos-gádosor házaikat, a szabad parasztok a Tobán nevű falurészben építkeztek (Sztrinkó 1982: 141).

¹⁰ Szabó 1982: 231.

ban az évtizedekben, amikor a lovakat is az eke elé fogták¹¹ gyakran megesett, hogy köznemesek gyermekei vagyonosabb libertinusokkal kényszerültek „rangon aluli” házasságot kötni. A falucsúfolóból sem maradhatott ki Csépa „kenyeretlenségének” felelőlegessége.¹² Az anyagi nehézségek mellé erkölcsi romlás is társult; mivel a nemesek *salva guardia* felirattal kitüntetett portáira a zsandárok nem léphettek be, rendszeressé váltak a lopások.¹³

„SZENT CSÉPA”

A település első vályogtemploma a török időkben is átvészelte.¹⁴ Kezdetben protestánsoké lehetett, ám az idővel többségbe kerülő katolikusok fokozatosan birtokukba vették. A roskatag építmény helyett 1729-ben felépítették a szintén vályogfalú Szent Jakab templomot, hol három esztendeig licenciátusok¹⁵ majd a cibakházi papok miséztek. Csépa lakosai 1756-ban döntöttek úgy, hogy függetlenednek a cibakházi *Mater*-től.¹⁶ Első plébánosuk Cettó Ferenc, egykori cibakházi káplán volt.¹⁷

A plébános fizetését a közbirtokosság biztosította, mely a 18. század közepén 13 hold földet, párbért, továbbá családonként két véka búzát és 50 krajcárt jelentett. A plébános földjét a csépaiak művelték, egyéb *deputátumait*¹⁸ egyik évben a nemes, másikkal a nemtelen lakosok biztosították. A csépai közbirtokosság három szobás-kamrás plébániát épített papja számára.¹⁹

Csépa – tíz leányegyházával – a Tiszazug legnagyobb katolikus településévé vált. A hívek száma a 18–19. század fordulóján 1400 fő körül lehetett.²⁰ A gyermekek hitoktatása 1760 után a kántortanító feladata volt. 1779-től egy ferences szerzetes, 1787-től egy káplán segítette a csépai plébános munkáját.

¹¹ Botka 1977: 83.

¹² „Kenyeretlen Csépa / Sas is olyan forma / Uggal határos / Kürt a biztonságos” (Szabó 1982: 231).

¹³ Barna Mária 1982: 525.

¹⁴ A Tiszazugban és környékben elterjedt, korántsem hízogó „Szent Csépa” illetve „csépai pápuszok” megnevezések a római katolikus többségű lakosságra, és nem a kiemelkedő vallásos buzgalomra utalnak (Szabó 1982: 233).

¹⁵ Simony István csépai plébános 1783-ban keltezett bejegyzésében a következőt írja a licenciátusokról: „Ezek olyanok voltak, hogy mivel nem volt pap, az öregebb világi emberek közül annak a népnek élére állították őket, amelynek nem volt lelkipásztora. Ezek vásárnap és ünnepnap felolvasták a népnek az evangéliumot. Pap távollétében ünnepélyesen keresztelhettek és avathattak” (Fekete 1970: 3). A témáról bővebben lásd: Juhász 1921.

¹⁶ „Anyá-egyház”, melyhez a csépai filia tartozott.

¹⁷ Fekete 1970: 4; Botka 1977: 109.

¹⁸ A főként természetbeli juttatások a következők voltak: 10 öl tűzifa, 4 akó misebor, 70 kg hús és só, 11,2 kg faggyú, 10,65 liter vaj, 1 darab sertés, 600 kéve nád, 10 kocsi széna és 5,25 Ft. ünnepi járulék. Lásd Havassy 1982: 28.

¹⁹ Fekete 1970: 4.

²⁰ Szelevény, Tiszasas, Tiszaug, Csípsár, Göböljárás, Istvánháza, Halesz, Öthalom, Ság és Vadas-kert filia a csépai lakosokkal együtt 1784-ben 1201 hívőt számlált. 1809-ben az 1506 hívó közül 713 csépai. Lásd Magyari 1982: 125.

Az alig pár évtized leforgása alatt menthetetlen állapotba került, kicsiny templom helyén a csépaiak új szentegyház építésébe fogtak. A ma is látható Szent Jakab-templom építési munkálatai 1798-ban fejeződtek be. A csépai plébánost a templom elkészültével kerületi esperessé nevezték ki. Új, tágas paplak is készült, míg a korábbi parochiális épületbe a kántor és az iskola költözött be.²¹

A csépai plébános helyzete a szokásosnál nehezebb, szolgálata megterhelő volt. 1756 és 1792 között nyolc lelkipásztor követte egymást a plébánosi székhelyen.²² A jelenség oka a lakosok közönye, az együttműködés és az áldozathozatal hiánya volt. Molnár László plébános az 1760-as években sem nyájas, sem dorgáló szavakkal nem tudta rávenni a csépai közbirtokosság tagjait arra, hogy a siralmas állapotba került templom megmentéséért intézkedéseket hozzanak. Az elkeseredett plébános végül saját költségén zsindelyeztette újra és festette ki a templomot; kórust ácsoltatott, templomi zászlókat vásárolt.²³ A későbbiekben is előfordult, hogy – adakozók hiányában – a papok saját jövedelmüket áldozták a templom megújítására.

1778-ban a Szent Jakab templom az összeomlás szélére került. 1783-ban annyira javították csak ki, hogy „a szent cselekményeket botrány és rettegés nélkül el lehetett benne végezni”²⁴. Mikor az új templom építése elkerülhetetlenné vált, a püspöki helynök 5617 forintot küldött a szent célra, míg a csépai lakosok összesen 281 forintot gyűjtöttek össze. Fuvaros és kétkezi munkákkal viszont többen hozzájárultak az építkezéshez.²⁵

A plébánosok panaszaiból és a hívek leveleiből olyan kölcsönös békétlenség képe bontakozik ki, mely mind a plébánia megítélésére, mind a hívek lelki életére maradó hatást gyakorolt. Míg a plébánosok a rátarti nemesi mentalitástól, a csépaiak papjaik vélt vagy valós mulasztásai miatt szenvedtek. Botka János könyvében a közösség túlságosan szigorú kegyúri rendelkezéseit jelölte meg a pap és népe közt dúló, „hagyományosan rossz viszony” okaként (eszerint a csépaiak még az elégetett gyermekcsontokról is számszerű kimutatást követeltek papjaiktól).²⁶ Ebbe a környezetbe érkezett Mátyus János plébános, aki 1792 áprilisában kiskunfélegyházi káplánságból került a Csépará.

²¹ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Parochiarum – Csépa (továbbiakban: VPL APar. Csépa) 1797: február 11. Szira Farkas hadnagy levele a váci megyéspüspöknek.

²² Lásd Fekete 1970.

²³ Fekete 1970: 5.

²⁴ Az 1825-ben íródott egyházlátogatási jegyzőkönyvben hosszas kifejtését találjuk azoknak a szegényes, áldatlan állapotoknak, mely az 1770-1780-as éveket jellemezte (Fekete 1970: 7).

²⁵ Fekete 1970: 8.

²⁶ Botka 1977: 113.

MÁTYUS JÁNOS CSALÁDI HÁTTERE

A domonyi születésű Mátyus János (1761–1830) őseinek nemesi oklevelét és címerét Rudolf király adományozta Prágában, 1598-ban.²⁷ A család a Bor patak partján fekvő Borfőről (Nyitra megye) települt át Domonyba (Pest megye), valamikor a 18. század elején.²⁸

Mátyus János Pesten végezte a papi szemináriumot, ahol az egri egyházmegye címére szentelték fel. Az egyházmegye kiválasztásának oka az lehetett, hogy Mátyus János édesapja egy időben az egri káptalan szolgálatában állt, ahol „elévülhetetlen érdemeket szerzett”.²⁹ Először Miskolcon, majd Jászapátiban volt káplán, ám alig hét esztendő elteltével, 1791-ben a váci egyházmegyébe kérte át magát. Az átkérésnek több oka volt; ezek közé tartozott a miskolci plébánossal erősen megromlott kapcsolata, a miskolci és a jászapáti káplánszoba romos és egészségtelen mivolta, valamint az egri püspöknek azon követelménye, miszerint a zsolcai katolikus szlávokat anyanyelvükön kellett hitoktatásban részesítenie.³⁰ A külső adottságok mellett megemlíti állandó belső „nyugtalankodását” (valamiféle kedélybetegséget), meggyengült egészségi állapotát.

Legfőbb számára mégis az előléptetés reményének hiánya volt, melynek hátterében a miskolci plébános mesterkedéseit sejtette.³¹ A váci püspök Mátyus Jánost elsőként kiskunfélegyházi káplánnak nevezte ki, ahonnan pár hónap elteltével (1792) a csépai plébánia élére került.

NEMES FALU NEMES PLÉBÁNOSA

Mátyus János plébános származása, családi háttere a csépai köznemesekéhez hasonló lehetett. Ősei harci érényekért szereztek az armalis levelet.³² A vitézi tettek jellegzetes szimbóluma, a kardot felemelő kar Csépa község és a Mátyus család címerének is központi motívuma. A család anyagi helyzete egykor kielégítő lehetett; a késő-barokk és klasszicista elemeket felvonultató Mátyus-Mártonffy kúria letűnt, szebb idők nyomait viseli.

A Mátyus családdal először a domonyi úrbérrendezés iratanyagában találkozunk, mint a hét földbirtokos család egyikével. Az 1767–68-as összeírás szerint Mátyus plébános bátyjának, *Pálnak* birtokán három telkes jobbágy és három zsellér család lakott.³³

²⁷ Az armalis levélben *Mathyus*-ként rögzített familia tagjai szétszórtaan éltek, főként Borsod, Heves és Pest megyékben. Lásd Nagy 1857: 273–274.

²⁸ Mátyus János leveleit olykor *Bori-Borfeői Mátyus Jánosként* írta alá.

²⁹ Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: EFL) Acta Personalia Mátyus János. 1790. október 17. Mátyus János levele az egri érseknek.

³⁰ EFL Acta Personalia Mátyus János. 1790. április 3. Mátyus János levele az egri érseknek.

³¹ „Én alig remélem, hogy a kinevezésem az egri egyházmegyében, vagy nagyméltóságod kegye által, vagy a pártfogók által, vagy érdemeim által bekövetkezik.” EFL Acta Personalia Mátyus János. 1791. május 2. Mátyus János levele az egri érseknek. Latinból fordította Földvári Katalin.

³² Pór–Asztalos munkája szerint a Mátyus család 1724-ben még Borsod vármegyében igazolta nemességét (Pór–Asztalos 1989: 113).

³³ Pór–Asztalos 1989: 112.

1808-ban az akkor 40 esztendőes Mátyus Pál és felesége, 1820-ban Mátyus János plébános neve is a domonyi birtokosok között szerepel.³⁴

Tény, hogy Domonyban a vizsgált időszakban komoly gondokat okozott a földhiány, és a Mátyus örökség legalább³⁵ négy gyermek között osztódott szét. János pályaválasztása – a személyes elhivatottság mellett – így a család romló anyagi helyzetét is jelezheti. Az elszegényedéstől fenyegetett köznemesek számára ugyanis a papi élet valódi megoldást jelenthetett.³⁶ Mátyus János még káplánként írta meg az egri püspöknek, hogy esetleges plébánosi kinevezésével anyagi helyzete is biztosabbá válhat, hisz jómaga *igen szerény javadalommal szorongattatik*.³⁷

Húga, Erzsébet Tápiószelére ment férjhez, kiskorú öccsét, Andrást pedig – Erzsébet kérésére – a plébános magához vette. Félő volt ugyanis, hogy az ifjú Mátyus András Domonyban *rossz társasággal keveredik, valami rossz esetre vetemedik*.³⁸ Úgy vélte, hogy pap testvére mellett a nehéz természetű ifjú jámbor életre tér. András tehát beköltözött a csépai plébániára, és forrásaink szerint követte testvére minden lépését; ha a szükség úgy hozta, felmentő igazolásokat is írt a bátyja védelmében.

TÖRÉSPONTOK – VÁLOGATOTT ESETLEÍRÁSOK

A kántor ásója, a hadnagy süvege

A történet helyszíne Kanyó Ferenc³⁹ csépai hadnagy telke, ahol a szolgálók éppen a frissen learatott búzát tisztítják. Az előzményekről Teleki Anna közrendű vallomásából értesülünk:

*Tanú búzai tisztálván Nemes Kanyó Ferencznél, látta szemével, hogy a Kántor béresse akkor [a kántoréval szomszédságban lévő hadnagy földjén] ásván, Kanyó Ferencz hozzá ment, az ástól tőle el vette mondván: „hogyan mer árkot ásni az ő Fundussán”, a mit meg értvén [megtudva] a Kántor a Plebánusnak hirt adott.*⁴⁰

A plébános hamarosan meg is érkezett öccse, András és a kántor társaságában. Szilágyi János, 22 esztendőes csépai ignobilis vallomásában ekképpen folytatódik a történet:

³⁴ A Mátyus család domonyi tagjairól készült rövid áttekintést lásd Pór–Asztalos 1989: 124–125.

³⁵ Rendelkezésre álló forrásainkban négy testvér: Pál, János, Erzsébet és András neve szerepel.

³⁶ Ahogy Kósa László megjegyzi: „az eleve szegény armalisták és vagyonukat vesztő birtokosok nagyobb számban küldték tanulni gyermekeiket, mint a tehetősebb kurialisták” (Kósa 2001: 259).

³⁷ EFL Acta Personalia Mátyus János. 1790. október 17. Mátyus János levele az egri érseknek.

³⁸ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Acta Privatorum, Mátyus János (továbbiakban: VPL APriv. Mátyus János) 1807. február 18. Mátyus Erzsébet igazolása.

³⁹ A feljegyzések szerint a csépai Kanyó család feje – a maga 50 hold földjével – „első gazdának” számított. A család kiemelten támogatta a helyi plébániát: keresztet emeltettek, a templom számára harangot készíttettek. A család nevét helynév is örzi (Szabó 1982: 235, 238).

⁴⁰ VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Teleki Anna vallomása.

Így szólott a Plébánus [a hadnagyhoz]: 'Meg állj te hunczut, gazember'. Ahhoz vissza fordulván Kanyó Ferencz kérdezte, kinek mondja Plébánus úr ezen mondott szokat? Felele a plébánus: 'Te néked mondom, hunczut, gazember; Lélekkurva az anyád' akkor mondta Kanyó Ferencz: 'Plébánus uram! Jól vigyázzon, én sem Szolgálója, sem Kántora, sem Harangozója nem vagyok az úrnak, ez nem illik a Lelki Pásztorhoz!' Ezen szavai után nem tsak újra nem kisebbitette, de ilyen botránkoztató szókkal illette: 'Hunczut vagy, gazember! S. V. baszom a Lélekkurva anyádot, ördög atta, koldus kuttya, tetves Diszno, semmid sints, Nemes ember sem vagy Kamó! Kamó!' Akkor Kanyó Ferencz mondá neki a Tanúnak, és a kik véle voltak: 'Hallyatok ezt, jól vigyázzatok szavaira, káromkodásira a plébánosnak, mert jövőendőben ezekről bizonysgot költetik tennetek.' Igaz hogy a Kántor háza felé vissza huzta magát a Plébánus, de akkor ezeket kiáltotta: 'Gyere ide hunczut, megmutatom hogy mingyárt 50 vágatod rád, én két Nemes ember vagyok, a Nemes embert is meg verethetem.' [...] Minek-utána pedig egymást követ hajigáltak volna, utojjára a Plébánus így szólott, 'te már ez vagy, ebatta róngyos czigánnya'.⁴¹

A békétlenkedők szóváltását hamarosan tettek követték:

Ezek után [a Plébánus] a Kántor ásóját kérte, melyet Kanyó Ferencz a szolgálójától el vett, meg intvén, hogy az ő udvarán s fundussán se árkot, se gödröt ne tsinállyon. De [Kanyó Ferencz] szót nem fogadván mondotta: 'Én jussomnak fönt tartására vettem el, meg is tartom'. Akkor néki rugaszkodott a Plébánus, s a kezében lévő bottal fejbe ütötte, és a süveget el vette, és a Kántornak atta, ki azt mai napig is magának tartya.⁴²

Mátyus András és Balázs Antal kántor 1799. szeptember 7-én kelt igazolásában az szerepel, hogy Kanyó Ferenc hadnagy próbálta erőszakkal elfoglalni a kántor földjét; a törvénybe ütköző cselekedetnek a plébános vetett gátat. Mátyus János illetlen szavakat nem mondott, bottal sem ütlegette a hadnagyot. Kanyó Ferenc viszont huncutozta, gazemberezte, akasztófára valónak nevezte őt, és tégladarabokkal kezdte dobálni, semmi betsületet /: mint Lelki Pásztoron /: nem hagyván.⁴³ A november 8-án kiállított tanúsítvány szerint a hadnagy a következőket mondta: *Hunczut, gazember; b...om a Pap lelkét. Matus Matus Matus nem vagy Mátyus, nem vagy Nemes ember: hanem Matus vagy, akasztófára való, tetves disznó, semmid sints, a Gazdaasszonyodat sem tudod kifizetni.*⁴⁴

⁴¹ VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Teleki Anna vallomása.

⁴² VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Szilágyi János vallomása.

⁴³ VPL. APriv. Mátyus János, 1799. szeptember 7. Mátyus András és Balázs Antal kántor igazolása.

⁴⁴ VPL APriv. Mátyus János, 1799. november 8. Balázs Antal és Mátyus András tanúsítványa.

Hadnagy a konyhában

1800. december 9-én *Nemes Curialis Csépa Helység Communitássa* terjedelmes levéllel kereste fel Szerdahelyi Gábor váci püspöki helynököt abból a célból, hogy a plébános „visszaéléseit” hivatali feljebbvalói számára is ismertté tegyék, és mielőbbi áthelyezéséért esedezzenek. Ebből a levélből derül ki, hogy a plébánosnak az időközben megválasztott új csépai hadnaggal, Csernyus Jánossal sem volt felhőtlen a viszonya.

Nemes Communitasunknak Hadnagyát Nemes Csernyus János urat [a plébános] magához hivatván, kinek maga bé jelentése után, T.dő Esperes és Plébános Úr azt üzente ki, hogy maradjon kívül, várakozzon a konyhán. A Hadnagy Úr több foglalatosságai végett nem várakozhatván, haza ment más alkalmatossággal. És hogy hozzá parantsolattýára nem mehetett, azonál Feő V. Esperest és Pléb. Úr a Mészáros és mások előtt arra fakadt, hogy úgy mond 'e mai naptól fogva ne léssen hadnagy, helyette más Hadnagyot teszék'. Amint is Kanyó László Úr Tavalyi Hadnagyot magához hivatván kéntelenítette, hogy előbbenyi hivatallyát vállalja fel, de az tsak ugyan fel nem vállalta.⁴⁵

Ugyanebből a levélből derül ki, hogy a plébános az évi tűzifa-járandóság elégtelen mennyisége és minősége okán békétlenkedett az új hadnaggal.⁴⁶

Ha nem fizet, elmehet!

Szintén ebből az 1800 decemberében keltezett panaszlevélből szerzünk értesülést Mátyus János plébános és a csépai hadnagy kapcsolatának újabb fordulatáról.

Tisztelendő V. Esperes Csépai Plébános Mátyus János Úr; Hajnali Mise után az Oltártúl kifordulván, a Községet ezen módon meg szólította: 'atyámfiai úgymond, ez a jelentés hozzatok, hogy mivel az Hadnagy engemet fizetni nem akar, ha hivatom hozzám se jön, nekem

⁴⁵ VPL APriv. Mátyus János, 1800. december 9. a Nemes Curialis Csépa Helység Comunitássának levele a vikáriushoz.

⁴⁶ „Még a nyáron Communitasunk Hadnagyát [a plébános] megszólította, midőn 3 öll Conventiobéli fáját natura beadta, hogy az hátra lévő 7 öll fájára néki gongya ne légyen, mivel már eő a fát maga számára, azon kívül is fellyebb ami szükséges meg vette. Tsak a midőn a fa el fog érkezni, a Tiszárúl hordotta bé a Parochiára. Azonban Tdő V. Esperes Úr roszul kötvén, még mostanság is fája el nem érkezett. Nyakra főre azért Communitásunk hadnagyát szorítani akarta, hogy néki a hátra lévő 7 öll fáját, akármint is azonnal meg szerezzé, azon hét öll fáért pedig mellyet e napokba maga meg vett, kívánván töle 15 frtot. A Hadnagy látván ezen tselekedését helytelennek, azért valamint addig ususban volt, a fa árát kész pénzül akarta ki fizetni annyival inkább, mint ez hátra lévő 7 öll fát tsak ugyan Tdő V. Esperes és Pleb. Úr miatt nem szerzette meg. De aztat töle a szerint mint a több Hadnagyoktól föl nem vette.” VPL APriv. Mátyus János, 1800. december 9. a Nemes Curialis Csépa Helység Comunitássának levele a vikáriushoz.

*nem engedelmeskedik, goromba. Tegyetek más Hadnagyot; vagynak közületek érdemessebb emberek, mert mind addig nem szolgálók, valamedig más Hadnagyot nem tesztet.*⁴⁷

A panaszos írás szerint eme kijelentéstől kezdve a plébános kategorikusan megtagadta a liturgikus kötelességek teljesítését. Horpátsi Mihály újszülöttjét keresztelés nélkül küldte haza, Sindel Imre gyermekének temetése pedig addig halasztódott, míg végül pap nélkül történt meg. A csépai hívek a helység előjáróitól várták a helyzet orvoslását. Az előjárók először levélben szólították fel a plébánost, hogy továbbra is teljesítse papi feladatait; cserében, ígérték, egész évi fizetése hátralévő részét is eljuttatják neki. A plébános azonban a levelet *a Tizedesünkről előbb el nem vette, annak utána pedig az Útczára ki hajítván a Sárba tapodta.*⁴⁸

Mátyus plébános mulasztásai közben egyre halmozódtak. A templomot bezárta, miséket nem tartott, a harangok napokra elnémultak. A vasárnapi szentmisére Szelevényről érkező filiális lakosok kénytelenek voltak dolguk végezetlenül hazafordulni. A csépai plébános ugyanis vasárnap hajnalban káplánjával együtt Tiszaugra vitette magát, hogy az ottani földesúr, Steősszel József háza népének misézzen.⁴⁹

A csépaiak végül egy határozott hangú írásban utasították a plébánost, hogy *a Templomot nyitassa fell, Misét szolgállyon, Temessen, és keresztteljen, Más Egyéb kötelességét is úgy véghez vigye, hogy maga fizetését tőlünk meg érdemelhesse.*⁵⁰

NEMESEBB A NEMESNÉL?

A bemutatott vallomások és panaszlevelek a csépai nemesek négy fő sérelmét tárják eléánk. Ezek közül leggyakoribb a szóhasználatban megnyilatkozó tiszteletlenség.

A csépaiak több levélben panaszozzák, hogy a plébános *a Néppel tsüful bának, és azt gyalázza,*⁵¹ köszönésüket nem fogadja,⁵² a templomi prédikációba sértő megjegyzéseket

⁴⁷ VPL APriv. Mátyus János, 1800. december 9. a Nemes Curialis Csépa Helység Comunitássának levele a vikáriushoz.

⁴⁸ VPL APriv. Mátyus János, 1800. december 9. a Nemes Curialis Csépa Helység Comunitássának levele a vikáriushoz.

⁴⁹ Ami időnként kötelessége is volt, ugyanis a csépai plébánosokkal szerződést kötött a Steősszel család azért, hogy a tisztaugri kúriában időnként házi miséket tartsanak. Barna Gábor szíves közlése. VPL APriv. Mátyus János, 1800. december 9. Nemes Curialis Csépa Helység Comunitássának levele a vikáriushoz.

⁵⁰ VPL. APriv. Mátyus János, 1800. december 5. A Csépai Nemes Communitas levele Mátyus Jánoshoz.

⁵¹ VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Csegi Barbara vallomása. „Bizon tsüful bának a Néppel, bár régen el ment volna az Isten attá, olybá tart bennünket /: ki vévén egyet kettőt:/ mint semmire valókat.” VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Varjasi Katalin vallomása.

⁵² „Nagy és felettebb való sérelemnek tartatik közönségessen közöttünk az is, hogy melly lakossaink mellette el mennek, és a Ditsértessék Isten Sz. nevét az Anyaszentegyháznak parantsolattya szerént tsak az sem érdemlik meg, hogy elfogadna, és azon szent köszönetre a kalapját megmozdítaná. Mellybül a botránkoztatás után tsak meg az ne származzon Tdó Plébános Úr után a Hívek között, hogy azon Anyaszentegyháznak béhozott szép szokását és dicsértessék Jézus Sz. nevének említését el ne hagyják.” VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. A csépai lakosok levele a váci püspökhöz.

fűz. A vallomásokban olyan sokatmondó, ám előzmény és kontextus nélküli idézeteket találunk, melyek a szószékről prédikáló pap szájából hangzottak el: *Enyim a templom, a tettek pedig az ökök és Istálló, ahhoz lássatok*;⁵³ *Itt van az én Igasságom, Tetvesek, Koldúsok, Kenyeretek sints, Botskoros Nemesek*.⁵⁴ Mint azt említettem, Csépa lakosai ugyan nem éltek sem jobban, sem könnyebben a többi tiszazugi falu népénél, a település mégis kiváltságos és önálló volt.⁵⁵ Az anyagi javak és társadalmi rang között tátongó szakadék a nincstelen köznemesség közös bánata és szégyene volt. Így minden erre utaló bántó vagy félresikerült megjegyzés mélyen felkavarta a csépai lakosok önértetét.

Mivel a település hadnagya egy személyben képviselte Csépa nemes és nemtelen lakosait, nyilvános becsmérése a település egészét érintő közügy volt. Nem csoda, hogy mind a panaszlevelek írói, mind a vallomások felvevő vizsgálóbizottsági tagok kiemelt figyelmet fordítottak a hadnagy és a plébános között lejátszott jelenetek részleteire, a szereplők pontos szóhasználatára és lelkiállapotának ecsetelésére.

A hívek leveleinek sérelmes pontjai szerint Mátyus plébános gyakran és teátrális módon élt saját felsőbbrendűsége szimbolikus kifejezésének eszközeivel. Ide sorolható Kanyó István várakoztatása a konyhában valamint a hadnagy fejéről levett süveg elkobzása.

Ha egy szabad paraszt engedélyt kapott arra, hogy nemesi udvarba léphessen, pontos tartózkodási helyét is kijelölték számára, melyet nem szabadott elhagynia.⁵⁶ Ha a fixáció szándékától el is tekintünk, a plébánia konyhája semmiképpen sem tekinthető illő reprezentációs helyiségnek. A hadnagy süvegének leverése ennél is jelentősebb gesztus, hiszen szimbolikus viseleti darabról, így nyilvánvaló becsületsértésről van szó.

A hadnagy bottal verése, a fizikai erőszak a világi vezetői tekintély semmibe vételének szélsőséges megnyilatkozása. Hogy a hadnagy miért is nem ütött vissza, annak magyarázatára ide kívánczok egy másik, 1799-ben felvett vallomás részlete. Egy alkalommal Mátyus plébános Csípsár filiában járt azért, hogy a lakosoktól a párbér járandóságot begyűjtse. Mikor Dudás Pál házában a dohány legjavát akarta kiválogatni, a házigazda tiltakozott. Erre válaszul:

*Kapta a Plébánus a bót karót, azzal [Dudás Pált] nagyon meg verte. A felesége az urának szóllot: 'Isak szenvedje kéd édes uram! Ha agyón veri is kedet, de a Pap ellen kezeit fel ne emelje kéd.' Minek utána pedig Dudás Pál öszve tett kezekkel sokáig kérte volna [a plébánost] akkor a Plébánus is abba hagyta.*⁵⁷

A pap esetleges bűnei, nyilvánvaló igazságtalansága nem teszi semmissé felszentelt mivoltát, nem menti fel az őt bántalmazót az isteni büntetés terhe alól. (A rend

⁵³ VPL APriv. Mátyus János, 1799. jan. 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Kanyó Mihály csépai nemes ember vallomása.

⁵⁴ VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Rozsnis Mátyás vallomása.

⁵⁵ Botka 1977: 17.

⁵⁶ Kósa 2001: 50.

⁵⁷ VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Kállói Erzsébet vallomása.

kedvéért tegyük hozzá, hogy ha a kezeit nem is, néhány tégladarabot a hadnagy is felhasználta becsülete védelmére.)

A hadnagy leváltásának ügyében már nem egy falusi plébános, hanem a domonyi földesúr áll előtünk, aki feljogosítva érzi magát arra, hogy a világi közügyek irányításába beleszóljon. A nyomásgyakorlás eszközei plébánosi szerepköréhez kötődnek. A hiatus-képzés stratégiáját a hívek is alkalmazni szokták elégedetlenségük kifejezésére: a szentmisétől való távolmaradás, a gyónás kerülése lényegét tekintve ugyanaz, mint a pap részéről a templom bezárása vagy a szentségek visszatartása.

Mátyus plébános végül nem érte el célját, a csépai compossessorok ugyanis makacsul elzárkóztak a szokatlan kérések teljesítésétől:

*Hogy pedig [a plébános] a Hadnagy-választásban minékünk proscibálljon, azt sem a jó rend, sem a törvény, sem nemesi szabadságunk meg nem engedi, ezért mi az ilyenekbe való beavatkozás ellen protestálunk.*⁵⁸

Mátyus János önképének magva következő mondatában érhető tetten: *én két Nemes ember vagyok, a Nemes embert is meg verethetem.*⁵⁹ Míg Mátyus Jánost nemesi származása „csak” egyenlővé tette, papi mivolta már kiemelte a csépai compossessorok közül.⁶⁰ Nemesnek tartotta magát tehát mind ősei, mind a papi rendbe való tartozása jogán.⁶¹ A nemesi előjogok demonstrálása viszont a helyi hatalmi viszonyok átrendezésének szándékát mutatja, melynek gyanúja éppen elegendő ahhoz, hogy a plébános egyik legsúlyosabb vétségeként, jogtalan „határátlépési kísérletként” értékeljék.

A csépai compossessorok erőpróbája nem vezetett tényleges változásokhoz vagy szerkezeti átalakuláshoz. Mátyus plébános működésének tíz esztendeje alatt tíz hadnagyválasztásra került sor. A közbirtokosság tehát tele volt egykori és leendő hadnagyokkal, akik érzékenyen őrizték az előjáróság választásának és a település irányításának jogát.⁶² A plébánossal pedig kemény hangú levelekben tudatták elvárásaikat, melyek a templomi kötelezettségek teljesítésére és a helyi szokásokat megtartására vonatkoztak.⁶³

⁵⁸ Csépai közbirtokosok levele a vármegyéhez, 1801-ből. Idézi: Botka 1977: 112.

⁵⁹ VPL APriv. Mátyus János, 1799. január 15. Püspöki kihallgatási jegyzőkönyv, Szilágyi János véleménye.

⁶⁰ Az alá-fölrendeltségi viszony egyik jellegzetes fokmérője a megszólítás volt; míg a köznemesek egymás között tegeződtek, a plébánosnak minden időben kijárt az előre köszönés és a magázás (Tárkány Szűcs 2003: 786).

⁶¹ Kósa 2001: 43. Cséparól a javarészt jobbágyok és zsellérek lakta Csongrád városba érkezve már leplezetlen megvetéssel nyilatkozott az általa „méltatlan, rongy” parasztoknak nevezett hívekről, beleértve a városi bírát, a tanácstagokat és mindazokat, akik ellene vallomást tettek. Két, Csongrádról keltezett levelében is előhozakodik Werbőczy Tripartitumának egy részletével, melynek lényegét idézve: „Aki a parasztnak hisz, rosszabb a gyilkosnál” VPL APriv. Mátyus János, Mátyus János levele a váci püspöknek é.n. (v.sz. 1824).

⁶² A feudális államnak a régi ún. immunitás alapján létrejött számtalan kisebb-nagyobb alakulata féltő gondnal őrizte és védte a kiváltságlevelében biztosított kis szabadságot, önkormányzatot, és a maga területén valóban ’állam volt az államban’ (Tárkány Szűcs 2003: 55).

⁶³ Itt voltaképpen a lakhelyhez való tartozás jogán támasztott elvárásokkal találkozunk. „Aki valamelyik közösség kötelékébe tartozott, területén lakott, személyére nézve az ott érvényes jogi népszokások, magatartási formák voltak az irányadók” (Tárkány Szűcs 2003: 51–59).

ÖSSZEGZÉS

A panaszlevelekből kirajzolódó csépai plébános alakja hűen megjeleníti mindazokat a viselkedésszociológiai sztereotípiákat, melyeket a korabeli köznemességgel kapcsolatban szokás megfogalmazni. Ilyen az erőszakosság, a hatalommal való visszaélés és a túlzott öntudatosság.⁶⁴ Mátyus János viselkedése ugyanakkor semmilyen szempontból nem tipikus: a későbbi, csongrádi plébánosi éveiben keletkezett iratok egy lelki betegségtől eltorzult személyiséget állítanak elénk. Úrhatnám magatartása csak egyike volt a híveit sértő, egyházára szégyent hozó vonások közül. Hivatali túlkapásainak és nyilvánvaló hazugágainak eltűrése, botrányos ügyeinek halmozódása a korabeli egyházi fegyelmezési rendszer réseit, hibáit jelzik.

A papjuktól elidegenedett hívek könyörgései sosem teljesültek, panaszaik hivatalosan nem nyertek beigazolódást. Mátyus János ugyanis sikeresen hárította a személyét ért vádakat oly módon, hogy szolgálóit, a templomszolgákat és az ügyében közvetetten érintett híveket hamis tanúzásra kényszerítette. Ez a „módszer” harminc esztendőn keresztül megóvta a felelősségre vonástól. Nemesi származása és befolyásos kapcsolatai tovább hiteltelenítették a nép „rágalmait”. A hívek számára ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a plébános súlyos kedélybetegségben, esetleg elmebajban szenved, vagyis alkalmatlan hivatása betöltésére. Megszabadulni tőle mégis igen nehéz, szinte lehetetlen volt, és amikor végre sikerült, Mátyus atyát büntetés helyett egy dúsabban jövedelmező plébánia élére léptették elő.

A bemutatott eset sokkal inkább egy szerencsétlen természetű plébános és egy, a papjaival szokatlanul ellenséges közösség kölcsönösen előnytelen találkozásának története,⁶⁵ mintsem a „nemes falu nemes papjának konfliktusai” témakör tanulságos és reprezentatív példája. Mátyus János tanulmányozásával elsősorban a korabeli váci egyházmegye belső fegyelmezési rendszerének hiányosságai kerülnek napvilágra. Egy hivatása előnyeit jól ismerő, gyöngé lelkiismeretű pap évtizedeken keresztül háborítatlanul manőverezhetett a rendszer kiskapuin, nyilvánvalóvá téve a hívek eszköztelenségét, a közösségi érdekérvényesítés nehézségeit.

Rámutatott továbbá, hogy ugyanazon papi személy azonos típusú mulasztásai eltérő hangsúllyal estek latba annak függvényében, hogy a megítélő, értékelő közösségnek milyen volt a társadalmi alapszerkezete, közös múltja és emlékezete. Míg a szegénységükben is roppant büszke csépai nemesek a rang és az életmód közt tátongó szakadék felemlegetését, a kiemelkedően szorgalmas, tudós papokhoz szokott csongrádiak a li-

⁶⁴ Kósa 2001. 212. Csongrádi káplánjai szerint Mátyus János hosszú éveken keresztül dicsekedett az-
zal, hogy „Csépan egy nemes embert megvert, sött Deáki Káplányát is meg verte még sem lőtt néki
semi baja, hanem ez büntettetett meg.” VPL Apriv. Mátyus János, 1825. augusztus 12. kihallgatási
jegyzőkönyv, Seres János csongrádi káplán vallomása.

⁶⁵ A Historia Domusban és a csépai plébánosok leveleiben ugyanis az egyházi ügyek iránt közöm-
bös, papjaival ellenséges faluként emlegetik Csépat. Bednár József író/plébános a Csipaként is
emlegetett település etimológiájában is találó párhuzamot lát: „Vajon a csipők alatt a szunyogokat
kell-e érteni, vagy a lakosokat, kik szeretik főleg papjaikat csípni, szekírozni, nem tudjuk.” Bednár
1869–1874: 203.

turgikus szolgálatban tapasztalt hiányosságokat fájlalták leginkább.⁶⁶

A Mátyus plébánoshoz hasonló „problémás” egyének az eleven társadalmi szabályokat teszik próbára. A közösségi reakciók pedig a norma határköveit jelölik, melyek fölött az egész társadalom örködik, és melyek megsértését – a rendelkezésre álló eszközökkel – szankcionálni igyekeztek.

Irodalom

ALSÓ László

- 1928 *A nemesi község hatósága és szervezete. Adatok Besnyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről.* Budapest: Magyar Közigazgatás Kiadása.

BALASSA Iván

- 2001 Gabonatermesztés. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* 295–433. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BARNA Mária

- 1982 Eredettudat és történeti hagyományok Csépan. In Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből I.* 517–535. Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum . /Tematikus és lokális monográfiák V./

BOTKA János

- 1977 *Egy tiszazugi falu, Csépa története termelősövetkezeti községgé alakulásáig.* Szolnok: Szolnok Megyei Levéltár. /Levéltári füzetek 3./

CHOBOT Ferenc

- 1917 *A vácsi egyházmegye történeti névtára II. A papság életadatai.* Vác: Dercsényi Dezső vállalata, Pestvidéki Nyomda.

FAGGYAS István

- 1988 *A Sajó és Szuha vidékének kismessége.* Debrecen: KLTE. /Gömör néprajza XVI./

FEKETE János

- 1970 *A csépai plébánia története. A Historia Domus és a plébániai iratok alapján: összeállította: Fekete János adminisztrátor.* Csépa. Kézirat gyanánt.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

- 2014 *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében.* Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. /A Vallási Kultúrákutató Könyvei 16./
- 2015 A vallási élet konfliktusai Csongrádon a 19. század elején. Reakciók és megoldási kísérletek. In Georgiades Ildikó (szerk.): *Oppidum Csongrád 2015.* 70–82. Csongrád: Oppidum Csongrád Alapítvány.,

HAVASSY Péter

- 1982 Csépa történeti vázlata a kezdetektől a 19. század végéig. In Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből I.* 17–61. Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum . /Tematikus és lokális monográfiák V./

⁶⁶ Gyöngyössy 2014.; Gyöngyössy 2015: 72–76.

JUHÁSZ Kálmán

1921 *A licenciátusi intézmény Magyarországon*. Budapest: K.n.

KÓSA László

2001 *„Hét szilvafa árnyékában.” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.

MAGYARI Márta

1982 Csépa falun kívüli kapcsolatai. In Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből I.* 101–137. Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum. /Tematikus és lokális monográfiák V./

NAGY Iván

1857 *Magyarország családi czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Első kötet. Pest: Kiadja Freibeisz István.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2003/a Palóc kirajzások az Alföldön. In *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok*. 200–238. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2003/b Újkori migrációs folyamatok Magyarországon és a népi kultúra alakulása. In *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok*. 239–248. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2004 Kisnemesi társadalom és kultúra. In Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században I.* 166–191. Budapest: Dico Kiadó–Új Mandátum Kiadó.

PÓR Mihály – ASZTALOS István

1989 *Hét kastély árnyékában. Domony falu története*. Aszód: Petőfi Múzeum. /Múzeumi füzetek 41./

SZABÓ László

1982 Csépa község társadalma. In Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből I.* 227–277. Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum. /Tematikus és lokális monográfiák V./

1982 Népi építkezés Csépan. In Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népéletéből I.* 139–151. Eger–Szolnok: Damjanich János Múzeum. /Tematikus és lokális monográfiák V./

TARI László

1977 *Krónikák a régi Csongrádról 1704–1901*. Szeged: Somogyi Könyvtár. /Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek 7./

TÁRKÁNY SZŰCS Ernő

2003 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Akadémia Kiadó.

Kéziratok

BEDNÁR József

1869–74 Adatok a váczai egyházmegye általános történelméhez. Adatok a váczai egyházmegye plébániáinak történetéhez. (kézirat, VPKL VPL)

Gyöngyössy Orsolya

MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged

e-mail: orsolyagyongyossy@gmail.com

Orsolya Gyöngyössy

Two noble men: János Mátyus, a parish priest in Csépa at the end of the 18th century

With the investigation of atypical phenomena and transgression of norms such deep layers of social reality can be revealed that otherwise would have remained hidden. The whole society watchfully guarded over the boundaries of norms and tried to sanction transgression, which was marked by community reactions. The author analyses those actions of János Mátyus, a Roman Catholic parish priest in the village of Csépa (1792–1802), that provoked the harshest reactions on behalf of the local community. She seeks answers for the questions: what interplay of factors and conditions made it possible that such an extremely bad-tempered parish priest who treated the worshippers with both verbal and physical aggression and neglected his own duties could preserve his post and emoluments. What strategies and argumentations helped him to overcome situations endangering his position? To answer these questions the author presents one of the conflict-generating attempts of the priest whose aim was to fundamentally influence local public issues. His endeavours about the election of leader of the local community provoked various forms of resistance. The author explores in what way it was related to the identity of the dwellers of Csépa (poor but proud minor nobility). The author points out that identical types of omission of the same priest were judged differently depending on what the basic social structure, shared past and memory of the community that assessed the priest was like. As a comparison she presents the case of Mátyus priest and his next local community (Csongrád). The story of the unfortunate encounter of a priest and a community implies the deficiencies of the disciplining in Vác diocese, just as well as the means and limits of enforcement of community interest.

„Forrás”-kutatásaim: lírai pályakép

Elöljáróban a címben szereplő metaforát szeretném megvilágítani egy régi emlék felidézésével. Amikor felvételiztem az ELTE magyar–néprajz szakára (1963), mint legtöbbször, tőlem is megkérdezték: miért jelentkeztem épp erre a szakra? Én ifjonti lelkesedéssel azt feleltem, hogy: mert „a mi szájunk többé nem iszik pohárból, csak tiszta forrásból”. Erre a folklorisztikából felvételiztető Dömötör Tekla azt kérdezte, tudom-e, hogy mi a *Cantata profana* műfaja, ahonnan az idézetet vettem? Persze nem tudtam, bár a szarvassá változott fiúkról szóló zenemű nagy hatással volt rám. Legelőször gimnazistaként hallottam más Bartók darabokkal együtt Pásztory Jenő (Bartók Béla sógora) lakásán, akinek – mérnök lévén – különlegesen behuzalozott magán-stúdió-féléje volt, és gyakran meghívott oda barátokat, ifjakat egy kis zenehallgatásra.

A tiszta forrásokról szóló naiv „hitvallásomra” B. Mészáros Vilma emlékeztetett újra, amikor negyedéves világirodalmi vizsgám előtt bementem a szobájába aláírni az indexemet. (Hiányoztam ugyanis az utolsó órájáról, amikor a többieknek aláírt. Valójában alig jártam hozzá, mert ütközött Tálasi prof. úr órájával, amit nem lehetett kihagyni.) A felvételimben ő kérdezgetett irodalomból, s 4 év múltán – miközben aláírta az indexemet – kicsit gúnyosan azt mondta, „Nemigen láttam magát a félév során. És mi van a tiszta forrásokkal?” Megdöbbenem, hogy így emlékszik rám, és azt hittem, elszüllyedek a szégyentől. Csak dadogni tudtam valami olyasfélét, hogy majd meglátja a tanárnő a vizsgán, én igenis tanulok, – bár tényleg nemigen látogattam az óráit.

Gyerekkorom óta szerettem a verseket, egy „pre-táncházás” baráti körben pedig sok népdalt tanultam, egyértelmű volt számomra, hogy irodalommal, néprajzzal pedig a népdalokkal akarok foglalkozni. Pontosabban: tanítani szerettem volna, mert kiváló magyar tanáraim voltak. Talán már negyedéves lehettem, amikor Voigt Vilmos megajándékozott a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 3. kötetével, a Stoll Béla szerkesztésében megjelent *Szerelmi és lakodalmi költészet* című gyűjteménnyel. Ezzel egy ismeretlen és beláthatatlanul gazdag világ – a kéziratárakban rejtőző régi magyar énekköltészet – kapuját nyitotta ki előttem. Hetente egyszer kettesben olvastuk a forrásantológiát és Vilmos a metrikai, poétikai, stiláris magyarázatokon túl különféle „házi feladatokat” adott belőle. Olyan hajdan közkedvelt, de már elfeledett, csak kéziratokban fennmaradt énekelt verseket tárt elém a kötet, ami egy életre rabul ejtett. Különösen azáltal, hogy Stoll nagyon alapos filológiai jegyzeteket írt, 18. és 19. századi kézirat forrásokat és Vikár Béla fonográfus népdal gyűjtéseit is bedolgozta a jegyzeteibe. Ennek hatására írtam meg a szakdolgozatomat *A 17. századi kéziratok lakodalmi és szerelmi énekköltészet folklórműfajairól* 1968-ban. A változatos műfajú és poétikájú kéziratok énekei olvastán úgy gondoltam, hogy ha zenei képzettségem nincs is, szövegfolkloristaként foglalkozhatok a 19-20. századi népköltési motívumok, szűzség és műfajok történeti előzményeinek feltárással, mint tette azt az irodalmár-textológus Stoll Béla,

a nyelvész Szabó T. Attila vagy a hebraista Scheiber Sándor.¹ Azt reméltem, hogy a 17-18. századi kéziratos feljegyzésekben, diák-énekeskönyvekben Erdélyi János gyűjteményénél,² – tehát a 19. század első harmadánál – korábbi népdalokat sikerül majd találnom. Jóllehet 19-20. századi értelemben vett paraszti dalokat nem, de többé-kevésbé folklorizálódott népszerű dalokat, – kb. 20 éve már úgy mondjuk: közköltészeti alkotásokat – szép számmal találtam a kézirattárak mélyén lappangó énekek között. Ez az anyag ugyanúgy közösségi tudáson alapult és variánsokban élt, mint népköltészet, csak más közvetítő csatornákon: többnyire kéziratos másolatokban, iskoladrárákban, kalendáriumokban és ponyvanyomtatványokon terjedt, így maradhatott fenn a 19-20. századig – gyakran még a paraszti szájhagyományban is.

Umberto Eco az egyetemistáknak szóló *Hogyan írjunk szakdolgozatot* című kézikönyvében kifejtette, hogy az ember minél fiatalabb, annál nagyobb, átfogóbb kérdések megoldásáról álmodozik, s csak időseddé válva kezd egy szűkebb téma, probléma mélyére ásni. Kezdként természetesen én is olyan tudományos kérdéseket feszegettem tanulmányaimban (műfajtörténet, a népdalfogalom kialakulása és a népdalok katalógizálása, szerkezeti felépítése, variabilitása, a csángó dalok és balladák kvantitatív stilisztikai elemzése stb.³), amikhez akkor még sem kellő mélységű anyagismeretem és olvasottságom, sem megfelelő módszertani felkészültségem nem volt. Csak határtalan lelkesedésem és szorgalmam.

Az 1980-as évek elején, – amikor még az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában dolgoztam, mert végzés után ötdimagammal odakerültem, – az ELTE Folklore Tanszék egyik pályázata arra vállalkozott, hogy *A magyar népköltészet forrásai* sorozat címmel különböző műfajú folklórtörténeti szövegeket ad ki.⁴ Én az 1750-1830 között feljegyzett lírai dalok kötetét szerkesztettem volna,⁵ Pogány Péter pedig ennek folytatását az Erdélyi János-féle kéziratos hagyaték feldolgozását kapta feladatul,⁶ hogy ezzel is előkészítse a *Népdalok és Mondák* kritikai kiadását.⁷ Meg is állapodtunk, hogy a Stoll-bibliográfia⁸ mely tételeit cédlázhatom én ki, s melyek maradnak őrá. A tervezett sorozatból sajnos, nem lett semmi, de a kéziratos énekeskönyvek folklorisztikai szempontú filológiai feldolgozását becsülettel megkezdtam Jankovich Miklós 10 kötetes *Nemzeti Dalok* című gyűjteményével. Ez volt az első olyan komplex kora újkori szöveges forrás, amit az OSZK Kézirattárában betűről betűre végigolvastam. Kezdetben csak olyan dalszövegeket másoltam ki belőle (természetesen kézzel), ami formailag vagy stílusban népdalszerűnek tűnt. Felállítottam egy ének-kezdősormutatót, sőt piros tollal azt is bejelöltem a

¹ Scheiber 1984.

² Erdélyi 1846-48.

³ Újra kiadva: Küllös 2012: 84–101.

⁴ A sorozat és néhány kötet tervét lásd: Artes Populares 8. 1982: 217–251.

⁵ Küllös 1982b: 222–224.

⁶ Pogány 1982: 227–249.

⁷ Professzoruknak, Ortutay Gyulának az Erdélyi gyűjtemény mielőbbi kritikai kiadása volt az egyik vesszőparipája, s különböző munkatársakat jelölt ki Pogány Péter mellé, hogy hatékonyabbá tegye a munkáját. Sajnos, az Erdélyi János által kimazsolázott kéziratok kritikai kiadása a mai napig nem valósult meg, bár alaposabb filológiai elemzésük már megkezdődött. Vö. Csörsz 2014.

⁸ Stoll 1963.; jav. bőv. kiadása 2002².

kéziratomba, hogy mi volt a Jankovich gyűjtemény alapjául szolgáló eredeti kézirat forrásban, s mit mire javított át Jankovich egy leendő szövegkiadás reményében a 19. század első évtizedeiben. Ha nagy ritkán rábukkantam egy-egy nem lírai folklóralkotásra, természetesen azt is lemásoltam, így például egy ritka ráolvasás-szöveget, a „disznók torka dagadásáról”.⁹ Mivel az éveken át tartó kéziratári és mikrofilmtári kutatás során részletes tartalomjegyzékeket készítettem az átnézett kéziratokból, gyakran ki tudtam egészíteni a Stoll-bibliográfia egyes tételeit, sőt a hazai és külföldi kéziratárakban általam fellelt énekeskönyvekről készített leírásaim bekerültek a bibliográfia új kiadásába is.

Ez az időigényes és aprólékos textológiai munkát az 1970-80-as években mondhatni hobby szinten végeztem, hisz a Néprajzi Kutatócsoport munkatársaként egyéb feladataim voltak: például lexikon címszóírás, Atlasz-pótgyűjtés, a készülő Magyar Néprajz megfelelő fejezeteinek írása, a *Documentatio Ethnographica* szerkesztése és az adattár kezelése. Emellett egyik „ifjúsági” szerkesztője voltam az Ortutay Gyula által indított „Kis magyar néprajz” című népszerűsítő rádió-előadás sorozatnak, amiből aztán szép képes kiadvány is született.¹⁰

Egyszer az erdélyi felvilágosodás kiemelkedő személyisége, Aranka György egyik kéziratában egy általam ismeretlen műfajú és szokatlan stílusú magyar–román keveréknyelvű verset találtam egy bizonyos Opre Tódor nevű erdei rablóról és bandájáról. Elkezdtem utánnyomozni ennek az éneknek, s nemcsak a szövegcsalád 150 éven át élő hosszabb-rövidebb változataira, de több hasonló mentalitású versre is rábukkantam különböző kézirat gyűjteményekben.¹¹ E kutatás nyomán született meg 1990-ben kandidátusi disszertációm a kora újkori latorköltészet és a magyar betyárfolklor szövegösszefüggéseiről, illetve mentalitásbeli különbségeiről. Habilitációs előadásomnak is ez volt a témája.¹² Tulajdonképpen a kézirat források vizsgálata segített hozzá ahhoz, hogy már a népszerűsítő céllal írt *Betyárok* könyvében¹³ rámutassak a hazai betyárfolklor költészet- és társadalomtörténeti gyökereire; Eric Hobsbawm¹⁴ angol történész könyvei nyomán pedig a mi betyárjaink nemzetközi társaira, — s ezáltal más megvilágításban mutassam be egy romantikus, hovatovább nemzeti hőssé mitizált társadalmi réteg folklóráját.¹⁵ Gunda Béla professzor e kutatás okán szervezett be a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság B. Ny. Putyilov professzor vezette Folklor Szekciójába, ahol szlovák, cseh, lengyel, ukrán, bolgár és orosz folkloristákkal közösen évekig a betyárság és a nemzeti kulturális hagyomány témájával foglalkoztunk. Tanulmányokba foglalt eredményeinket majd két évtizedes késéssel az Európai Folklórintézet jelentette meg oroszul és angolul.¹⁶

⁹ Küllös 1985:154–172. Tanulmányomról értő és elemző kritikát írt Fried 1986: 114–121.

¹⁰ Jávor–Küllös–Tátrai (szerk.) 1978.

¹¹ Küllös 1988b: 235–275.; 1993: 132–150.

¹² Küllös 2004b.

¹³ Küllös 1988a.

¹⁴ Hobsbawm 1985²; Küllös Imola: Latorköltészet és betyárfolklor. A folklóralkotások sajtószerepei egy témakör történeti változásának tükrében. 1990. (Kandidátusi disszertáció 1-2. Kézirat. ELTE Folklore Tanszék.); 1992b: 616–632.

¹⁵ Küllös 1992a: 271–284.; 1992b.; 1995.; 2004b :405–433.

¹⁶ Gašpariková–Putilov (szerk.) 2002.

A 2000-es évek elejére készült el akadémiai doktori dolgozatom a 17-19. századi magyar világi közköltészet és a népköltészet összefüggéseiről, összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálatáról.¹⁷ A bevezetőben definiálnom kellett, hogy mit is jelent a közköltészet, ugyanis ekkortól már az irodalomtörténet és a folklorisztika kutatói is elkezdtek használni ezt a fogalmat, valamint az egyre jelentősebb mértékben feltárt és közzétett kézíratos és nyomtatott közköltészeti forrásokat.

Ugyanis hosszas előmunkálatok után 2000-ben jelent meg az első úgynevezett közköltészeti forrásantológia a Régi Magyar Költők Tára (a továbbiakban: RMKT) XVIII. századi sorozatában egy fiatal és lelkes zenész, irodalomtörténész, Csörsz Rumen István hatékony közreműködésével.¹⁸ Őt még egyetemistaként az 1990-es évek közepén küldték hozzám tanárai, Bíró Ferenc és Margócsy István. Csörsz Rumen István éveken át áldozatosan számítógépbe írta, sőt az eredetivel is összevetette az én kézzel, majd írógéppel gyártott dalszöveg másolataimat, valamint a Pogány Pétertől „megörökölt” Erdélyi-féle kézíratos hagyaték céduláit. Erre a műfajilag és poétikailag rendkívül összetett, mondhatni heterogén ének-anyagra épült a RMKT XVIII. század *Közköltészet* című al-sorozata az MTA Irodalomtudományi Intézetének kiadványaként.¹⁹ Az I. kötet a *Mulattató* énekeket, a II. kötet a *Társasági és lakodalmi költészetet*, a III/A és III/B kötet pedig a történeti, társadalmi és magánéleti vonatkozású verseket tartalmazza. Mind a négy kötet anyagát tematikus-funkcionális szempontok szerint válogattuk össze, énektípusonként időrendbe rakva a variánsokból összeálló szövegcsaládokat úgy, hogy a vers-szövegek változatait a legkorábbi felbukkanástól a 19. század közepéig dokumentáltuk a jegyzetekben, kiegészítve a szájhagyományban fennmaradt népdal-variánsokkal és dallamjegyzésekkel is, – ha találtunk ilyeneket.

Ezek a 18. századi közköltési forrásantológiák ugyan egy-egy műfaj/énektípus teljes variantúrájának, illetve idő- és térbeli elterjedésének bemutatását célozzák, de sosem ér(het)ik el a teljességet, mert mindig kerülnek elő újabb kézíratos, valamint ponyván kiadott szövegváltozatok. Mindenesetre ez a sorozat (és a mellette, illetve nyomában megjelent szaktanulmányok) fokozatosan megváltoztatták a népköltészet-ről és a lírai népdalokról kialakult hagyományos felfogást nemcsak a szövegfolklor kutatói, hanem az irodalomtörténészek körében is.

Időközben, még 2001-ben – mintegy ízelítőt adva a régi magyar világi közköltészet nyelvi és műfaji sokszínűségéből – egy szélesebb olvasóközönségnek szánt versválogatást is sikerült összeállítanunk és publikálnunk.²⁰

Jelenleg a 18. századi szokásköltészetet, ünnepi köszöntőket bemutató 4. kötet anyagának összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével foglalkozunk. Én rendszerint a műfaji bevezetőket, szövegre vonatkozó jegyzeteket írom, továbbá a szó- és szó-lásmagyarázatokat, a versszövegek magyar és európai folklórpárhuzamait igyekszem megtalálni, Csörsz Rumen István pedig a dallamokkal, metrikával, irodalmi előké-

¹⁷ Küllös 2004a.

¹⁸ Világi énekek és versek. (1720-1846), 2001.

¹⁹ RMKT XVIII. század IV. Közköltészet 1. 2000.; VIII. Közköltészet 2. 2006.; XIV. Közköltészet 3/A 2013.; XV. Közköltészet 3/B 2015.

²⁰ Világi énekek és versek. (1720-1846). 2001.

pekkal és a szellemtörténeti háttérrel foglalkozik. Természetesen mindketten rengeteg időt töltöttünk el a hazai és az országhatárokon kívül eső nagy könyvtárakban (Túrócszentmártonban, Pozsonyban, Prágában, Kolozsváron, Szatmárnémetiben, Marosvásárhely és egyebütt) a régi magyar kéziratok versek felkutatásával, lemásolásával és egy számítógépre vitt, betűhív adatbázis, kezdősormutató felépítésével. Ehhez a már több ezer szöveget, szövegvariánsot tartalmazó közköltészeti adatbázishoz sikerült összehasonlítóképpen hozzákapcsolnom Vikár Béla 1890-1910 között fonográffal gyűjtött népköltési anyagát, amit textológiai szempontból összevettem a gyorsírásból „áttett” gépelt másolatokkal, s folklorisztikai jegyzetekkel láttam el a Sebő Ferencel közös DVD-rom kiadási munkálatai során.²¹

Mivel az 1980-as években heteken át dolgoztam a sárospataki főiskola kézirattárában és FF-dalarchívumában, mostanra már elég hiteles kép alakult ki bennem az I. világháború előtti évszázad írásban és szójhagyományban fennmaradt köznépi dal- és énektudásáról. Ily módon más kutatók – elsősorban Pogány Péter, Schram Ferenc, Csörsz Rumen István, Olosz Katalin és Voigt Vilmos – köz- és népköltészettörténeti forrásokat feltáró munkája nyomán kezd megvalósulni ifjúkori álmom, mert évről-évre egyre többet tudunk, egyre tisztább a képünk a 18., 19., 20. század tényleges dalkultúrájáról. A költészettörténeti források megismerése pedig arra ösztökéli a folklórelmélettel foglalkozó szakembereket (még az irodalomtörténészeket is), hogy a közköltészeti adatok tükrében újra definiálják a 19. század elején-közepén kialakított és mára idejétmúltá vált népdal/népköltészet/paraszi szóbeli hagyomány/népi kultúra fogalmait.

A magyar populáris költészet tanulmányozása során nemcsak az a kérdés foglalkoztatott, hogy milyen recens folklór műfajok, témák, szüzsék és motívumok előképeit, forrásait sikerül megtalálnom az első népköltési gyűjteményeket megelőző időből; de az is, hogy nyomára akadok-e olyan szövegszerveződési formáknak, poétikai eszközöknek, stílusjegyeknek, amelyek az egyes szövegek írásba rögzített volta ellenére élőszóbeli előadásról és továbbhagyományozásról árulkodnak. Még pontosabban fogalmazva: olyan formai és stílusbeli sajátosságokat (is) kerestem a 17-18. századi közköltészeti alkotásokban, amelyek a szójhagyományozó folklórra jellemzőek. Míg az első nagy kérdéskörre vonatkozóan már számos bizonyító erejű adattal s ezeket feldolgozó tanulmánnyal rendelkezünk, a közköltészeti alkotások stilisztikai-poétikai elemzésével még jócskán adósak vagyunk. Jóllehet a mulattató műfajokat tartalmazó 18. századi kötet sajtó alá rendezése során azt tapasztaltuk a szövegek majd mindegyikénél, hogy a nyelv és a stílus volt a komikum egyik forrása, vagy a műfaji funkció kifejezője, hordozója. Nemcsak a verses, hanem a prózai szövegek esetében is.²²

1984-ben kerültem át az MTA Néprajzi Intézetéből az ELTE Folklóre Tanszékére (Katona Imre helyére), innen mentem nyugdíjba 2005-ben. Az egyetemen az oktatás mellett több más irányú feladat kötött le. Például 1985-ben kezdtük kiadni a recens terepmunkán alapuló és egyháztörténeti forrásokat feldolgozó *Vallási Néprajz* című tanulmánygyűjtemény sorozatot, melynek alapját a Teológiai Doktorok Kollégiuma-

²¹ Vikár Béla népzenei és népköltési gyűjteménye. 2009.

²² Lásd: RMKT XVIII/IV. bevezetést, jegyzetét; Küllös 2004a.; 2012:479–542., a „Műfaj – nyelv – stílus” című fejezet tanulmányait.

nak Egyháznéprajzi Szekciójában elhangzott előadások tanulmányra formált változata adta. En voltam a sorozat egyik szerkesztője. A Szekció vezetőjével néhai dr. Molnár Ambrus református esperessel jó másfél évtizedig dolgoztam együtt a kárpátaljai református falvakban és Erdélyben. A kisebbségi sorban élő magyar közösségek, református és unitárius gyülekezetek egyháztörténeti dokumentumait, etnikus identitásának és vallásos hitének, szokásainak összefüggéseit gyűjtöttük, dokumentáltuk, filmeztük különböző pályázatok anyagi támogatásával. Aktívan közreműködhettem például a Küllői Református Egyházmegye hazai viszonylatban is páratlan gazdagságú, kb. 4 évszázadot felölelő levéltárának mikrofilmre mentésében.²³ A dicsőszentmártoni parókia padlásán elfalazott, s az OSZK-ba átmentett iratanyagnak egyik történeti-folklorisztikai szempontú feldolgozásaként született történész-néprajzos hallgatónk, Kiss Réka több tanulmánya, majd PhD disszertációja.²⁴

A mindennapi életet és gondolkodásmódot feltáró hiteles szövegek, az úgynevezett személyes dokumentumok révén fogtam bele a népi írásbeliség különböző műfajainak gyűjtésébe, elemzésébe, elsősorban a népi önéletírások és szóbeli önvallomások vizsgálatába.²⁵ Mind a kéziratos, mind pedig a prózai visszaemlékezésekben a férfi/női életsorsok, a gondolkodás és kifejezőmód, az életút tematizálásának nemenkénti különbségeire próbáltam figyelni és figyelmeztetni.²⁶

Egy az Ethnológiai Adattárban (ma: Ethnológiai Archívum) talált kéziratári feljegyzés pedig egy kárpátaljai parasztasszony-próféta vallásos hitének, tevékenységének és költői szépségű bibliaparafrázisának textológiai és mentalitástörténet vizsgálatába sodort.²⁷ A kárpátaljai vallási néprajzi terepmunka során akadtam rá a sztálini lágerekbe elhurcolt magyar férfilakosság évtizedekig tabuként kezelt témájára, s a lágerfolklorról (mint a modern folklór egyik sajátos megnyilatkozási formájáról) is sikerült új adatokat gyűjtenünk, illetve egy kis emlékező/emlékeztető tanulmánykötetet kiadnunk.²⁸ Mindkét kárpátaljai témát a kisebbségi nemzetiségi sors, az anyanyelvű vallásos élet, kultúra és folklór, valamint az etnikus és felekezeti identitástudat összefüggéseinek tágabb perspektívájában vizsgáltuk és próbáltuk felmutatni egykori hallgatóimmal, Vasvári Zoltánnal és Sándor Ildikóval.

Összegzőképpen elmondhatom: tudományos munkásságom – amit a Néprajzi Társaság 2006-ban az Ortutay Gyula-, most pedig a Györffy István-emlékéremmel jutalmazott –, önkéntelenül egymásra épülő, egymásba kapcsolódó témákból, többé-kevésbé kidolgozott ötletekből áll.

Idő haladtával, érettebb fejjel jöttem rá arra, hogy a „tisza forrás”-nak vélt magyar folklór milyen sokféle európai szellemi áramlat, kulturális bűvópatak vizét gyűjtötte egybe, és lerakódott „hordalékában” mennyi értékes, (vagy mondjuk így: eddig nem kellőképp értékelt) aranyzemicseként felcsillanó művelődés- és folklórtörténeti, néprajzi anyag van. Az utóbbi évtizedekben publikált közköltészeti forrásantológiák

²³ Küllös 2008: 310–316.

²⁴ Kiss 2011.

²⁵ Küllös 1982b.

²⁶ Küllös 1999.; 2000: 134–178.

²⁷ Küllös–Sándor 2009.

²⁸ Küllös–Molnár 1997: 93–287.; Küllös–Vasvári 2006.

jegyzetapparátusában ezekre a rejtett kincsekre, anyanyelvi költészetünk és folklórunk páratlan értékeire kívántuk felhívni a figyelmet munkatársammal, Csörsz Rumen Istvánnal. A kéziratárak mélyéről előbányászott versszöveg-variánsokból ugyanis kirajzolódtak a szájhagyományból ismert, de több évszázados múlttal bíró szövegcsaládok, ezekből az európai rokonsággal, párhuzamokkal is rendelkező énektípusok, műfajok és műfajok. Ezek kapcsán pedig a variálódás sajátosságaira, különböző szintjeire, a folklorizálódás és folklorizmus jelenségeire, a régi magyar költészet és népköltészet nemzetközi párhuzamaira is rámutathatott az ember.

A „tisztá források” keresése közben mindig arra törekedtem, hogy a mellékesen felgyülemlett művelődés- és mentalitástörténeti szempontból még kiaknázatlan „hordalékanyag” egy részét, szöveges adatbázisainkat és téma-ötleteimet más tudományterületek, más érdeklődésű társadalomkutatók, mi több a nemzeti, anyanyelvi kultúra iránt érdeklődők számára is elérhetővé tegyem. A 17-18. századi közköltészeti és irodalmi szövegek funkció- és műfajváltásáról, kontaminációjáról, Amade László, Pálóczi Horváth Ádám verseinek folklorizálódásáról vagy a régi magyar énekelt versek, iskolai színjátékok néprajzi-, nyelvi és művelődéstörténeti adatairól évtizedek alatt szerzett ismereteimet konferencia-előadásokon és tanulmányokban adtam közre, s ha csak tehettem beépíttem egyetemi óráim anyagába.

Hálával tartozom a sorsnak azért is, hogy tudományos részeredményeimet majd 30 éven át megoszthattam egyetemi hallgatóinkkal, doktoranduszainkkal, akikből ma már többeket elismert kollégaként, sőt munkatársként tartok számon, mint pl. az idén Jankó János díjat kiérdemelt Smid Bernadettet.

Irodalom

ARTES POPULARES 8.

1982 *ARTES POPULARES 8. A Folklore Tanszék Évkönyve.* Budapest.

CSÖRSZ RUMEN István

2014 A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118: 611–628.

ERDÉLYI János

1846–48 *Népdalok és Mondák I–III.* Pest: nyomtatott Beimel Józsefnél.

FRIED István

1986 Jankovich Miklós és a magyar népköltészet-kutatás. *Ethnographia* XC VII. 114–121.

GAŠPARÍKOVÁ, Viera – PUTILOV, Boris N.

2002 Imola Küllös – Piroška Szabó (Ed. by in association with): *Geroj ili zbojnyik? Obraz razbojnyika v fol'klore Karpatszkovo regiona. Heroes or Bandits? Outlaw Traditions in the Carpathian Region.* Budapest: European Folklore Institute.

HOBBSAWM, Eric

1985² *Bandits.* Suffolk: Pelican Books.

JÁVOR Kata–KÜLLÖS Imola–TÁTRAI Zsuzsanna (szerk.)

1978 *Kis magyar néprajz a Rádióban.* Budapest: RTV-Minerva.

KISS Réka

- 2011 *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Néprajzi tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KÜLLÖS Imola

- 1973 A magyar népdal. A fogalom kialakulása. Népdal osztályozási kísérletek. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. ELTE Folklore Tanszék, Kézirattár.
- 1982a Lírai dalok 1750–1830. *Artes Populares* 8. 222–224. A Folklore Tanszék Évkönyve, Budapest.
- 1982b (szerk. és bev.) *Az életrajzi módszer. Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában. (Tanulmánygyűjtemény)* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Documentatio Ethnographica 9./
- 1985 Jankovich Miklós kéziratos énekgyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata. In: Belitska-Scholtz Hedvig (szerk.): *Jankovich Miklós a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok.* 154–172. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Művészettörténeti Füzetek 17./
- 1988a *Betyárok könyve.* Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- 1988b Opre Tódor nótája. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány. In Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században* 235–275. Budapest.
- 1992a Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok* Hofer Tamás 60. születésnapjára. 271–284. Debrecen: Ethnica Alapítvány – Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- 1992b Kivégzés előtti búcsúénekek *Irodalomtörténeti Közlemények* 96: 616–632.
- 1993 A cigányok ábrázolása a 17–18. századi kéziratos közköltészetben In Barna Gábor–Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok* 1. 132–150. Salgótarján: Mikszáth Kiadó.
- 1995 A betyárok a folklórban és a valóságban. Betyármondáink nemzetközi és nemzeti vonásai, főbb motívikája. Szeged: József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. /Néprajzi Dolgozatok 54. /
- 1999 (vál., a szövegeket gond. és szerk.) *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága.
- 2000 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága. In Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára* I. 134–178. Budapest: ELTE BTK.
- 2004a *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* Budapest: L'Harmattan.
- 2004b A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről. *Ethnographia* 115: 405–433.
- 2008 Tények és értékelő megjegyzések a Küllői Református Egyházmegye Levéltárának (1639–1952) mentési munkálatairól. In Fülemile Ágnes–Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* 310–316. Budapest: MTA Néprajztudományi Intézet.

- 2012 *Közkézen, közszájon, köztudatban. Folklorisztikai tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÜLLŐS Imola – MOLNÁR Ambrus (szerk.)
 1997 *Kárpátaljai tanulmányok.* 93–287. Budapest: A Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója. /Vallási néprajz 9./
- KÜLLŐS Imola – VASVÁRI Zoltán (írta és szerk.)
 2006 *Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerrek folklórjáról.* Budapest: L'Harmattan.
- KÜLLŐS Imola – SÁNDOR Ildikó.
 2009 *Két kárpátaljai parasztproféta szent iratai.* PTE Néprajz-Kulturális Antropológiai Tanszék – L'Harmattan. /Fontes Ethnologiae Hungaricae V./
- POGÁNY Péter
 1982 Az 1828 után és 1843-ig lejegyzett közdal-termés. *Artes Populares* 8. 227–249. *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század*
 2000 IV. *Közköltészet 1. Mulattatók.* S.a.r. Küllős Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest: Balassi Kiadó.
 2006 VIII. *Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet.* S.a.r. Csörsz Rumen István – Küllős Imola, Budapest: Universitas Kiadó.
 2013 XIV. *Közköltészet 3/A. A társadalmi élet költészete. Történelem és társadalom.* S.a.r. Csörsz Rumen István – Küllős Imola, Budapest: Universitas – Editio Princeps Kiadó.
 2015 XV. *Közköltészet 3/B. A társadalmi élet költészete. Közkerölcs és egyéni sors.* S.a.r. Csörsz Rumen István – Küllős Imola. Budapest: Universitas Kiadó.
- SCHEIBER Sándor
 1977, 1984 *Folklor és tárgytörténet I–II.; III.* Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- STOLL Béla (összeállította)
 1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1565–1840)* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 2002² *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. (1542–1840)* Budapest: Balassi Kiadó.
- Vikár Béla *népzenei és népköltési gyűjteménye*
 2009 (szerk.) SEBŐ Ferenc, (a szöveget gond., a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta) KÜLLŐS Imola. Budapest: Hagyományok Háza – Néprajzi Múzeum – MTA Zenetudományi Intézet.
- Világi énekek és versek. (1720–1846)*
 2001 (vál. és a szöveget gond.) Csörsz Rumen István, (a műfaji bevezetőket és az utószót írta) KÜLLŐS Imola. *A magyar költészet kincsestára.* Budapest: Unikornis Kiadó.

Küllős Imola

Folklorkutató, MTA doktora, c. habil. egyetemi tanár

e-mail: kullos.imola@googlemail.com

Imola Küllős

Searching for the sources: Research topics and achievements

The author on the occasion of her being honoured with the Györfly István Award for lifetime achievements on behalf of the Hungarian Ethnographic Society in 2017 gives a retrospective account of her career. In her MA thesis in 1968 she investigated the folk genres of manuscript wedding and love poetry of the 17th century. She then came to the conclusion that it is possible to reveal the poetic history of folk motifs, sujets and genres in 17th–18th-century manuscripts. She worked for the Ethnographic and Folklore Research Group of the Hungarian Academy of Sciences until 1984 and began a systematic exploration of manuscripts of 18th–19th-century popular poetry. Her doctoral thesis (1973) was entitled *Hungarian folksong: The birth of the concept and endeavours to classify folksongs*. In 1991 she became CSc with her dissertation on 17th–18th century poetry of highwaymen and the later folklore of outlaws, and she also published a book about the history of folklore of outlaws. At the beginning of the 2000s she earned DSc degree with her dissertation based on a comparative survey of the motifs, sujets and genres of the secular popular poetry and folk poetry in the 17th–19th century. It was published in 2004. In 2000, together with the literary historian, István Rumen Csörsz, she published the first volume of a series revealing the sources of 18th-century Hungarian popular poetry (entertaining songs, wedding poetry, poetry on social, historical and private issues). At present a further volume containing the 18th century poetry of folk customs is being edited. The author worked for the Department of Folklore Studies at the Eötvös Loránd University in Budapest from 1984 to 2005, when she retired. Since 1985 she has edited more than ten volumes of the series *Religious Ethnography*, which published the results of contemporary fieldwork as well as the scrutiny of historical ecclesiastical sources. In the 1980s she began to investigate various genres of popular literacy, memoirs and oral recollections. She focused on male/female mentality, gender differences in the way life path is narrated and division of labour within the family. This topic led to the examination of a peasant woman prophet's activity in Ukraine in the 20th century, paying attention to issues of textology and history of mentality. In course of her fieldwork in Ukraine she encountered the taboo topic of Soviet forced labour camps, and together with her students she collected this type of camp folklore and published a volume of papers entitled *Sacrifices*. Both Ukrainian Hungarian topics were studied and interpreted in the context of minority existence, religiosity, culture, folklore and mother tongue as well as ethnic and denominational identity.

A magyar néprajztudomány „közkatoná”-ról

A néprajztudomány története iránti kíváncsiságom egyidős a szaktudományunk iránti érdeklődéssel.* A Magyar Állami Földtani Intézet munkatársaként, az intézmény kiváló könyvtárában már az 1970-es évek elején nagy érdeklődéssel tanulmányoztam az etnográfiaival is foglalkozó geológusok (például Lambrecht Kálmán, id. Lóczy Lajos, báró Nopcsa Ferenc, Pávai-Vajna Ferenc) munkásságát – erre Ortutay Gyula is biztatott és publikálási lehetőséget ajánlott fel.

Aztán a következő bő négy évtizedben szép (mondhatni: meghitt) napokat, heteket, olykor hónapokat töltöttem el a könyvtárak, levéltárak, kézitartárak csendjében olyan nagy elődeink „társaságában”, mint például Gyarmathy Zsigáné, Györffy István, Herman Ottó, Herrmann Antal, Ipolyi Arnold, Jankó János, Jókai Mór, Katona Lajos, Orbán Balázs, Torday Emil és mások.¹ Igyekeztem róluk addig ismeretlen adatokat feltárni, megpróbáltam rekonstruálni munkamódszereiket és a népi kultúrával kapcsolatos felfogásukat, kísérletet tettem egy-egy nagyobb művük megszületési körülményeinek megrajzolására. Kerestem a művek mögött az embert.

Kezdetől figyeltem a néprajz „közkatoná”-ira is, azokra a fővárosi és vidéki tanárookra, papokra, tisztviselőkre, falusi értelmiségiekre, akiknek írásai különféle (gyakran városi, vagy megyei) lapokban, esetenként az *Ethnographiában* és a *Néprajzi Értesítőben* jelentek meg, de neveiken kívül alig tudtunk róluk valamit, és olyan gyűjtőkre, kutatókra, akiket tudománytörténet-írásunk egyáltalán nem ismert. A rájuk irányuló figyelem fontosságára példaként szolgáltak számomra Paládi-Kovács Attila, Szilágyi Miklós és Ujváry Zoltán vonatkozó tanulmányai és könyvei. Igyekeztem feltárni életrajzukat és munkásságukat, mert (ahogy Szilágyi Miklós Babus Jolánra emlékezve írta nemrégiben): „... nemcsak a klasszikusként–fél-klasszikusként tisztelt szellemóriások,

* A cikk a Magyar Néprajzi Társaság 2017. május 24-én a Néprajzi Múzeumban megtartott 129. rendes közgyűlésén, a Györffy István-emlékérem átvétele alkalmából elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerk.

¹ A tudományszakunk jeles személyiségeiről szóló írásaim és társszerzőkkel készített munkáim közül az alábbiakat ajánlom az érdeklődők szíves figyelmébe. Bandat Horstról: Hála–Vargyas 1992.; Hála 2014ü. Bartók Béláról: Hála–G. Szabó 2010.; Hála 2014s. Bellosics Bálintról: Hála 2014z. Gyarmathy Zsigánéről: Hála 1998.; 2003e.; 2006a: 665–666. (a kötetben Gyarmathyné számos kalotaszegi írásával); 2014o. Györffy Istvánról: Hála–G. Szabó 2010.; Hála 2014s. Herman Ottóról: Hála 2014e.; 2014g.; 2015. Herrmann Antalról: Hála 2002a.; 2003d.; 2003g.; 2003h.; 2003i.; 2010b.; 2014i.; 2014j.; 2014k.; 2014l.; 2014m.; 2017a.; Hála–Selmeczi Kovács 2002. Ipolyi Arnoldról: Hála 1995a.; 2008.; 2014b.; Csáky–Hála 2014: 98–109, 495–498. Jankó Jánosról: Hála 2001.; 2003f.; 2003g.; 2014f.; 2014g.; 2014h.; 2014i.; Hála–Ifj. Kodolányi 2001. Jókai Móról: Hála 2014n.; 2014y.; 2016b. Katona Lajosról: Hála 2014m. Kresz Máriáról: Hála 2014w. Lambrecht Kálmánról: Hála 1991.; 2002b.; 2014e.; 2014t.; 2014u. Báró Nopcsa Ferencről: Hála 1993.; 1994.; 2003k. Orbán Balásról: Hála 2003b. Szeder Fábiánról: Hála 1999. Torday Emilről: Hála 2014u. Vajkai Aurélról: Hála 2014v. Anekdoták és történetek a magyar néprajztudomány klasszikusairól: Hála 2003l.; 2014x.

hanem az aprócska építőköveket megkereső és összehordó önzetlen szorgoskodók is tetemesen hozzá szoktak járulni tudománytörténetünk mind csinosabb építményének folyamatos épülgetéséhez.”²

A következőkben e „közkatona”-k közül mutatok be néhányat.

TÉGLÁSI ERCSEI JÓZSEF

Téglási Ercsei József születési helye bizonytalan, 1792-ben született, talán a maros-széki Somosdon. Az 1810-es években a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult. Fiatal korában volt pap, majd mérnök, megyei (az 1840-es években), később kamarai (az 1860-as években) erdész. Életének legnagyobb részét Tordán töltötte (egy időben Zalatnán élt), ott is halt meg 1868-ban. Aktív tagja volt a város társadalmi és kulturális életének. Rendszeresen publikált verseket, természetrajzi, régészeti, földrajzi stb. cikkeket, főként erdélyi lapokban. Fő műve a *Nemes Torda megye florája* című könyv volt.³

Sokat utazott Erdélyben és kötelességének tartotta, hogy a megismert tájakat, embereket a lapokat olvasóknak bemutassa. Szorgalmazta az ilyen leírásokat, másokat is ilyenek megírására biztatott, hogy ezekből egyszer összeállítható legyen egy Erdélyről szóló összefoglaló mű. 1836-ban és 1837-ben Torda vármegyei utazásainak leírását közölte: a Vécsi járás, valamint a Mezősegi, a Lupsai járás és Torda természeti viszonyait, településeit, lakóit, építészeti emlékeit stb. mutatta be történeti és néprajzi adatok felsorakoztatásával.⁴ Rövid ott-tartózkodás után az ő tollából született meg és látott napvilágot a kolozsvári *Mult és Jelen* melléklapjában, a *Hon és Külföld*ben a különféle erdélyi települések és tájak bemutatása sorában Kalotaszeg első leírása, a *Kalotaszeg vázolata* című írás. Cikkében meghatározta Kalotaszeg fekvését, leírta a táj földrajzi, földtani viszonyait, érintette növényvilágát, bemutatta lakosságát, annak megélhetési forrásait, valamint 44 település jellemzésére vállalkozott. Néhány falu esetében népkarakterológiai vonásokat is megemlített és ismertette a kalotaszegi románok egyik jogszokását is.⁵ Kalotaszeg első leírása mindjárt vitát fakasztott. Merei Gracza György írt hozzá „kiegészítés”-t,⁶ majd erre Téglási Ercsei egy „feleletet”-et.⁷ Téglási Ercsei munkája utánközlésben is napvilágot látott és ennek címét viseli az a kötet, amely ő és Merei Gracza írásaival együtt közel 200 kalotaszegi cikket tartalmaz.⁸

² Szilágyi 2017: 40.

³ Téglási Ercsei 1844.

⁴ Téglási Ercsei 1836.; 1837.

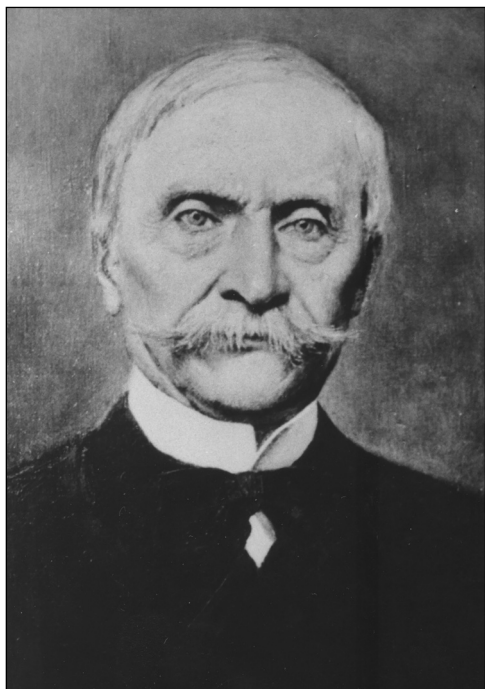
⁵ Téglási Ercsei 1842a.

⁶ Merei Gracza 1842.

⁷ Téglási Ercsei 1842b.

⁸ Hála 2006a. Téglási Ercsei József életéről és munkásságáról részletesebben, további irodalommal: Hála 2003c.

PONGRÁCZ LAJOS

1. kép. Pongrácz Lajos, részlet Kubányi Lajos festményéről (Honti Múzeum, Ipolyság)

Az 1815-ben a Hont megyei Felsőtúron született és 1899-ben Budapesten meghalt szentmiklósi és óvári Pongrácz Lajos (1. kép) tiszttviselő, költő, író, lapalapító, szerkesztő az 1830-as években Pesten bölcsészetet és jogot tanult, az 1840–1850-es évek fordulóján gazdasági tanulmányokat folytatott. Részt vett a reformkor politikai küzdelmeiben, egyebek mellett Kossuth *Pesti Hírlapjának* állandó honti levelezője volt, és Kossuth védelmében egy „röpirat”-ban szembeszállt Széchenyi Istvánnal.⁹ Néhány év kivételével Hont megye szolgálatában állt, a hivatali ranglétrán az alispánságig vitte (1881–1889), az 1860-as évektől kezdve a megye központja, Ipolyság társadalmi és kulturális életének aktív és lelkes „motor”-ja volt. A közreműködésével szervezett tudományos rendezvények közül kiemelkedik a Magyar Történelmi Társulat Hont megyében megtartott második vidéki gyűlése (1869) és a VIII. Nemzetközi Őstörténelmi és Embertani Kongresszus résztvevőinek honti kirándulása (1876).

Történeti írásai, visszaemlékezései, dokumentumkötetei forrásértékűek.¹⁰ Negyedszázados szervezőmunkával méltó emléket állított Szondi György várkapitánynak, az általa kezdeményezett és Drégelyen felépített Szondi-kápolnát 1885-ben szentelték fel, ez alkalomra szerkesztette meg és adta ki a *Szondi-Albumot*.¹¹

Néprajzi szempontból figyelemre méltó, hogy 1845-ben 43 „Ipoly táji” népdalt küldött Erdélyi Jánosnak,¹² aki azokból 17-et közölt nagy, klasszikus művében.¹³ Mint Ipolyi Arnold ifjúkori példaképe és későbbi barátja, az ő kezdeményezésére helyezték el a tudós főpap emléktábláját az ipolykeszi templom falán (1887), ugyanakkor

⁹ Pongrácz 1842.

¹⁰ Például Pongrácz 1886.; 1890–1891.; 1898.

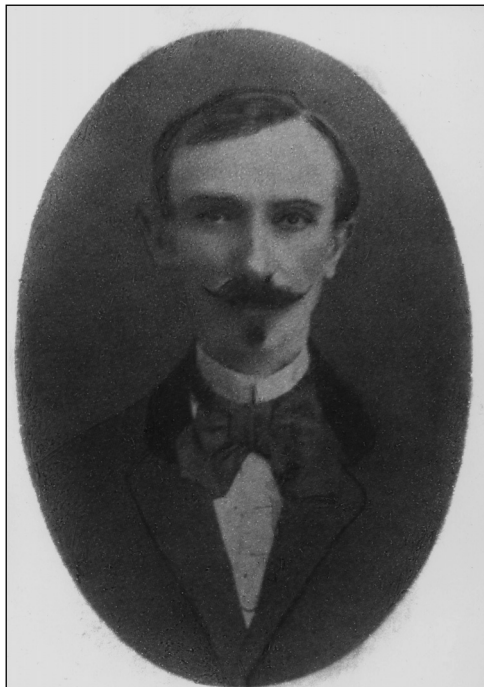
¹¹ Pongrácz 1885.

¹² Pongrácz 1845.

¹³ Erdélyi 1846–1848. A 43 honti népdal jegyzetelt közlése: Hála–Katona 2014.; 2016.

fontos életrajzi adatokat közölt róla (például pontosította születési helyét¹⁴) és erre az alkalomra nagyszabású Ipolyi-emlékünnepeket rendezett Ipolyságon.¹⁵

PAJOR ISTVÁN

Frankenburg Adolf 1843-ban Pesten hette egyszer megjelenő „szépirodalmi divatlap”-ot alapított *Életképek* címmel, amelyet maga is szerkesztett. A lapban olyan kiváló szerzők művei jelentek meg, mint például Arany János, Bajza József, Garay János, Petőfi Sándor, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály és mások. Ebben látott napvilágot 1845-ben egy néprajzi tárca *Falusi vendégség* címmel. Szerzője egy irodalmi babérokra pályázó fiatal vidéki ügyvéd: Pajor István volt.¹⁶

Tótlipcsei Pajor István 1821-ben született a Hont megyei Alsónyéken. Tanulmányait szülőfalujában, valamint Szemeréden és Szászdon kezdte, majd Korponán, Selmecbányán és Pozsonyban folytatta. Pozsonyban és Losoncon jogot tanult, 1842-ben tett ügyvédi vizsgát. Élt rövid ideig Pesten, szülőfalujában (1843–1846), Pozsonyban (1846–1848), 1848-tól Hont megyében, Kiscsalomján (1850–) (2. kép). 1860-ban Balassagyarmatra költözött, ahol ügyvédként (1867-

2. kép. Pajor István 1856-ban (Pajor 1897a: o. n.)

ig), Nógrád megye tiszti ügyészeként (1867–1872), rendes főügyészként (1872–1878), majd nyugalomba vonulásáig vármegyei árvaszéki elnökként (1878–1889) tevékenykedett. Balassagyarmaton hunyt el 1899-ben.

Az 1840-es évektől publikált különböző fővárosi és vidéki lapokban és több könyve is napvilágot látott. Közölt verseket, műfordításokat, publicisztikákat, nyelvészeti és jogtudományi dolgozatokat a saját nevén, valamint Káldor és Csalomjai álnéven.

¹⁴ Honti Hírlap 1887.; Nemzet 1887. Részletesebben lásd: Hála 2014b: 67–69.; Csáky–Hála 2014: 99–100.

¹⁵ Hála 2014b: 88–95. Pongrácz Lajos életéről és munkásságáról részletesebben, további irodalommal: Hála 2002d.; 2010a.; 2014b: 73–75, 88–95.; Hála–Katona 2014: 33–44.; Csáky–Hála 2014: 108–109. A Pongrácz családban Ipolyságon a kultúra terén Elemér volt Lajos követője, nevéhez fűződik például a Honti Múzeum megalapítása. Lásd: Hála 2002c.; 2014.

¹⁶ Pajor 1845.

Szülőföldjén, Hont és Nógrád megyében nagy népszerűségnek örvendett a különböző ünnepségekre írt alkalmi ódáival.

Pajor István a 19. század közepén néprajzi munkásságot is kifejtett. Az 1840-es évek elején 25 Hont és Nógrád megyei népdalt küldött Erdélyi Jánosnak gyűjteménye számára.¹⁷ Ugyanabban az időszakban Ipolyi Arnold gyűjtőtársa volt.¹⁸ 1847-ben és 1851-ben Nyéken és Kiscsalomján meséket és babonákat jegyzett fel neki, amelyek közül Ipolyi többet a *Magyar mythológiában*¹⁹ fel is használt.²⁰ Néprajzi jellegű írásai közül megemlítendők még a *Balassagyarmat – Táj- és néprajz* (1858),²¹ *A palóc népfajról* (1859)²² címűek, valamint a fent említett *Falusi vendégség* (1845).²³ Az utóbbi a Palóc-földön ma is élő szokás, a templombúcsúhoz kapcsolódó *vendégség* első részletes leírása, amelyben a nők korabeli hétköznapi és ünnepi viseletét, a lakóházat és annak berendezését, a háztartási eszközöket, valamint az ünnepi ételeket is bemutatta a szülőfalujában, Alsónyéken és a szomszédos Felsőnyéken tett megfigyelései alapján. A tárca megbízható forrás a néprajzkutatás és a néprajztudomány számára egyaránt. Művei közül itt említendő meg még *A megátkozott szőlőhegy* című verses „néprege”, amely a *Képes-Ujság* 1865. évi pályázatán dicséretben részesült.²⁴ Ennek magva a Heves megyei Istenmezején hallott monda, amelynek változatai ma is élnek a faluban.²⁵

Ipolyi Arnolddal gyermekkoruk óta ismerték egymást, barátságuk kezdete az 1833/1834. tanévtől datálódik, amikor együtt jártak a korponai piarista gimnáziumba. Pajor több verset is írt Ipolyiról,²⁶ az *Ipolyi emlékezete* címűt ő maga szavalta el az 1887. október 20-án, Ipolyságon megrendezett emlékünnepeken és az ő sorait vették arra az emléktáblára is, amely mai is látható Ipolykeszin (Ipolyi gyermekkori lakóhelyén) a római katolikus templom falán.²⁷ Pajor némely közlése fontos forrás Ipolyi életének, különösen gyermekkorának, tanulóéveinek és a szüleivel való kapcsolatának megismeréséhez.²⁸

Pajor Istvánt Madách és Mikszáth megyéjében az irodalom „aprószent”-jei között tartják számon,²⁹ a fentiek talán elég bizonyítékok arra, hogy a néprajztudománynak sem szabad megfedkeznie róla.³⁰

¹⁷ Erdélyi I. 1846: VIII.

¹⁸ Hála 2014b: 75–77, 83–86.; Ipolyi 2006: 71–81, 160–165, 172.

¹⁹ Ipolyi 1854.

²⁰ Lásd erről: Hála 2014b: 77–82.

²¹ Pajor 1858.

²² Pajor 1859b.

²³ Pajor 1845.

²⁴ Pajor 1865.; 1897a: 108–113.

²⁵ Hála 2016d.

²⁶ Pajor 1859a: 104.; 1897a: 125.

²⁷ Részletesebben lásd: Hála 2014b: 91–93.

²⁸ Pajor 1891.; 1897b: 14–15, 29, 66–69.

²⁹ Szabó 1963: 135–139.

³⁰ Pajor István életéről és munkásságáról részletesebben, további irodalommal: Hála 2014b: 75–77, 83–86.; 2014c.; 2016d: 127–129, 135–140, 150–152.; Csáky–Hála 2014: 105–108.

HÖKE LAJOS

Höke Lajos ipolysági lakosként 1861 és 1867 között közel hat évet töltött el Hont megyében, amelynek természeti szépségeiről, régészeti emlékeiről, valamint történetéről és néprajzáról, a magyar és a szlovák néphagyományokról számos cikket írt és publikált.

A Somogy megyei Endréden született 1813-ban. Az elemi iskolát Iregen, a gimnáziumot Gyöngön végezte, majd 1828-tól a debreceni református kollégiumban tanult bölcséletet, jogot és teológiát. 1835 és 1840 között tanító (Hódmezővásárhelyen), „patvarista” (Székesfehérváron) és „jurátus” (Pesten) volt, 1840-ben tett ügyvédi vizsgát. 1841 és 1849 között házitanító volt id. báró Majthényi László Bars megyei főispán családjánál. Változatos életének további állomásai Pozsony, Pest és Szolnok voltak, mígnem 1861 végén Hont megye első aljegyzője lett és később (1865-től) emellett megyei levéltárosként is tevékenykedett. 1867-ben nyugalomba vonult, Dunaföldváron, Dombóváron és Kaposváron élt, végül Csurgón hunyt el 1891-ben (3. kép).

A Hontban eltöltött évek alatt bejárta az egész megyét, kutatott, gyűjtött, jegyzetelt. A táj természeti szépségei iránti szeretete és története iránti érdeklődése haláláig elkísérte. Ezt bizonyítja az a számos honti vonatkozású cikk is, amelyeket (sok egyéb természettudományi, régészeti, történeti, közéleti, kritikai stb. írás mellett) a különféle fővárosi és vidéki lapokban publikált. Megírta a Hont megye történetét is, a kézirat azonban – sajnos – elveszett, vagy lappang valahol.

3. kép. A Höke család csurgói síremléke, amely alatt Höke Lajos is fekszik (Fotó: Horváth József, 2002)

Höke Lajost elsősorban a történelem és a régészet érdekelte (szerényen „falusi régész”-nek nevezte magát³¹), de fogékony volt a népi kultúra jelenségei iránt is: „Szerette a néprajzot is s mindig gyönyörködve hirdette, ha a föld népének életrealitását látta.”³² Honti néprajzi, illetve néprajzi adatokat is tartalmazó írásait helyszíni gyűjtéseire és levéltári kutatásaira alapozta. Írt például a dohánytermesztésről, a szokásokról, közölt falucsúfolókat, névmagyarázatokot, mondákat, néphitadatokat. Néprajzi szempontból talán a legértékesebbek a honti „óriás lépések”-ről, illetve a szent kutakról, búcsújáró helyekről szóló cikkei.

Höke Lajosnak Hont megye területéről 7, nagyméretű, emberi lábnyomra hasonlító, kősziklákön található „óriás lépés”-ről volt tudomása, amelyekkel rövidebben-hosszabban nyolc cikkében foglalkozott. Nem ismerte fel, hogy ezek természeti képződmények („*lusus naturae*”, a természet játéka), hanem e sajátos alakú mélyedéseket élete végéig az „özönvíz előtti emberek” lábnyomainak tartotta. „De hát mégis mik [ezek], megfejtése a jövőnek marad” – írta közvetlenül halála előtt.³³ A képződmények eredetének tekintetében tévedett, de – szerencsénkre – a velük kapcsolatos népi vélekedéseket leírta!

Több cikket is szentelt a Hont megyében található „királykut”-aknak és „csodakut”-aknak, vagyis a királyok emlékét őrző forrásoknak és a nép által használt gyógyerejű, vagy annak tartott vizeknek is. A közlései közül kiemeljük azt az írást, amelyben a feltehetően régi idők óta szent forrásként tisztelt és látogatott honti (Börzsöny, Csitár-völgy) *Kutyika* és az ott megjelent Szűz Mária újkori tiszteletének kialakulásáról a szemtanú hitelességével számolt be.³⁴ Figyelemre méltóak Höke Lajosnak a Hont megyei településekről írt történeti-néprajzi „faluportré”-i is, amelyeket érdemes lenne kötetbe rendezve kiadni, amint az egyéb, főleg a *Fővárosi Lapok*ban az 1870–1880-as években napvilágot látott, nemcsak Hont megyei vonatkozású (például a népdalról, a betyárokról, a falusi vásárokról, a dunaföldvári lakodalomról, a pásztorokról, a céhekről stb. szóló) hírlapi tárcáit is.³⁵

BORBÉLY SÁNDOR

Tordai Ereos Borbély Sándor 1866-ban született a Torda-Aranyos megyei Aranyosrákoson. Iskoláit szülőfalujában kezdte, később a tordai unitárius gimnáziumban, majd a zilahi tanítóképzőben tanult, utóbbi iskolában 1886-ban kapott tanítói oklevelet. Tanulmányait 1886 és 1889 között a budapesti Magyar Királyi Állami Polgári Iskolai Tanítóképző Intézetben (Budai Paedagogium) folytatta, ahol magyar nyelvből és irodalomból, valamint történelemből érdemelt ki oklevelet és tornatanári képesítést is szerzett.

³¹ Höke 1869: 746.

³² (Sz.) 1891: 2411.

³³ Höke 1890: 1985.

³⁴ Höke 1866: 738–739. A honti *Kutyikáról* részletesebben lásd: Hála 1995b; 2006b: 171–172.

³⁵ Höke Lajos életéről és munkásságáról részletesebben, további irodalommal: Hála 2014d.

4. kép. Borbély Sándor az 1890-es években (Vaday 1896: XXXVIII-A.)

Rövid budapesti házitanítószkodás és gyulafehérvári katonáskodás után, 1889–1890-ben a tordai unitárius gimnáziumban tanított. 1890 őszén került a váci Országos Királyi Siketnéma Intézetbe mint tanárgyakornok. A szakvizsgák letétele után, 1892-től tanárként dolgozott (4. kép). 1897 és 1899 között a budapesti siketnéma-intézet tanára volt, majd visszatért Vádra, ahol az ottani intézetet igazgatta nyugalomba vonulásáig, 1924-ig. Vácon hunyt el 1932-ben, földi maradványai a siketnéma-intézet udvarában lévő mellszobra előtt nyugsznak.

Borbély a magyar siketnéma-oktatás nemzetközi mércével mérve is jeles személyisége, kiváló pedagógus és vezető, alapvető, ma már klasszikusnak számító szaktanulmányok és szakkönyvek szerzője volt. A néprajztudomány élete végéig érdekelte őt, de azzal aktívan, testvérbátyja, Borbély György, valamint budai pedagógiumi tanárai, Király Pál és elsősorban Herrmann Antal hatására fiatal korában foglalkozott. Herrmann-nal a tanár-

tanítványi viszonyból később kölcsönös tiszteleten alapuló, mély barátság lett.

Feltehetően főiskolás kora óta foglalkozott néprajzi gyűjtéssel. A megalakulást (1889) követő évben belépett a Magyarországi Néprajzi Társaságba. Felvette a kapcsolatot az egyesületben vezető szerepet játszó és az *Ethnographiát* szerkesztő Herrmann Antallal, írásokat küldött neki, amelyek 1891-ben meg is jelentek. Első cikke a magyar néprajz központi lapjában a *Czigány vajdák* című levéltári közlés volt,³⁶ amelyet ugyanott még három cikk (debreceni adomák, aranyosszéki táncok, aranyosszéki adomák³⁷) követett.

Az *Aranyosvidék* című lap, amelynek szerkesztője 1892 és 1896 között Borbély György, Borbély Sándor bátyja volt, 1892-ben pályázatot hirdetett folklóralkotások gyűjtése és közlése céljából. A pályázat első és második díját Borbély Sándor nyerte el *Karácsonyi versmondás Aranyosszéken*³⁸ és *Néprajzi feljegyzések Tordáról s a volt Aranyosszék egy pár falujából*³⁹ című munkáival. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság 1896–1897. évi pályázatára (lakodalmi táncszók, halotti toron szavalt versek gyűjtése) beérkezett kéziratok közül az egyiknek valószínűleg ő volt a szerzője.

Vádra kerülve 1896-tól szerkesztette az akkor megindult *Vác és Vidéke* című lapot, amelyet mintegy az *Ethnographia* vidéki melléklapjaként definiált. A hetilapban számos néprajzi írás jelent meg főleg siketnéma-intézeti tanártársai és az ő tollából (Borbély a karácsonyról, a váci betlehemezésről, a körösmezei ruténekről, a veresegy-

³⁶ Borbély 1891a.

³⁷ Borbély 1891b.; 1891c.; 1891d.

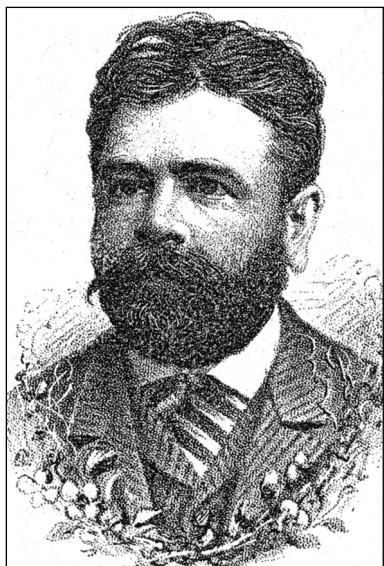
³⁸ Borbély 1893a.

³⁹ Borbély 1893b.

házi megpakolt boszorkányról, a váltott gyermekről értekezett). A lapban közzétette Herrmann Antalnak a vidéki sajtó feladatáról írt cikkét, volt tanára pedig a *Vác és Vidékét* ismertette az *Ethnographiában*. 1908-ban gyűjtési felhívást publikált az *Unitárius Egyház* című lapban a katolikusok betlehemezése és a protestánsok karácsonyi versmondása tárgykörében. Ismereteim szerint ez volt a nyomtatásban megjelent utolsó néprajzi írása.⁴⁰ Nem tudjuk, hogy a felhívás milyen eredménnyel járt, csak sejtjük, hogy sikeres lehetett, mert egy későbbi forrás szerint Borbélynak a „karácsonyi miszteriumok”-ról „igen nagy kézíratos gyűjtemény”-e volt.⁴¹ Feltételezhető, hogy saját feljegyzésein kívül ez tartalmazta a gyűjtési felhívásra kapott anyagot is. Nagy kár, hogy e kollekció nem maradt ránk!

Borbély elmélyült gyógypedagógiai munkálkodása mellett a néprajz folyamatosan háttérbe szorult, de az iránta érzett rokonszenv és vonzalom élete végéig megmaradt. Fiatal kori néprajzi írásai közül több maradandónak bizonyult, ahogy ezt azok mai napig tartó idézettsége bizonyítja. A siketnémaságról a Herrmann Antallal tervezett közös néprajzi tanulmányok – sajnos – nem valósultak meg, viszont e kapcsolatnak köszönhetőek egykori tanárának ugyanerről írt irodalomtörténeti és néprajzi cikkei.⁴²

VERSÉNYI GYÖRGY

5. kép. Versényi György (Versényi 1894.)

„Versényi Györgynek a folklór majd minden ágára kiterjedt a figyelve. Egy-egy témát részletesen igyekezett megvizsgálni és feldolgozni. Közleményei, cikkei elsősorban anyagközlőek, de számos olyan szempontra, gyűjtési irányra hívta fel a figyelmet, amely sok tekintetben a modern vizsgálatoknak is megfelel” – írta Ujváry Zoltán arról a kutatóról, akinek a bányászfolklór, valamint a bányavárosok, bányásztelepülések (nemcsak bányász-) folklórja gyűjtése és feldolgozása terén kifejtett tevékenységéért is köszönettel tartozunk.⁴³

Versényi György 1852-ben született Szucságon (Kolozs m.). A nagyenyedi, majd a kolozsvári református kollégiumban, valamint a fővárosi tudományegyetemen tanult, ahol 1874-ben szerzett középiskolai tanári oklevelet és tett 1877-ben magyar nyelvből és bölcsészetből, valamint esztétikából doktori szigorlatot. Tanári pályájának állomásai a következők voltak: Lőcse (1875–1876),

⁴⁰ Borbély 1908.

⁴¹ Magyar Siketnéma-Oktatás 1916.

⁴² Borbély Sándor életéről és munkásságáról részletesebben, további irodalommal: Hála 2017b.

⁴³ Ujváry 2007: 390.

Körmöcbánya (1876–1894), Kolozsvár (1894–1906) (5. kép), Budapest (1906 és 1917 között több évig). Élete vége felé rövid időre visszakerült Kolozsvárra, s ott hunyt el 1918-ban. A főfoglalkozását tekintve középiskolai tanár, de (nem mellékesen) irodalomtörténész, esztéta, néprajzkutató, író és költő Versényinek itt a bányászfolklór kutatásában kifejtett úttörő munkásságát emeljük ki. A Kalotaszegről származó pedagógus körmöcbányai tanárkodása idején ismerkedett meg a bányásztársadalommal és annak folklórával. *A bányavidéki hagyományok gyűjtéséről* címmel már 1880-ban jelentkezett egy programadó dolgozattal, amely egyben első néprajzi közlése is volt. Ebben a vonatkozó irodalom, valamint saját gyűjtései és tanítványainak adatközlései alapján számos, bányavárosokat, bányásztelepüléseket érintő (nem csak a bányászokkal és a bányászattal kapcsolatos) mondát említett, illetve közölt, s cikkéből a különféle babonák, hiedelmek és szokások leírásai sem hiányoznak. Cikkét a hasonló folklóralkotások gyűjtésére való buzdítással zárta.⁴⁴

A következő években megjelent, különféle témájú írásaiban is sok adat szerepel a felvidéki bányavárosokról, bányásztelepülésekről, elsősorban Körmöcbányáról és környékéről. Kezdetől nagy figyelmet szentelt a *bányaszellemnek* vagy *bányarémnek* nevezett, a bányákban „élő”, ott a bányászokat segítő, illetve bosszantó, büntető természetfeletti lény alakjának. Az e tekintetben alapvető, a képzeletbeli lényt (annak elnevezéseit, alakját, öltöztét, „családi élet”-ét, természetét, viselkedését) bemutató, az ország különböző részeiről származó mondákkal illusztrált, *A bányarémről* című dolgozatát Herrmann Antal közölte az *Ethnographiában*.⁴⁵ Ezt az 1890. júniusi ülésen adta elő a Magyarországi Néprajzi Társaságban, amelynek a megalakulástól a rendes tagja volt.

Másik fontos munkája a *Babonás napok* című, a kalendáris szokásokat és babonákat bemutató, a bányavárosokra, bányásztelepülésekre vonatkozóan is számos adatot közlő dolgozata volt.⁴⁶ Versényi a bányászat folklórájának gyűjtője/kutatója, az ez irányú vizsgálódások figyelemre méltó eredményeket elért hazai úttörője volt. Ezt bizonyítják a fent említett és az itt most nem ismertetett írásai, amelyek 2011 óta összegyűjtve, kötetbe rendezve is olvashatók.⁴⁷

PÁVAI-VAJNA FERENC

A hajdúszoboszlói *Pávai Vajna természetes ásványvíz* palackjáról egy ősz szakállú, szemüveges, szigorú tekintetű úr néz ránk – a kép Pávai Vajna Ferencet, a magyar geológia történetének legendás, ellentmondásos, szókimondó, szakmai vitákra mindig kész, gyakran, hevesen és indulatosan vitatkozó, 1964-ben elhunyt személyiségét ábrázolja, aki elsősorban a szénhidrogén-kutatásban, a tektonikában, a barlangkutatásban

⁴⁴ Versényi 1880.

⁴⁵ Versényi 1890.

⁴⁶ Versényi 1892.

⁴⁷ Versényi 2011. Versényi György életéről és munkásságáról részletesebben, további irodalommal: Hála 2011.; 2014p. Lásd még: Hála 2016c: 111–113. Versényi nyomdokain és az ő gyűjtéseit/közléseit is felhasználva: Hála–Landgraf 2001.

6. kép. Pávai-Vajna Ferenc 1906-ban (Magyar Bányászati és Földtani Hivatal, Tudománytörténeti Gyűjtemény)

és főként a hidrogeológiában jeleskedett, s ez utóbbi művelésében elért eredményeivel érdemelte ki „a hévizek atyja” elnevezést.

Pávai-Vajna Ferenc 1886-ban született Csongván (Alsó-Fehér m.), Erdélyben. Apja halála után, 1895-ben Nagyenyedre került, ahol befejezte a szülőfalujában elkezdett elemi tanulmányait, majd a Bethlen Kollégiumban tanult. Elsősorban a természetrajzot, a földrajzot és a történelmet tanulmányozta szívesen. Az iskolában „első szakmai tanítómestere” az a Szilády Zoltán természetrajztanár (későbbi egyetemi tanár) volt, akit az erdélyi földművelésről, építkezésről, tűzhelyekről, viseletekről, táncokról, gyermekjátékokról stb. írt tanulmányai okán a néprajztudomány is számon tart. Pávai-Vajna természetrajzi és néprajzi érdeklődésének kialakulására hatással a kollégiumban Szilády volt.

Pávai-Vajna 1905 és 1909 között hat néprajzi cikket és tanulmányt publikált, amelyek anyagát egyrészt nagyenyedi diákévei, valamint az érettségi utáni években gyűjtötte. Az Attila koporsójával és elásott kincseivel kapcsolatos néphagyományról szóló, első néprajzi írása egy Alsó-Fehér megyei lapban, a *Közér-*

dekben jelent meg.⁴⁸ Első terjedelmesebb néprajzi tanulmánya 1907-ben látott napvilágot az oláhlapádi babonákról és népi gyógymódokról.⁴⁹ 1907-ben még két néprajzi tanulmányt publikált. Az egyikben a nyírmezői és a remetei románok szénégetését írta le,⁵⁰ a másikban pedig a hidasi román kőfaragók által mészkőből készített és a környékbeli településeken használt méhkas alakú vízszűrőkről értekezett.⁵¹ 1908-ban részletes leírást adott a nyírmezői és a felsőorbói románok mészégetéséről,⁵² 1909-ben pedig az Aranyos menti Lupsán és az Alsó-Fehér megyei Pilis-hegyen alkalmazott kezdetleges (gúzzsal átkötött leveles faágon történt) búza- és szénaszállítást mutatta be.⁵³

Pávai-Vajna Ferenc a Bethlen Kollégiumban 1906-ban tett érettségi vizsgát (6. kép), majd ugyanazon év végén beiratkozott a budapesti tudományegyetem természetrajz, kémia és földrajz szakára. Sokáig nem döntötte el, hogy főhivatásának mely tudományág művelését fogja választani. A néprajzzal is „kacérkodott” (ebben az időben

⁴⁸ Pávai-Vajna 1905.

⁴⁹ Pávai-Vajna 1907a.

⁵⁰ Pávai-Vajna 1907b.

⁵¹ Pávai-Vajna 1907c.

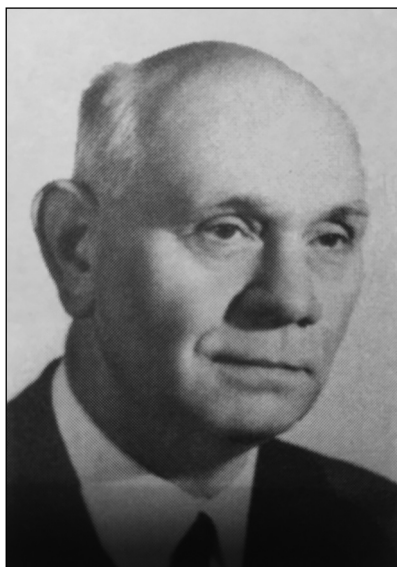
⁵² Pávai-Vajna 1908a.

⁵³ Pávai-Vajna 1909.

jelentek meg fent említett tanulmányai, kapcsolatot tartott a Néprajzi Múzeum fiatal munkatársaival, Györffy Istvánnal és Bátky Zsigmoddal stb.), végül a kiváló geológusprofesszor, Koch Antal hatására a földtant választotta és nála is doktorált 1910-ben. Tudomásunk szerint néprajzi gyűjtéssel csak a 20. század első évtizedének végéig foglalkozott, de – Gunda Bélától tudjuk – az 1930-as években még gyakran részt vett a Magyar Néprajzi Társaság ülésein.⁵⁴

Pávai-Vajna Ferencnek fontos (máig idézett) és esetenként úttörő dolgozatain kívül több kéziratosa is megőrződött ugyanabból az időszakból, a budapesti Néprajzi Múzeumban pedig értékes fényképfelvételeit őrzik. Fennmaradt kézirateit (*Épületfelmérések Oláhlapádon és Remetén, Népies építkezés és telek beosztás Oláh-lapádon, Czélszerű szénatartó szin, Gyep-födél, Pásztor kunyhó és karám Erdélyből*) és több általa készített fotót életrajzával, műveinek elemzésével, további bőséges irodalom felhasználásával publikáltam.⁵⁵ Ismereteim szerint egy kéziratea vár még a megjelenésre a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában, amely oláhlapádi népszokásokról (húsvét, Szent György-nap, karácsony) szól.⁵⁶

IFJ. NOSZKY JENŐ

7. kép. Ifj. Noszky Jenő (Magyar Bányászati és Földtani Hivatal, Tudománytörténeti Gyűjtemény)

Az 1909-ben Késmárkon született és 1970-ben Budapesten elhunyt ifj. Noszky Jenő (7. kép) kiváló geológus a magyarországi mezozoikum (földtörténeti középkor), a Bakony hegységet felépítő földtani képződmények és az ammoniteszek nevű ősmaradványok avatott ismerője volt. 1936-tól (rövid megszakítással) haláláig a budapesti Földtani Intézetben dolgozott, 1952-ben, valamint 1953 és 1956 között az intézményt igazgatta.⁵⁷ A néprajz területén igazi „közkatona” volt, mert egyetlen ilyen munkáját ismerjük, az is évtizedekig kéziratban pihent a debreceni egyetemi könyvtárban.

A geológus pályát édesapja, a középiskolai természetrajztanárból jeles geológussá, paleontológussá és muzeológussá vált id. Noszky Jenő (1880–1951) példája nyomán választotta. 1927-től a debreceni tudományegyetemen tanult, ahol 1931-ben szerzett természetrajz-földrajz szakos tanári oklevelet, 1934-ben pedig doktorátust.

⁵⁴ Gunda 1986.

⁵⁵ Hála 2003j.

⁵⁶ Pávai-Vajna 1908b.

⁵⁷ Id. Noszky Jenő életéről és munkásságáról: Balogh 2007.

Földrajzi szakdolgozatát Milleker Rezsőhöz írta. A témát szintén az édesapja hatására választotta, dolgozata e címet viselte: *Salgótarján és barnaszén-bányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*.⁵⁸ Id. Noszky már késmárki középiskolai tanárként 1906-tól a Salgótarjáni-medence földtani viszonyait tanulmányozta, aztán 1920-ban a trianoni Magyarországra kerülve, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaként, a Földtani Intézet megbízásából évtizedekig a Cserhátot és a Mátrát tanulmányozta. E tekintetben főművét 1940-ben jelentette meg,⁵⁹ amelynek térképmelléklete ma már klasszikus alkotás, a magyarországi földtani térképezés egyik csúcsteljesítménye. A „Mátra és a Palócföld jóságos, halk szavú szelíd szerelmese” volt,⁶⁰ akinek a néprajzhoz is volt affinitása, egy népszerűsítő könyvében ilyen jellegű megfigyeléseket is közölt a Palócföldről.⁶¹

Ifj. Noszkynek az apai hatására megszületett szakdolgozatában a földtani és a bányászati viszonyok taglalása és a bányásztörténeti adatok közlése után eredeti megfigyeléseken alapuló, megbízható és forrásértékű néprajzi fejezetek (*A bányásztársadalom tagozódása, A kolóniákra telepített bányász háza tája, A bányász családja, A bányász helyzete a társadalmi életben, A bányászok szokásai, Salgótarján és környéke települési formái*) következnek. Ez utóbbiak miatt tartottuk fontosnak a munka kiadását, amelyre a Magyar Néprajzi Társaság által, több intézmény közreműködésével megrendezett, a *Bányászelet – Kultúra – Hagyomány* (Budapest–Tatabánya, 2007. november 29–30.) címet viselő konferencia alkalmából került sor.⁶²

EPILÓGUS

Fent említettek rövidebb-hosszabb ideig a magyar néprajz szorgalmas munkásai voltak, egyes műveik maradandónak bizonyultak, „közkatona”-ként is értékeset hoztak létre. A néprajzi gyűjtést én is „közkatona”-ként, még hozzá „önkéntes közkatona”-ként (értsd: szakképzettség nélküli önkéntes néprajzi gyűjtőként) kezdtem az 1970-es évek elején, s most, e nagy elismerés, magas kitüntetés átvétele után sem gondolom, nem álthatom magam azzal, hogy a „tábornoki kar”-ba avanszáltam volna (azt hajlamos vagyok elhinni, hogy előreléptem néhány rendfokozatot).

Első bizonytalan lépéseim előtt Ikvai Nándor és Szilágyi Miklós egyengették az utat, s ha kellett, kezdeti írásaim „vadhajtásait” tapintatosan nyesegették. Ezekért, s azért, hogy most itt állhatok, köszönettel tartozom nekik, amely adósság lerovására Szilágyi Miklós esetében legközelebbi találkozásunkkor fog sor kerülni, Ikvai Nándorral pedig majd „odafönt” rendezem az adósságot.

⁵⁸ Hála–Paládi-Kovács 2007: 3.

⁵⁹ Noszky 1940a.

⁶⁰ Balogh 2007: 87.

⁶¹ Noszky 1940b.

⁶² Ifj. Noszky 2007.

Köszönetet mondok egykori tanárainknak is, a hosszú névsorból itt most név szerint csak a jelenlévőket: Andrásfalvy Bertalant, Paládi-Kovács Attilát és Voigt Vilmost említem meg. S végül, de nem utolsósorban hálásan köszönöm családomnak is, hogy a munkához szükséges nyugodt háttérrel megteremtették és biztosították!

Irodalom

BALOGH Kálmán

2007 Dr. Noszky Jenő emlékezete (1909–1970). In Ifj. Noszky Jenő 2007. 86–91.

BODÓ Sándor – VIGA Gyula (főszerk.)

2002 *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest: Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó.

BORBÉLY Sándor

1891a Czigány vajdák. *Ethnographia* II. 50.

1891b Debreczeni adomák. *Ethnographia* II. 168.

1891c Az aranyosszékiek tánca. *Ethnographia* II. 243–246.

1891d Aranyosszéki adomák. *Ethnographia* II. 270–271.

1893a Karácsonyi versmondás Aranyosszéken. *Aranyosvidék* III. 5. 21–23.

1893b [Név nélkül] Néprajzi feljegyzések Tordáról s a volt Aranyosszék egy pár falujából. *Aranyosvidék* III. 27. 119., 29. 126., 30. 131., 31. 134., 32. 138–139., 33. 142–143., 34. 146–147., 35. 152., 36. 155–156., 38. 162–163., 39. 165., 40. 170., 41. 174–175., 42. 178–179.

1908 Karácsonyi népszokások. *Unitárius Egyház* III. 15. 257–258.

CSÁKY Károly – HÁLA József

2014 Adalékok Ipolyi Arnold születéséhez és gyermekéveihez. In Hála József 2014a 98–109, 495–498.

ERDÉLYI János

1846–1848 *Népdalok és mondák*. I–III. Pesten: Kisfaludy-Társaság.

GUNDA Béla

1986 Pávai-Vajna Ferenc és a néprajz. *Magyar Nemzet* XLIX. ápr. 29. 4.

HÁLA József

1991 Néprajzi oktatás a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen az 1930-as években. *Néprajzi Hírek* XX. 2–3. 95–97.

1993 *Franz Baron von Nopcsa. Anmerkungen zu seiner Familie und seine Beziehungen zu Albanien. Eine Bibliographie*. Wien: Geologische Bundesanstalt–Ungarische Geologische Landesanstalt.

1994 [Szerk.] Nopcsa Ferenc-emlékszáma. *Néprajzi Hírek* XXIII. 1–2.

1995a *Dodatky k životopisu Arnolda Ipolyiho*. In Divičanová, Anna – Krupa, Ondřej (redaktori): *Národopis Slovákov v Maďarsku* 12. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. / A Magyarországi Szlovákok Néprajza 12./

1995b Egy börsönyi búcsújáró hely: a hont–csitári Kutyika. In Hála József: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok*. 374–383. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. / Életmód és Tradíció 7./

- 1998 [Közzéteszi] Gyarmathy Zsigáné: Kalotaszeg. In Hála József (szerk.): *Tápiósági Kalendárium 1998*. 58–66. Tápióság: Önkormányzati Hivatal.
- 1999 [Közzéteszi] Szeder Fábián: Életem. *Néprajzi Hírek* XXVIII. 1–4. 104–106.
- 2001 Janos Janko o etnografiji pomaskih Szrba. In Rusz Borislav (urednyik): *Etnografija Szrba u Magyaraskoj* 3. 16–27. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság–Szerb Országos Önkormányzat–Szerb Fővárosi Önkormányzat. / Magyarországi Szerbek Néprajza 3./
- 2002a *A magyar néprajz „vándorapostola” városunkban. Herrmann Antal váci évei és kapcsolatai*. Szerk.: Zomborka Márta. Az előszót írta: Voigt Vilmos. Vác: Váci Múzeum Egyesület. / Váci Füzetek 5./
- 2002b Lambrecht Kálmán. In Bodó Sándor – Viga Gyula 2002. 539–542.
- 2002c Pongrácz Elemér. In Bodó Sándor – Viga Gyula 2002. 712.
- 2002d Pongrácz Lajos. In Bodó Sándor – Viga Gyula 2002. 713–714.
- 2003a *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből*. A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Az előszót írta: Paládi-Kovács Attila. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- 2003b Mikor született Orbán Balázs? In Hála József 2003a. 11–15, 233–237.
- 2003c Kalotaszeg reformkori leírása és leírója. In Hála József 2003a. 17–30, 237–247.
- 2003d Herrmann Antal, a magyar néprajz „vándorapostola”. In Hála József 2003a. 31–37, 247–253.
- 2003e Gyarmathy Zsigáné munkásságának jelentősége a szerveződő magyar néprajztudományban. In Hála József 2003a. 39–55, 253–267.
- 2003f Jankó János kalotaszegi kutatásai. In Hála József 2003a. 57–74, 267–275.
- 2003g Herrmann Antal és Jankó János mint turisták. In Hála József 2003a. 75–87, 276–285.
- 2003h Herrmann Antal és a népi építészet. In Hála József 2003a. 89–110, 285–289.
- 2003i Herrmann Antal váci évei és kapcsolatai. In Hála József 2003a. 111–131, 289–306.
- 2003j Pávai-Vajna Ferenc és a néprajz. In Hála József 2003a. 133–172, 306–312.
- 2003k Báró Nopcsa Ferenc, a természettudós és néprajzkutató. In Hála József 2003a. 173–198, 313–317.
- 2003l *Hogyan gyűjtöttek elődeink? Anekdóták és történetek a magyar néprajztudomány klasszikusairól*. In Hála József 2003a. 199–225, 317–321.
- 2006a *„Kalotaszeg vázolata”. Régi írások és képek Kalotaszegről*. Gyűjtötte, válogatta, összeállította és a jegyzeteket írta: Hála József. Az előszót írta: Péntek János. A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.
- 2006b Adalékok az Ipoly és a Garam menti gyógyforrások és szent kutak ismeretéhez. In Hála József: *Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok*. 168–202. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. / Életmód és Tradíció 9./
- 2008 Emlékezés Ipolyi Arnoldra. *Gömörország* IX. 1. 33–35.
- 2010a Pongrácz Lajos és leírása a Baradla-barlangról. *Gömörország* XI. 1. 19–21.
- 2010b Sportbál Alagon. A néprajz „ágense” a „Magyar Newmarketben”. *Dunakeszi Helytörténeti Szemle* III. 1. 14–15.
- 2011 Versényi György, a magyarországi bányászfolklor kutatója. In Versényi György 2011. 225–241.

- 2014a *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből.* Documentatio Ethnographica 30. Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézete.
- 2014b Ipolyi Arnold és Hont vármegye. In Hála József 2014a. 66–97, 486–495.
- 2014c Pajor István leírása a palóc „vendégség”-ről 1845-ből. In Hála József 2014a. 110–127, 498–502.
- 2014d Hőke Lajos néprajzi kutatásai Hont vármegyében az 1860-as években. In Hála József 2014a. 128–154, 502–507.
- 2014e A mester és két tanítványa. Adatok Herman Ottó, Finta Sándor és Lambrecht Kálmán kapcsolatához. In Hála József 2014a. 174–182, 513–517.
- 2014f Jankó János a pomázi szerbokról. Ethnográfánk nagy klasszikusának első néprajzi írása. In Hála József 2014a. 183–190, 517–521.
- 2014g Példaképből – ellenfél, sőt, ellenség. Adatok Herman Ottó és Jankó János kapcsolatához. In Hála József 2014a. 191–205, 521–529.
- 2014h Hogyan született meg Jankó János „A Balaton-melléki lakosság néprajza” című műve? In Hála József 2014a. 225–235, 536–541.
- 2014i Néhány adat Jankó János és a Néprajzi Múzeum kapcsolatához. In Hála József 2014a. 236–246, 541–544.
- 2014j Beszámoló Oroszországból és gratuláció a jó barátnak. Jankó János két levele Herrmann Antalhoz. In Hála József 2014a. 247–257, 544–548.
- 2014k Herrmann Antal és a cigányság néprajzi kutatása. In Hála József 2014a. 258–274, 549–554.
- 2014l Liszt Ferenc, Herrmann Antal és a cigányzene. Avagy miként inspirálta a zseni tévedése az autentikus cigány folklór kutatását? In Hála József 2014a. 275–280, 554–557.
- 2014m A magyar néprajztudomány két nagy alakja. Adatok Katona Lajos és Herrmann Antal kapcsolatához. In Hála József 2014a. 281–288, 557–559.
- 2014n Jókai „kigyókövei”. In Hála József 2014a. 289–304, 559–564.
- 2014o Emlékezés Gyarmathy Zsigánéra, „Kalotaszeg nagyasszonyá”-ra. In Hála József 2014a. 305–313, 564–567.
- 2014p Versényi György, a magyarországi bányászfoklór kutatója. In Hála József 2014a. 314–323, 567–572.
- 2014r Pongrácz Elemér és a Honti Múzeum. In Hála József 2014a. 324–334, 572–579.
- 2014s Még egyszer az ipolysági „kanászhangverseny”-ről. Györffy István és Bartók Béla közös folklórgyűjtése Móra Ferenc novellájában és a valóságban. In Hála József 2014a. 349–354, 582–584.
- 2014t Lambrecht Kálmán, a magyar malmok kutatója és védelmezője. In Hála József 2014a. 355–369, 584–589.
- 2014u Egy matyó menyecske Londonban. Néhány ecsetvonás Torday Emil portréjához. In Hála József 2014a. 370–378, 589–593.
- 2014ü Légifotó, kőolaj és koponyatréfa. Bandat Horst, az üttörő geológus és az amatőr etnológus. In Hála József 2014a. 379–387, 593–597.
- 2014x Anekdóták és történetek a magyar néprajztudomány köréből. In Hála József 2014a. 404–470, 603–615.
- 2014y Jókai és a néprajz. *Néprajzi Hírek* XLIII. 3. 64–69.

- 2014v Vajkai Aurél, a népi közlekedés és szállítás kutatója. In Hála József 2014a. 388–393, 597–600.
- 2014w A Földtani Intézet agyagvizsgálatai és a népikerámia-kutatás. Adatok Kalecsinszky Sándor és Kresz Mária munkásságához. In Hála József 2014a. 394–403, 600–603.
- 2014z A magyar néprajztudomány Bellosics Bálint működése idején. In Halász Albert (szerk.): *Bellosics Bálint tiszteletére*. 29–54. Lendva: Könyvtár.
- 2015 „Nagy lélek szállott el közülünk...”. Herman Ottó balesete, halála és temetése. In Vásárhelyi Tamás (szerk.): *Herman Ottó a polihisztor munkássága, hatása*. Konferencia előadások. 61–74. Budapest: Független Pedagógiai Intézet.
- 2016a *Különös kövek, csodás csontok. Kilenc dolgozat a népi geológia köréből*. Szerk.: Hadobás Sándor – Máté György. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány.
- 2016b Jókai „kigyókövei”. In Hála József 2016a. 11–39.
- 2016c Különleges kövek Kolozsvárott. In Hála József 2016a. 109–119.
- 2016d „Noé szőlője” Istenmezején. In Hála József 2016a. 121–153.
- 2017a „Kedves Nagyságos Uram!”. Eötvös Albert cigányprímás levelei Herrmann Antalhoz. In Bali János (szerk.): *Cigányok a Kárpát-medencében. Cigány Néprajzi Tanulmányok* 17. 10–24. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság–ELTE Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet.
- 2017b Aranyórákostól Vácig. Adalékok Borbély Sándor néprajzi munkásságához. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. 519–534. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet–Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- HÁLA József – G. SZABÓ Zoltán
- 2010 „Dudásoknak, kanászoknak közzibül, közzibül...”. *A dudáról és dudásokról az ipolysági kanászhangverseny századik évfordulója alkalmából*. Budapest: Timp Kiadó.
- HÁLA József – KATONA Imre
- 2014 Pongrácz Lajos és „Ipoly táji” népdalgyűjteménye. In Hála József 2014a. 33–65, 478–486.
- 2016 Pongrácz Lajos, a népdalgyűjtő. In Hála József – Máté György (szerk.): *„Hiányzik ma az ő szelleme...”*. Emlékezés Pongrácz Lajosra, születésének 200. évfordulóján. Az előszót írta: Sztyahula Tamás. 132–171. Felsőtúr: Felsőtúr Község Önkormányzata.
- HÁLA József – Ifj. KODOLÁNYI János
- 2001 [Közreadja] *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei*. Documentatio Ethnographica 16. Budapest: L'Harmattan Kiadó–MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- HÁLA József – LANDGRAF Ildikó
- 2001 *Magyarországi bányászmondák*. Érc- és Ásványbányászati Múzeumi Füzetek 24–25. Szerk.: Hadobás Sándor. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum. Második kiadás: Uo. 2010.
- HÁLA József – PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2007 Előszó. In Ifj. Noszky Jenő 2007. 3–7.
- HÁLA József – SELMECZI KOVÁCS Attila
- 2002 Herrmann Antal. In Bodó Sándor – Viga Gyula 2002. 372–374.

HÁLA, József–VARGYAS, Gábor (eds.)

- 1992 *Horst von Bandat, a Hungarian Geologist in Western New Guinea*. Occasional Papers in Anthropology 4. Budapest: Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences–Hungarian Geological Survey.

Honti Hírlap

- 1887 Ipolyi Arnold emléke. *Honti Hírlap* II. 13. 2.

HÖKE Lajos

- 1866 Királykútak, csodakútak. (Adatok Hontvármegye ismeretéhez). I–III. *Fővárosi Lapok* III. 181. 730., 182. 734., 183. 738–739.
- 1869 Szob és Mária-Nostra. *Fővárosi Lapok* VI. 187. 746–747.
- 1890 Palást. (Történeti emlékek). *Fővárosi Lapok* XXVII. 270. 1983–1985.

IPOLYI Arnold

- 1854 *Magyar mythologia*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- 2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratok folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. Közreadja: Benedek Katalin. Magyar Népköltészet Tára VI., Fontes Musei Ethnographiae–A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai VIII. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Magyar Siketnéma-Oktatás

- 1916 Borbély Sándor jubileuma. *Magyar Siketnéma-Oktatás* XVII. 1–3. 24–53.

MEREI GRACZA György

- 1842 Kalotaszeg. Kijavítás és potlék e' vidék vázolatához. *Hon és Külföld* II. félév 57. 225–227., 58. 229–232., 59. 233–236., 60. 237–240., 61. 241–244.

Nemzet

- 1887 Hol született Ipolyi? *Nemzet* (Reggeli kiadás, melléklet) VI. 1639. (81.) 1.

NOSZKY Jenő

- 1940a *A Cserháthegység földtani viszonyai*. Magyar Tájak Földtani Leírása 3. Budapest: Stádium.
- 1940b *Vándorlások Palócföldön. (Földtani, földrajzi, néprajzi vázlatok)*. Budapest: Athenaeum.

IFJ. NOSZKY Jenő

- 2007 *Salgótarján és barnaszén-bányászata, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. Szerk.: Hadobás Sándor–Hála József–Máté György. Az előszót írta: Hála József–Paládi-Kovács Attila. A kíséret tanulmányt írta: Balogh Kálmán. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány.

PAJOR István

- 1845 Falusi vendégség. *Életképek* I. 177–183.
- 1858 [Csalomjai] Balassa-Gyarmat. Táj- és néprajz. *Szépirodalmi Közlöny* 55–29. 1317–1318., 56–30. 1341–1343.
- 1859a [Csalomjai] *Költemények*. Balassagyarmaton: Kék László Ny.
- 1859b [Csalomjai] A palócz népfajról. *Magyar Sajtó* V. 5. 18.
- 1865 [Csalomjai (Pajor István)] A megátkozott szőlőhegy. (Néprege). *Képes-Ujság* I. 20. 636–640.
- 1891 Pro-memoria. (Ipolyi Arnold leveleinek a M. Történelmi Társulat szept. 3-iki ülésén történt bemutatása alkalmából). *Századok* XXV. 590–595.

- 1897a [Csalomjai-Pajor István] *Tarka bokréta. Régibb és újabb költői dolgozatok (1860–1897)*. Balassa-Gyarmat: B.-Gyarmati Könyvny.
- 1897b [Csalomjai-Pajor István] *Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból*. B.-Gyarmat: Balassa-Gyarmati Könyvnyomda RT.

PÁVAI-VAJNA Ferenc

- 1905 [P. V. F.] Néphit Attila sírjáról. *Közérdek* XXIV. 68. 1.
- 1907a [Pávay V. Ferenc] Oláhlapádi babonák és népies gyógy módok. *Ethnographia* XVIII. 215–221., 294–299., 354–359.
- 1907b [Pávay V. Ferenc] Szénégetés Nagyenyed vidékén. *Néprajzi Értesítő* VIII. 292–294.
- 1907c [Pávay V. Ferenc] Erdélyi vízszűrő. *Néprajzi Értesítő* VIII. 294–295.
- 1908a [Pávay V. Ferenc] Mészégetés Nyírmézön és Felsőorbón. *Néprajzi Értesítő* IX. 198–203.
- 1908b [Pávay V. Ferenc] *Oláh népszokások Oláhlapádon*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, I. sz.: 3688.
- 1909 Összegyszerű szállítási mód Erdélyben. *Néprajzi Értesítő* X. 240–241.

PONGRÁCZ Lajos

- 1842 [Név nélkül] *A' „Kelet Népe” felnyitotta szemeit, egy nyugotfinak*. Pesten: Heckenast Gusztáv.
- 1845 *Hont megyei Ipoly táji népdalok*. Kézirat. MTA Kézirattár, Irodalom 8. r. 206/65. Az Erdélyi-féle gyűjtemény 65. darabja.
- 1885 *Szondi-Album. Drégeli emlék-lapok. A Szondi-kápolna felavatása alkalmából 1885*. Esztergom: A szerző kiadása.
- 1886 *Vázlata a Hontmegyei Kaszinó ötven éves történetének*. Budapest: Az Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája.
- 1890–1891 *Kivonatok Hontvármegye jegyzőkönyveiből 1848–1849- és 1861-ről*. I–II. Selmeczbánya–Ipolság: Vörös Ferenc.
- 1898 *Szemelvények egy régi vármegyei táblabírónak hátrahagyott dolgozataiból*. Budapest: Budapesti Hírlap ny.

(Sz.)

- 1891 Höke Lajosról. (Veterán dolgozó társunkról). *Fővárosi Lapok* XXVIII. 323. 2409–2411.

SZABÓ Károly

- 1963 Az irodalomtörténet nógrádi aprószenetjéi. *Palócföld. Nógrádi írók és művészek antológiája*. Salgótarján: Nógrád Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya.

SZILÁGYI Miklós

- 2017 Száz éve született és ötven éve halt meg Babus Jolán. *Néprajzi Hírek* XLVI. 2. 40–42.

TÉGLÁSI ERCSI József

- 1836 Útazások nemes Torda vármegye vécsi járásában. *Nemzeti Társalkodó* I. félév 7. 97–106., 8. 113–118., 9. 129–140.
- 1837 Útazások, nemes Torda vármegye alsó kerületének nevezetesebb jársaiban. *Nemzeti Társalkodó* I. félév 19. 289–300., 20. 305–316., 21. 321–326., 22. 335–345., II. félév 4. 59–64., 5. 65–80., 6. 81–96.
- 1842a Kalataszeg vázolata. *Hon és Külföld* I. félév 22–23. 85–91.
- 1842b Felelet a' Kalataszeg vázolatára irtt kijavító és potló bírálatra. *Hon és Külföld* II. félév 79. 313–316., 80. 317–320.
- 1844 [Ercsei József] *Nemes Tordamegye florája*. Kolo'svárt: Kir. Lyc. Ny.

UJVÁRY Zoltán

2007 Jeles napok, babonás napok. Versényi György, 1852–1918. In Ujváry Zoltán: *Magyar folklórtörténet*. I. 371–391. Debrecen: Debreceni Egyetem.

VADAY József (szerk.)

1896 *Magyar tanférfiak és tanítónők ezredéves albuma. Emlékmű Magyarország ezeréves fennállása korszakában a nevelésügy terén működő egyének köréből*. B.-Csabán: „Corvina” nyomda.

VERSÉNYI György

1880 A bányavidéki néphagyományok gyűjtéséről. (Elmondott a körmöcbányai magyar egyesület 1880 március 28-án tartott estjén). In Versényi György: *Beszédek*. 43–76. Losonc: Róth Ny.

1890 A bányarémről. Irta s a Népr. Társaság június havi ülésén felolvasta: —. *Ethnographia* I. 335–345.

1892 Babonás napok. *A körmöcbányai M. K. Állami Főreáliskola huszonkettedik évi Értesítője* 1891/92. 3–45.

1894 Virágnylás. [Vers.] *Lányok Lapja* XX. 1. 3.

2011 *Bányák, bányászok, hagyományok. Válogatott tanulmányok és költemények*. Szerk.: Hadobás Sándor–Hála József. Összeállította, a bevezetés és a kísérőtanulmányt írta: Hála József. Az előszót írta: Paládi-Kovács Attila. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány.

Dr. Hála József

Geológus technikus, etnográfus, Budapest

e-mail: jozsefhala@gmail.com

József Hála

On the forgotten contributors of Hungarian ethnography and folklore studies

The article is an edited version of the lecture delivered at the 129th general assembly of the Hungarian Ethnographic Society on 24th of May in 2017 in the Museum of Ethnography in Budapest, on the occasion of the author being honoured with the Györfy István Award for his lifetime achievements in the study of Hungarian folk culture. The author has investigated the history of Hungarian ethnography for decades. He has studied not only the lives and oeuvres of outstanding researchers, but also those of minor contributors: teachers in the capital and in the countryside, officers, intellectuals in towns and villages, diligent amateurs etc. In this article he presents the oeuvres of the following authors (the date of birth and death as well as the studied geographical areas are indicated in parentheses): József Téglási Ecseri (1792–1868, Turda county, Țara Călatei); Lajos Pongrácz (1815–1899, Hont county, the river Ipoly/ Ipeľ area); István Pajor (1821–1899, Hont county, Nógrád county, the river Ipoly/ Ipeľ area); Lajos Höke (1813–1891, Hont county, the river Ipoly/ Ipeľ area); Sándor Borbély (1866–1932, Turda-Arieș county, Vác); György Versényi (1852–1918, various parts of the country, Kremnica, Transylvania, Cluj); Ferenc Pávai-Vajna (1886–1964, Munții Metaliferi); Jenő Noszky jr. (1909–1970, Nógrád county, Salgótarján).

Vallásos áhítat, olvasás és inkvizíció. Egy 1557-ben kiadott, katalán nyelvű Szent Ciprián ima és kontextusa

“Az olvasás mindig egy olyan gyakorlat, amely gesztusok, terek, habitusok révén valósul meg.”
(Roger Chartier)

BEVEZETÉS

Az olvasástörténettel foglalkozó kutatók hívták fel a figyelmet arra, hogy a könyvnyomtatás, a ponyvakiadás a 16. századtól milyen sokféle úton hatolt be a „nép” életébe.¹ A szerzők egy része ezt a fajta „populáris” irodalmat forrásanyagként kezeli és a tematikus tartalomelemzést szorgalmazza, mások a szerzők és a használók szociokulturális közegének minél alaposabb vizsgálatát javasolják. De vajon kinek a világképét mutatják be az olvasástörténeti iskola által elemzett források? A kérdéssel kapcsolatban Natalie Zemon Davis összegző igényű tanulmányában megjegyzi, hogy közvetlen adatok híján azért meglehetősen nehéz mérlegelni, hogy hogyan fogadták például a falusi olvasók a kék borítóba kötött könyvek (a *Bibliothèque bleue*) történeteit.

A nyomtatás több mint technikai determinizmus, hiszen új kommunikációs hálózatokat hozott létre, új választási lehetőségeket nyújtott, a szövegek előállítói, terjesztői számára pedig új eszközöket szolgáltatott.² Az olvasástudás és a nyomtatott, vulgáris nyelvű vallási szövegek terjedése többek között lehetővé tette az áhítat gyakorlásának vernakuláris formáit a szélesebb néprétegek körében. De paradox módon, a kora újkorban a katolikus egyház számára ez egyúttal nagyfokú kontrollvesztést jelentett, mivel az olvasás és az értelmezés többutas lehetőségét rejtette magában. Az olvasást pedig Michel de Certeau szavaival élve – nem passzív tevékenységként, hanem egy kreatív gyakorlatként (*lectio*) képzelhetjük el, amelynek során az olvasó egy készen kapott rendszeren belül vándorol, akárcsak egy város, vagy egy bevásárlóközpont épített rendjében.³ A certeau-i felfogás értelmében minden egyes olvasat megváltoztatja magát a tárgyát is. Az írott szöveg mint jelrendszer felkínálja az olvasónak, hogy jelentéssel ruházza fel, tehát ebben az értelemben a szöveg az aktív olvasó(k) konstrukciója. Ez pedig magában rejtje azt a lehetőséget, hogy az olvasói tevékenység során valamilyen más, új jelentés jöjjön létre, amely eltér a szerző eredeti szándékaitól. Az olvasó elválasztja a szöveget

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Egy hosszabb terjedelmű, kora újkori vallásossággal, mágiával kapcsolatos munka előtanulmánya.

² Davis 2001: 169.

³ De Certeau 2000: 181. Hasonló metaforával él Natalie Zemon Davis is, amikor azt írja, hogy az írott üzenetet „nem tiszta lapra nyomtatják”, hanem inkább egy furcsa pörgettyű imbolygó mozgásához hasonlít, amikor a parasztoknak felolvasnak, és ezt a pörgettyűt a szerző és az olvasó együtt forgatják meg. (A szerző Jean-Paul Sartre képét idézi. Lásd Davis 2001: 171.)

az eredetétől, és újrakombinálja a különböző textuális elemeket, részeket: vándorol a szövegben, eltérő jelentéssel ruházza fel a mondatokat, és bár a szerző felségterületén mozog, a játék során mégis a maga taktikáit és cselelt alkalmazza.⁴ E szerint a felfogás szerint az olvasás egyfajta „vadorzás”: a szerző, a kiadó, esetenként a magyarázó által létrehozott, autorizált, egyetlen legitimnek tekintett ortodox olvasat mellett egy attól eltérőt hoz létre. Az olvasás tehát értelmezés is, és amennyiben ezt elfogadjuk, az szövegek vizsgálata során belátjuk, hogy egy adott kor jellemző szövegeihez hozzátartozik a szövegek használata, különböző olvasata, vagyis (esetenként változó) kontextusa is. Natalie Zemon Davis is hangsúlyozza, hogy a szövegek tematikus elemzését egészítse ki a kutató a könyv olvasótáborára (*audiences*) és az ajánlott, elképzelt, vagyis ideális közönségre (*publics*) vonatkozó adatokkal, és a nyomtatott könyvet, forrást ne pusztán gondolatok és képek forrásának, hanem kapcsolatok hordozójának is tekintse.⁵

Roger Chartier francia kultúrtörténész olvasáskultúrával kapcsolatos írásaiban egyrészt a jellemek, temperamentumok, az eltérő képességek, életkorok és elvárások sokfélesége mellett⁶ a különböző társadalmi csoportok olvasásgyakorlatára hívja fel a figyelmet.⁷ Utóbbi gondolatot Chartier egy spanyol szerző, Fernando de Rojas először 1499-ben kiadott, népszerű tragikomédiája, a *Celestina* kapcsán mutatja be, és kitér arra is, hogy bizonyos használati módok hogyan csonkítják és fosztják meg valódi jelentésétől a művet.⁸ A fenti gondolatok alapján érdemes komplex módon vizsgálni az írott szöveg anyagiságát, tárgyi formáját, szövegbeliségét és szóbeliségben megvalósuló jellegét. Vagyis magán a szövegen túl az olvasás társadalmi vonatkozásait. Például a társas olvasás jelentősége, valamint a szöveg ebből fakadó társadalmi hatása egyaránt vizsgálendő. A kvantitatív adatok mellett meglehetősen kevés példánk van arra, amelyek segítségével láthatjuk, hogy az olvasás milyen hatással lehetett az egyénre, az egyén világképére, esetleg szűkebb-tágabb környezetére. Az ilyen jellegű források hozzásegítik a kutatót, hogy a szövegek használóinak belső világába, társadalmi környezetébe is bepillantassanak. A mikrotörténész Carlo Ginzburg munkája évtizedek óta sokat idézett és egyedi példa a „populáris” olvasás témájában. A szerző egy középkori heterodox molnár inkvizíciós perét vizsgálata, amelyből kiderült, hogy egy friuli, Menocchio nevű férfi világképét miként formálták olvasmányai. Esete két nagy eseménynek, a nyomtatás feltalálásának és a reformációnak köszönhető. Ginzburg értelmezése szerint a molnár fellépése azt is példázza, hogy idővel megszűnt a tudósok monopóliuma az írásbeli kultúra területén.⁹

⁴ De Certeau 2000: 182.

⁵ Davis 2001: 171. A szerző a módszer alkalmazását lehetővé tevő kiegészítő adatokat például az eredeti kiadványok lapjain található apró adatokon kívül az írásbeliségről és a nyelvjárásokról szóló tanulmányokban, a könyvek birtoklásáról, áráról, szerzőségről és kiadói irányelvekről szóló beszámolóiban, feljegyzésekben, valamint a parasztok és iparosok szokásairól, a társas életről szóló forrásokban látja. A módszert kidolgozó szerzőkről Lásd Davis 2001: 171., illetve néhány francia példát a 169. oldalon. Ezek részletes bemutatásától eltekintek.

⁶ Chartier 2011b: 162.

⁷ Lásd például Chartier 2011: 335.

⁸ Chartier 2011b: 163.

⁹ Ginzburg 1991: 28.

Menocchiót mint „populáris olvasót” nem is annyira az általa ismert kevés olvasmány, hanem egyfajta sajátos olvasás- és megértési mód tette egyedivé, amelynek segítségével a rendelkezésére álló szövegeket egy egyedi színezetű, populáris kozmogónia szolgálatába állította.¹⁰ Elképzeléseit, világnézetét inkvizíciós perek vallomásaiból ismerjük. Ezekből kiderül, hogy világszemléletének elemei szűkebb közösségében is visszhangra találtak. Olvasási gyakorlata nem egyedi színezete, hanem bizonyítható társadalmi dimenziója miatt lett fontos, és ebben a vonatkozásában az egyház számára tehát a fő problémát az jelentette, hogy a friuli molnár – mint olvasó – miként értelmezte az általa olvasott szövegeket, és mennyiben tért el a hivatalos egyházi hittételektől. A kiadói, szerzői szándék szerint maguk az ortodox szövegek ugyan a vallásos áhitat elmélyítését voltak hivatottak szolgálni, mégis teret engedtek a különböző alternatív, populáris olvasatok számára, a „vadorzás” terepévé válhattak. Az olvasástörténet kutatói pedig hasonló jelenségek miatt emelték ki annak fontosságát, hogy a kutató a szövegeken túl a különböző olvasóközösségeket is igyekezzen feltárni és értelmezni, hiszen ezek sajátos értelmező közösségként, eltérő gyakorlatok és befogadói stratégiák mentén használták a szövegeket.¹¹ Mindezzel azt szeretném érzékeltetni, hogy az olvasás történeti vizsgálatához szükségeszerű módon hozzátartozik az társadalmi horizont, vagyis a szövegbeliségen túl a különböző, sajátos olvasási gyakorlattal rendelkező értelmezők, értelmező közösségek vizsgálata is. Ahogy Menocchio példájából is láttuk, ezekhez a gyakorlatokhoz szerencsés esetben kvalitatív jellegű, inkvizíciós peradatok segítik hozzá a kutatót.

Tanulmányomban azzal foglalkozom, hogy egy konkrét, nyomtatott formában, „kisméretű könyv” alakban megjelent imát (a vonatkozó peranyagban csak így emlegették: *librito*, vagyis könyvecske) milyen eszmei, társadalmi, tárgyi és gesztuális kontextusban használt egy konkrét, Hiacinto (Jacinto) García nevű spanyol (leóni) gyógyító specialista a 17. századi Katalóniai Hercegség egyik rurális jellegű városában, Solsonában. Az 1557-ben kiadott, katalán nyelvű nyomtatvány közreadása és tartalomelemzése után a szöveget a gyógyító specialista olvasási-gyógyítási praktikái, sajátos ritualizált szöveghasználata, gesztusai, személyes textuális mikrokozmosza segítségével igyekszem kontextualizálni. A hivatalos egyházi tiltás előtt két évvel kiadott ima szövege egy későbbi, 1641 és 1644 között zajló inkvizíciós per anyagában, a vádlott ellen szóló, betoldott tárgyi bizonyítékként maradt fenn.¹² A Szent Törvényszék ugyanis éppen a babonás ima használata miatt lépett fel a remete ellen, a szöveg ennek az esetnek köszönheti fennmaradását. Kérdéseimnek egy része tehát a szöveg világát, másik része pedig az olvasás, a használat módját érinti. Utóbbi megértésében a per tanúvallomásait használok fel forrásként, amelyek közelebb segítenek annak megértéséhez, hogy miként alkalmazta a városi közösségben ez a remete Szent Ciprián imáját, milyen célok elérése érdekében, milyen közös eszmerendszer hatalmazta fel erre, illetve milyen rituális mozzanatok keretén belül működtette a szöveget? Figyelembe véve

¹⁰ Lásd Chartier 2011: 337. *A sajt és a kukacok* olasz nyelven 1976-ban látott napvilágot, a magyar fordítás először 1991-ben jelent meg.

¹¹ Lásd Pérez García 2002: 251.

¹² Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB) 16/1C. XVIII-9. Processo de fe contra el ermitaño de San Bartholomé del termino de la ciudad de Solsona, Fra Hiacinto García. (Hitbeli per a Solsona városának határában álló Szent Bertalan remetelak remetéje, Hiacinto García atya ellen).

azt a fentebb bevezetett chartier-i megállapítást, hogy egy szöveg jelentése attól is függ, hogy azt milyen módon olvassák.¹³ Töreksem továbbá arra, hogy ne általánosan a „népről” beszéljek, hanem a forrásadottságokhoz mérten egy egymással kapcsolatban álló, megnevezhető egyénekből formálódó társadalmi vagy érdekcsoportokat látassak. Ehhez az inkvizíciós per tanúvallomásait és egyéb kiegészítő jellegű, katalán, spanyol és latin nyelvű forrásokat használok fel. Írásom utolsó részét nevezhetjük esettanulmánynak is. A kontextuális vizsgálat elvégzése előtt, bevezetésképpen azonban fontosnak tartom a korabeli imával kapcsolatos viták rövid ismertetését kora újkori, spanyol nyelvű egyházi források alapján, valamint az imában szereplő dekanonizált szenttel, Cipriánnal kapcsolatos kultúrtörténeti ismeretek bemutatását és néhány ehhez kapcsolódó kérdés felvetését.¹⁴

Tanulmányom tágabb kontextusát egy közös európai folyamatban látom, amelynek során az egyház bizonyos középkori gyakorlatok és hozzájuk fűződő képzetek – úgy, mint például ima, benedikció és exorcizmus – „megtisztítását” tűzte ki célul. Ez a purifikációs törekvés még nagyobb lendületet kapott a tridenti zsinat után,¹⁵ és egyúttal magával hozta a vallás és nem vallás (a mágia, illetve a tudomány) elhatárolásának igényét.

¹³ Chartier 2011: 342.

¹⁴ Itt szeretnék hálás köszönetet mondani az MTA BTK Kelet-Nyugat Kutatócsoport tagjainak, legfőképpen Pócs Évának, Kis-Halas Juditnak, Klaniczay Gábornak, Bárh Dánielnek, mert több munkamegbeszélésen és konferencián segítettek és előrelendítették a munkámat szakmai tanácsaikkal, hozzászólásaikkal, meglátásaikkal.

¹⁵ A folyamat több részétől ölel fel, ezekből csak néhányat említek meg a lábjegyzetben, a téma nemzetközi értelmezésének érintőleges bemutatása céljából. Az általam elemzett ima kapcsán is látni fogjuk, hogy az egyik szorosan ide kapcsolódó résztema az exorcizmus, amellyel az utóbbi években egyre többen foglalkoznak, jobbra kultúrtörténeti irányultsággal. Moshe Sluhovsky kutatásai azt igazolták, hogy az 1400 és 1700 közötti időszakban a megszállottság jelentette az egyház számára az egyik legnagyobb hermeneutikai problémát. A középkorban szabályozatlan és triviális eljárásból, az ördögűzésből idővel az egyház által ellenőrzött, liturgikus tevékenység lett. A változás együtt járt az exorcista szerepkörének módosulásával is, hiszen egy egészséggel foglalkozó specialistából belső, lelki folyamatok feltárója, megfejtője lett. Sluhovsky az ördögűzés gyakorlatában nem más, mint egy nyelvi konstrukciót lát, amely a spirituális folyamatot és a vonatkozó testi-szomatikus tüneteket együttesen értelmezi, és a folyamat vizsgálatát hermeneutikai keretben képzei el. Sluhovsky, Moshe 2007: 1–2. Érintőlegesen idézek egy másik szerzőt is, Keith Thomast, aki Angliában az 1500 és 1700 közötti időszakot vizsgálta. Fő kérdése az, hogy mi okozta a mágiában való hit meggyengülését az idézett korszakban. A témához szorosan kapcsolódik az imáról és próféciáról szóló, ötödik fejezet, valamint a mágia témájának (mágikus gyógyításnak, specialistáknak, populáris mágia és vallás kapcsolatának) szentelt rész. Lásd Thomas, Keith 1991: 133–178., illetve 209–332. Az egyház és mágia viszonyának szintén kiemelt figyelmet szentel a kora újkori európai boszorkányság történeti bemutatásakor Stuart Clark. Lásd Clark, Stuart 1997: 458–459. A felsorolást még hosszasan lehetne folytatni, de céloom inkább egy tágabb európai kontextus felvázolása, mintsem tudománytörténeti áttekintés.

ELTÉRŐ OLVASÁSI GYAKORLATOK: AZ IMA A KORA ÚJKORI SPANYOLORSZÁGBAN

A továbbiakban saját kutatási témámhoz kapcsolódóan a kora újkori Ibériai-félszigetről származó, imahasználattal, imaszövegekkel kapcsolatos példákat mutatok be, majd kitérek egy konkrét imatípusra, Szent Ciprián imájára, amelynek „hibás”, „rossz” mivoltára az egyház ebben a korszakban kezdte felhívni a figyelmet. Ekkor már sajátos problémát jelentettek az Ibériai-félszigeten a devóció elősegítését szolgáló, vallásos használatra szánt szövegek mind tartalmi, mind társadalmi szempontból. Papok démonológiai, teológiai művei arról tanúskodnak, hogy mind a kéziratok, mind a nyomtatott, vallásos tematikájú szövegek használata esetében előfordulhattak eretneknek minősülő, súlyos kihágások.¹⁶ Népszerűségüket, töretlen használatukat funkciójuk magyarázza: a szövegek felolvasása, elmondása, rituális előadása vagy testen hordása elősegíthette az új és a régi katolikus közösségek számára a betegségekkel való egyéni védelmet, vagy bármilyen más fizikai-lelki probléma, egyéni vagy közösségi krízis elhárítását. Az ilyen és ehhez hasonló, bűnösnek minősített gyakorlatok szigorú egyházi tiltása a 16. századtól kezdve szaporodott meg az Ibériai-félszigeten. Az egyházi tiltó törekvés egyik legnagyobb hatású képviselője a a spanyol matematikus-teológus, Pedro Ciruelo (1470–1548) volt, akinek az először 1530-ban, Salamancában megjelent *Reprobación de las supersticiones y hechizeries (A babonáság és a bűbájosság kárhoztatása)* című traktátusa 1538 és 1628 között nyolc kiadást is megért, és már az első kiadott változat után túllépett a lokális ismertségen.¹⁷ Ebben a szerző sokféle mágikus, „babonás” praktikát bemutat és helytelenít. Ezek között nemcsak szóbeli paraszti praktikák kaptak helyet, hanem több, az írásbeliséghez kötődő gyakorlat is, például a gyógyító cédulák tömeges, földrajzi szempontból is kiterjedt használata.¹⁸ A korabeli, az egész Ibériai-félsziget területéről származó források bizonyítják, hogy az

¹⁶ Peña Díaz 2015: 79.

¹⁷ Ciruelo 1538. Az aragóniai származású, konverzó teológus-matematikus Darocában született. Zaragoza-ban kezdte meg tanulmányait, majd 1482 körül Salamancába költözött, hogy az egyetem híres professzoraitól tanulhassa a hét szabad művészetet. 1492-ben Párizsba utazott, ahol teológiát hallgatott, és több mint tíz éven keresztül matematikát tanított. Miután visszatért Spanyolországba, tomista filozófiát kezdett oktatni az akkoriban alapított Alcalá de Henares-i egyetemen. 1514-ben jelent meg az *Arte de bien confesar (A jó gyónás mestersége)* című, papok számára írt kézikönyve. 1560-ig huszonnégy kiadása jelent meg, ami azt mutatja, hogy munkája jóval népszerűbb lett a kortárs szerzők hasonló témájú kiadványainál. A boszorkányság és babonáság témája mellett tíz másik műve jelent meg a teológia, filozófia témakörében, az ő nevéhez köthető, Spanyolországban kiadott matematika könyv is. Héberől fordított latinra bibliai szövegeket. Tausiet 2004: 191–192.

¹⁸ Ciruelo dörgedelmes traktátusa egy évvel később jelent meg, mint Martín de Castañega ferences szerzetes *Tratado muy sutil y bien fundado de las supersticiones y hechizeries y vanos conjuros y abusiones, y otras cosas al caso tocantes, y de la posibilidad y remedio dellas (Különféle babonákról, bűbájosságról, valamint hiábavaló conjurációkról, fondorlatokról és egyéb hasonló dolgokról és azok ellenszeréről szóló, részletes és alapos értekezés)* című munkája. Mindkét szerző hasonló céllal írta meg az értekezését, didaktikus módon amellet kívántak érvelni, hogy a mágikus és babonás tevékenységekben mi a tiltott és mi a megengedett. Hasonló forrásokból indultak ki, felhasználták a Bibliát, Szent Ágoston, Sevilai Izidor, Aquinói Szent Tamás és a párizsi egyetem rektorának, Jean Gersonnak korábban megjelent, babonákat ostromozó írását. Mind Ciruelo, mind

írás és az olvasás vulgarizációjával párhuzamosan bizonyos újfajta gyakorlatok is teret nyertek, amelyek a mágia évszázadok óta működő területén addig nem látott modern megoldások, kommunikatív formák előtt nyitottak utat.¹⁹

A „babonás”, helytelen cselekedetek tárgyalásakor a démonológiai művekben megjelent a helyes és helytelen imaszövegek kérdése. Az imák újradefiniálásának, „megtisztításának”, kontrolljának fontosságát bizonyítják a kora újkori tiltott könyveket tartalmazó listák, az indexek is. Ezekben a kiadványokban tucatnyi olyan imádság megnevezése szerepel, amelyek nem kívánt, illetve „expurgálandó”, javítandó szöveggként tételeződnek a spanyol, portugál és római egyház és inkvizíció előtt. Az egymás után kiadott indexeken notorisan ugyanazok a tiltott vagy átdolgozandó imádságok jelennek meg. Ezek közül jelenleg hat „populáris” imatípust ismerünk szöveg szerint, mindegyikük vernakuláris nyelven íródott, közülük néhány óraskönyvekben is terjedt, tartalmukat tekintve igen, szerkezetüket tekintve azonban nem tartalmazznak teológiai hibákat.²⁰ Az imákra irányuló egyházi tiltást a szöveg használatát részletező rubrikákban kifejezett mágikus szándékok és célok motiválhatták, valamint azok a populáris praktikák, amelyek a különböző szentekhez intézett imák elmondásához kötődtek.

Érdeemes áttekinteni, hogy a korabeli források szerint milyen volt *per definitio-nem* egy veszélyesnek minősülő, betiltandó, de legalábbis javításra szoruló imádság. A kérdés megválaszolásához a fentebb már említett Pedro Ciruelo *Confessionario*jából, gyónási és egyben gyóntatási útmutatójából idézek részleteket.²¹ A szerző a babona és bálványimádás kategóriájába sorolja azokat a „hiábavaló ceremóniákat”, amelyeket a „sok egyszerű ember csacska áhítatból végez olyan szóban elmondott imák formájában, amelyek önmagukban jámbornak és jónak tűnnek, de minthogy az említett céllal mondattatnak, hiábavalóak és elfajultak.”²² Az ilyen imák visszaszorítására Ciruelo azt javasolja a gyóntatóknak, hogy a tudakolják meg a hívektől, hogy ismernek-e olyan

Castañega a démon művének tartja a boszorkányok repülését és alakváltoztatását, és ahogy a reform szellemében, mindketten elítélik a különféle ráolvasások és *incantatiók* használatát a gyógyítók gyakorlatában, beleértve a papokat is. A ferences szerzetes munkája azonban hamar a felejtés homályába merült, Ciruelo traktátusa ellenben a 16–17. századi spanyol és katalán nyelvtérület domináns klerikális újító diskurzusának alapját képezte. Az általam vizsgált városban, Solsonában 1628-ban adták ki új, aktualizált előszóval, és még a 17. században is elsődleges hivatkozási alapként szolgált. (Ciruelo 1628.) Ciruelo traktátusának szerepét azonban a félszigeten, a 17. században fokozatosan átvette Martín Del Río *Disquisitiones Magicae libri sex (Hat könyv a mágia vizsgálatáról)* című, 1599–1600-ban megjelent műve. Tausiet 2004: 192. A két szerzőről részletebben lásd: Tausiet 1994.

¹⁹ Marquilha 1999: 125.

²⁰ A témához lásd Londoño Marcela doktori munkáját, aki 16. századi, egyház által tiltott könyveket tartalmazó indexeket tekintett át, és a bennük megjelenő imákkal foglalkozott. Londoño 2014.

²¹ Ciruelo, Pedro: *Co[n]fessionario. compuesto por el maestro Ciruelo. Es el arte de bien confessar muy prouechosa al confessor y al penitente; en el qual agora nuevamente añadidos muchos apuntamientos en muchos lugares*. Impresso en Medina del Campo, en 1544 por Pedro de Castro. <http://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=439480> (Letöltés ideje: 2017. november 5.) Az első kiadás 1524-ben jelent meg, Alcalában.

²² „...las vanas ceremonias que muchas personas simples por indiscreta deuocion hazen diciendo algu[n]as oraciones que de si parescen sanctas, y buenas mas dichas con las tales obserua[n]cias vanas son peruersas.” Ciruelo 1544: 42.

imákat, „amelyeket bizonyos napokon, órákban, meghatározott számú alkalommal kell mondani.” A felismerést a gyóntatók számára az is segíti, hogy ezek az imádságok „azt ígérik, hogy amennyiben az ember betartja a leírt ceremóniákat, különféle kegyekben részesül az Úrtól.” A gyónási útmutató szerzője a kitételben szereplő „hiábavaló ceremóniák” mibenlétét is részletezi. Ezek során például a hívek gyertyákat használnak. A szöveg elmondásának és a járulékos szertartásos elemek használatának együttes célja, hogy titokban valamilyen kegyelemben, jutalomban részesítsék a híveket. Pedro Ciruelo szerint a legfőbb baj abból adódik, hogy mindez nem Isten, hanem az ördög segítségével valósul meg.²³

A másik elítélendő gyakorlat, amelyet Ciruelo említ, a már a középkorban is elterjedt *ars notoria* technikája, amelyre azért térek ki, mert imaszövegeket is tartalmazhatott. Ezek használata előtt előkészületre van szükség, és a böjtölésen, testi-lelki megtisztuláson, hallgatással töltött időszakokon túlesett mágus hosszú, több hetes imasorozatot végigmondva, az angyalok segítségével igyekszik bizonyos képességekre szert tenni. Az ilyen szövegek eredetileg hatékonyabb memóriát, az ékesszólásban való jártasságot, valamint a hét szabad művészet, tehát a középkori tudományok gyors elsajátítását szolgálták, úgyhogy eredetileg egyetemi diákok és oktatók csoportját sejtethetjük mögöttük.²⁴ Más hasonló szövegek pedig divinációs célokat szolgáltak, a halál időpontját segítettek megtudni a használó számára, vagy éppen hosszú évekre szóló bűnbocsánatot ígértek.²⁵ Az *ars notoriá*ban nem szerepelnek sem démonok, sem rontó, önös célok. A szövegek gyakran hangsúlyozták a felhasználók testi és lelki megtisztulásának jelentőségét. Ebből kifolyólag, a középkori használók meg lehettek győződve arról, hogy tevékenységük az Úrnak tetsző cselekedet.²⁶ Bizonyára ezzel a funkcióval összefüggésben hangsúlyozza Pedro Ciruelo a 16. századi gyónási tükörben is, hogy ez a „gyakorlat vagy vadhajtság azzal kecssegteti az embert, hogy rövid idő leforgása alatt a világ minden művészetét és tudományát kitanulja, amennyiben böjtöl és a megfelelő napon és órában imádkozik [...]”, „ami mögött nem állhat egyéb, mint a gonosz lélek mesterkedése.” Ciruelo felhívja a figyelmet, hogy már önmagában véve az is bűn, ha az ember túl sok figyelmet fordít az evilági célokra.²⁷

Néhány évvel a gyónási tükör megjelenése után, 1559-ben kifejezetten tiltott imaként szerepelt a spanyol tilalmas művek listáján, az indexen Szent Ciprián imája, amelyet 1561-ben már a portugál jegyzék is nem kívánatos szöveggként említett.²⁸

²³ „que limitan ciertos días, y horas y vezes en que se ha de dezir alguna oracion: prometiendo que guardadas aquellas cerimonias se alcan[an] tales o tales gracias de nuestro señor.” Ciruelo 1544: 43.

²⁴ Láng 2007: 48–49.

²⁵ Londoño 685.

²⁶ Láng 2007: 111.

²⁷ „arte o desco[n]cierto promete en breue espacio de tie[m]po alcançar el hombre a saber todas las artes y sciências del mundo: haziendo ciertos ayunos, y oraciones en determinados días y horas” [...] „no puede ser sino infusion del spiritu maligno” [y es pecado poner] „demasiado desseo en los bienes deste mundo.” Ciruelo 1544: 43.

²⁸ Londoño 2014: 685.

CIPRIÁN, A MÁG(IK)US SZENT

Mit tudunk Szent Cipriánról, akihez a kora újkorban tiltott imádságban fohászkodtak az Ibériai-félszigeten? Vitatott élettörténete már eleve mágikus motívumokat tartalmaz, így nem véletlen, hogy az évszázadok során ambivalens szerepet tölthetett be a népi áhítatban, és ebből kifolyólag egyházi megítélése is több évszázados vitát generált.

Az indexeken megjelenő Ciprián-ima nem a karthágói püspökhöz, hanem a 3–4. század fordulóján élt Antiókhiai Szent Cipriánhoz köthető, aki megtéréséig pogány mágusként tevékenykedett.²⁹ Történeti hitelességét hosszú időn keresztül vitatták a hagiográfusok. A korai források Anthiókia mártírhalált halt püspökeként emlékeznek rá, a nyugati egyház modern kori történetírói azonban kétségbe vonják létezését is, és életének számos motívumát a folklór és az apokrif legendák területéhez sorolják. Mindenesetre ez a körülmény sem akadályozta meg, hogy a nyugati egyház híveinek körében évszázadokon keresztül virágozzon Szent Ciprián kultusza, és alakjához rontáselhárítással kapcsolatos funkciók tapadjanak.

Apokrif források szerint Ciprián Indiában és Egyiptomban tanulta ki mesterségét, majd elismert mágus lett. Szerelmi mágiával, időjárásvarázslással, divinációval, nekromanciával is foglalkozott, úgy tartották, hogy szerelmi bájtalt készít, ráolvasásokat, varázsigéket használ, mágikus iratokat gyűjt, képes vihart és esőt előidézni, valamint előhívni a holtak lelkét a túlvilágról. A hozzá kötődő apokrif történetek szerint egy alkalommal egy fiatal férfi kereste fel, és arra kérte, hogy segítsen a keresztény szüzet, Jusztinát egy pogány ifjú számára megszerezni. Ciprián ekkor démonokat idézett meg, és elküldte őket, hogy támadják meg a szüzet, de a lány a hit és a kereszt erejével ellenállt. Miután Ciprián látta, hogy a hitnek még a démonoknál is nagyobb ereje van, ő is a keresztény hitre tért, és elégette mágikus könyveit. Anthimus püspök keresztelte meg. Diocletianus császár idején, a keresztényüldözések során, 304. szeptember 26-án, Jusztinával együtt halt vértanúhalált. Egy fortyogó üstbe vetették mindkettejüket, amelynek forróságától csodálatos módon megmenekültek, végül lefejezéssel haltak mártírhalált. Az életükről szóló legenda latin, görög, szír és etióp változata is létezik.³⁰

A nyugati és a keleti egyházban máshogy fejlődött tiszteletük, és a hozzájuk kapcsolódó forrásokat egészen máshogyan kezelték: ünnepük a 13. századtól szerepel a római rítusú kalendáriumban, egészen 1969-ig, amikor törölték őket az életükről szóló források hiányos és hibás volta miatt³¹, és 2001-ben a hivatalos római mártírlistáról is lekerült a nevük. A hosszú ideig formálódó és fennmaradó szöveghagyomány a Faustmonda egyik forrását is adta.

A szent korai hagiográfiájával Hippolyte Delehaye foglalkozott, és bemutatta azt a végzetes filológiai hibát, amely miatt a nyugati egyház fenntartással kezdte kezelni Szent Ciprián alakját, és idővel kétségbe vonta történeti hitelességét, létezését is.

²⁹ A két szent összekeverésére a korai forrásokban is van példa.

³⁰ Az ortodox egyházban mai napig töretlen a tiszteletük, az ő közbenjárásukat kéri ördögi megszállottság és fekete mágia ellen. Ennek kifejezésére jelen tanulmány keretei között nincsen lehetőség.

³¹ Lásd VI. Pál 1991.

Delahaye a történeti források elemzésével arra mutatott rá, hogy miként kontaminálódott Antiókhiai Szent Ciprián alakja Szent Ciprián karthágói püspökével már röviddel mártírhalála után, a 3–4. századtól kezdve.³²

A korai egyházatyák közül a 4. században (379) Nazianzi Szent Gergely volt az első keresztény szerző, aki összemosta a két férfiszent alakját *Oratio in laudem sancti martyris Cypriani* című prédikációjában, amely feltehetőleg 379. október 3-án hangzott el.³³ Prudentius a 4–5. század fordulóján, a *Peristhephanon*ban ugyanezt a hibát követte el (Perist. XIII, 21–33.),³⁴ és ez a tévedés a középkori forrásokban is előfordult. A 4. század végén a Ciprián-legenda három különálló epizódban hagyományozódott. A *Conversio* című kéziratos szövegek a Ciprián megtérése utáni történéseket tartalmazták, a *Confessio* a hitelesítés szándékát hordozza magán, célja, hogy elmesélje a megtérés valódi mivoltát, Ciprián egyes szám első személyben, részletesen leírja benne, hogyan lett mágus. A *Martirium*ban pedig Ciprián és Jusztna elfogatása és lefejezése szerepelt. A három szöveghagyomány az 5. században kerülhetett egymás mellé.³⁵ Ekkor, a század elején Aelia Eudocia, II. Theodosius kelet-római császár felesége hexameteres versebe foglalta a szent életét.

Ahogy láttuk, a keleti és a nyugati egyházban eltérően zajlott a legenda alakulása és recepciója. Symeon Metaphrastes a 10. században a szent életének bizonyos részeit befoglalta 10 kötetes, görög nyelvű synaxarionjába. Ami pedig a nyugati kereszténységet illeti, a 13. században Jacobus de Voragine Ciprián történetét Szent Jusztnával együtt szerepeltette a *Legenda Aurea*ban (1260–1267).³⁶ Annak ellenére, hogy Észak-Itáliában, Piacenzában, a 9. században bizonyíthatóan virágzott Jusztna kultusza,³⁷ a két szent, Ciprián és Jusztna története viszont hosszú évszázadokon keresztül nem követhető törés nélkül nyomon.

Legfőképpen a 13. század után hiányosak a források, így egyelőre nincs magyarázat arra, hogyan vált Ciprián népszerű és mágikus praktikákhoz köthető szentté a skandináv és az ibériai területen. Ez a két térség az, ahol kéziratokban és nyomtatott forrásokban kitüntetett szerepet kap Ciprián alakja a kora újkorban. Kultusza a kor populáris kultúrájának része lett, a 17. században is közsímet és népszerű volt az Ibériai-félszigeten. Ezt bizonyítja, hogy Pedro Calderón de la Barca spanyol költő és drámaíró 1637-ben ájtatos, vidám színművet írt *A csodálatos mágus (El mágico prodigioso)* címmel Szent Ciprián és Jusztna történetéről, és ebben a szórakoztató irodalomnak szánt művében már az ördögszövecség motívuma is megjelenik. A komédiát a hívek előtt az yepes-i úrnapi körmeneten mutatták be. Ebből a példából is látszik, hogy az egyház Cipriánnal kapcsolatos állásfoglalása és hozzáállása egyáltalán nem volt egyértelmű a 16–17. században az Ibériai-félszigeten. Sőt mi több, ambivalensnek mondható. Imádságát már a 16. században tiltották, ugyanakkor elismerik és tisztelet-

³² Delahaye 1921.

³³ D. Gregorii Nazienzi cognomento theologi opera omnia... 1. 1583. 487–494.

³⁴ Leonardi–Riccardi–Zarri 2000: 501.

³⁵ Sowers 2012: 224.

³⁶ Magyar fordítás: <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0088.html> Letöltés ideje: 2017. november 5.

³⁷ A középkori helyi liturgiában betöltött szerepéről lásd Møller Jensen 2012.

ben tartják a szent népszerűségét, teret engedve az ünneplésnek, hiszen ahogy láttuk, IV. Fülöp szeretett és pártfogolt drámaírója engedélyt kapott a szentet népszerűsítő komédiájának nagyszabású, ünnepi bemutatójára a feltehetően átszellemült tömeg előtt.

Az ima használatának egyházi tilalma ugyanakkor végigkísérte a 16–17. századot. Fontos figyelembe venni azonban, hogy „a cenzúra nem a megengedett és tiltott dolgok közötti éles határvonalat jelentette, sokkal inkább egy olyan területet, ahol az eretnek és az „ortodox” jegyek összeértek, a publikus és privát szféra egybemosódott.”³⁸ A cenzúra inkább felhívja a figyelmet bizonyos népi, populáris gyakorlatok elterjedt, makacsul jelenlévő mivoltára.

A Cipriánnal kapcsolatos szövegek történetének egy másik, itt most ki nem bontható rétegét a varázskönyvek alkotják, amelyek nagy számban terjedtek a kora újkorban a francia, spanyol, portugál és skandináv területen.³⁹ Szent Ciprián mágustudományához kapcsolódóan Dél-Franciaországban a 15. század legvégétől bizonyíthatóan élt az a képzet, hogy létezik egy hozzá kötődő varázskönyv (*libro de San Cipriano, ciprianillo*), amelyben különböző mágikus praktikák találhatók. A 17. századi Galíciában több pap azért került az inkvizíció elé, mert a hírhedt Szent Ciprián könyvet használták, másolták kincskeresés, ördögűzés és több, kétes megítélésű *coniuratio* elmondása céljából.⁴⁰ Ezek a perek azt a populáris képzetet erősítették, hogy titokban különböző kolostorokban őrizték és másolták Szent Ciprián könyvét. A varázskönyv ezekben a forrásokban már szorosan összekapcsolódott az ördögidézéssel, és birtok-

³⁸ Peña Díaz 2015: 17.

³⁹ Egy apokrif legenda szerint, amikor Szent Ciprián őszintén megtért, nem lett az enyészete minden könyve, hanem valamelyik megmenekült, és másolatok útján a mai napig kering. Portugál, spanyol és skandináv nyelveken több Ciprián-könyv (*ciprianillo*) is ismert, ezek mindegyike az igazi-ként hirdeti önmagát. A teozófia alapítója, Helena Blavatsky műveiben is szerepel antiókhiai Szent Ciprián alakja. A szent alakjához kapcsolódó kultusz, és ezzel párhuzamosan a hozzá kötődő szövegek kiadása tehát újabb lendületet kapott a 19. században. (Egy másik hozzá kapcsolódó legenda szerint azonban a szent nem is hagyott fel mágikus praktikáival, miután felvette a kereszténységet, hanem titokban a keresztények javára fordította mágikus tudását.) A nyomdatermékeket a hitelesítés mindenféle eszközével régi Ciprián-varázskönyvekként igyekeztek hirdetni. Valószínűleg 19. századi a *Cyprien Mago ante Conversionem* című, latin nyelvű varázskönyv is, amelyet 1460-ra datálja „magát”. (Lásd Skinner: *The Grimoire of Saint Cyprian. Clavis Inferni*.) Számos skandináv kéziratos forrás is fennmaradt, például a 17. századi norvég kézirat, a *Cyrianus Konstbog* (*Cyprian's Art Book*), amely egy 33 lapos, 66 oldalas, ismeretlen szerzőtől származó forrás, és az oslói egyetem könyvtárában található. (Lásd Ohrvik 2012.) Több norvég nyelvű, ráolvasásokat, recepteket tartalmazó kéziratos feketekönyv is ismert, melyek állítólagos szerzője Szent Ciprián. Ezek többsége egy fiktív, 1520-as (vagy 1722-es, állítólagos wittenbergi forrásra utal vissza). Ebből származik több dán nyelvű kéziratos forrás is. Közös jegyük, hogy jósló formulákat, gyógyító szövegeket, recepteket, ráolvasásokat (például a boszorkányok elleni védekezést) tartalmaznak. Ciprián ezek szerint a források szerint egy dán férfi volt, aki egy szigeten élt, és annyira gonosz volt, hogy még az ördög is kipenderítette a pokolból, és hazaküldte. Állítólag 9 (!) könyvet írt, tele ráolvasásokkal. Ezeket egy szerzetes három vagy kilenc példányban lemásolta, és így terjedtek el Skandináviában. Ezzel magyarázható, hogy a norvég ráolvasásokban kiemelkedően fontos (Szent) Ciprián alakja. A bemutatott kéziratos forrás szerzője bizonyára tanult személy, tehát nem a népi kultúrához köthető. Ohrvik 2012. Hasonló mágikus szövegek spanyol-portugál közvetítéssel Latin-Amerikában is megtalálhatóak.

⁴⁰ Néhány összegyűjtött, kivonatolt példáért lásd Barreiro 1885. Faksimile kiadás: 2010, La Coruña.

lásuk vagy használatuk egy visszatérő, súlyos vádpontként jelent meg a kora újkori inkvizíciós perekben.⁴¹

SZENT CIPRIÁN IMÁJÁNAK KORA ÚJKORI SZÖVEGVÁLTOZATAI AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGETEN

Késő reneszánsz, kora barokk források már alátámasztják Antiókhiai Szent Ciprián népszerűségét az Ibériai-félszigeten. Mivel a kora újkorból elsődlegesen nyomtatott forrásokra támaszkodhatunk, így kézenfekvőnek tűnik, hogy a kialakuló polgárság, és az olvasni tudó, alacsonyabb társadalmi körökben válhatott egyre ismertebbé. Ciprián imája ekkoriban Itáliában és az Ibériai-félszigeten már vernakuláris nyelve(ke)n, nyomtatványok formájában terjedhetett. A továbbiakban nem a skandináv területről is jól ismert Ciprián-varázskönyvekkel, hanem kizárólag Szent Ciprián imájával foglalkozom annak reményében, hogy ezek a filológiai adalékok némiképp hozzájárulnak a szentkultusz történetének pontosításához, a szövegek, motívumok hagyományozódásának kérdésköréhez.

A kora újkorból ismert Szent Ciprián imaszövegeknek eddig négy változata ismert szövegközlések révén.⁴² A legkorábbi szövegváltozat Hernando Colón (Kolumbusz Kristóf fiának) könyvtárából, a *Biblioteca Colombina* anyagából került elő (1512 k.).⁴³ Ez a 10 oldalas, évszám nélküli, vulgáris nyelvű *La Oratione de Santo Cipriano Volgare* című szöveg egy vegyes tartalmú könyvben maradt fenn. Az utolsó oldalán található poszesszori bejegyzés azt tanúsítja, hogy tulajdonosa 1512 októberében, Rómában vásárolta, tehát a szövegnek ennél a dátumnál korábbinak kell lennie.

Időrendben a második, már spanyol nyelvű szövegváltozatot Javier Itúrbide Díaz közölte és mutatta be.⁴⁴ Címe *Oración devotísima de San Cipriano (Szent Ciprián igen ájtatos imája)*, és a használatáról, eredetéről valamivel több adattal rendelkezünk. Ezt a Ciprián-imát az előbbi forrásnál jóval később, 1631–1634 között adta ki Cristóbal Lasterra, egy navarrai pap, aki azt is tudatja a közreadás során, hogy a szöveget latinból

⁴¹ Ennek ellenére a kora újkori spanyol nyelvű kéziratok forrásokról egyelőre vajmi keveset tudunk, nem úgy, mint a korabeli dán, norvég anyagról.

⁴² Ezúttal egyelőre nem térek ki a varázskönyvekben szereplő változatokra, noha tudomásom van arról, hogy további fontos változatait tartalmazza az *Enchiridion Leonis Papae serenissimo imperatori Carolo Magno...* című grimoire-ok különböző kiadásai is. A varázskönyvek témáját a jövőben külön tanulmányban szeretném bemutatni. Az említett III. Leó pápának tulajdonított feketekönyv 1633-as mainzi kiadásában nem találtam meg a Ciprián-imát, ellenben az 1660-as római, valamint az 1667-es anconai kiadás már tartalmazza. Utóbbi latin nyelvű (lásd 142–153. oldalakon, *Oratio Sancti Cypriani*), előbbi francia (107–115. oldalakon, lásd *Oraison de Saint Cyprien*), így a szövegátdolgozásának témája a jövőben további vizsgálatot igényel, és reményeim szerint még tovább árnyalható.

⁴³ A szöveg tartalmát szövegközlés nélkül említi: Londoño, 2014: 683–693. A forrás fellelhető: Biblioteca Colombina (Sevilla). BCA Capitular y Colomb. Jelzet: 14-1-10(21).

⁴⁴ Itúrbide 2010: 333–345.

fordította.⁴⁵ Ennél a fordítási műveletnél számolnunk kell a szövegkiadás szándékának változásával is: egy bizonyos nyomtatott formából egy másikba való átmenet során nemcsak a szöveg módosul, hanem változott a piaci elérhetősége, a célközönség, és ezáltal a lehetséges olvasók, valamint a valós olvasási gyakorlatok közege is. Az imát fordító pap, Cristóbal Lasterra elszegényedett nemesi családból származott. Teológiai tanulmányait a salamancai egyetemen végezte. Navarrában tevékenykedett, és idővel az inkvizíció komisszáriusa, biztosa lett. Tudjuk, hogy 1631-ben, Pamplonában kiadott egy 82 oldalas, latin nyelvű vihar-és ördögűző könyvet *Liber exorcismorum cum adversus tempestates et daemones* címen. A későbbi, Szent Ciprián imát tartalmazó ponyva címlapjáról pedig kiderül, hogy a Ciprián-ima eredetileg ebből a papi használatra szánt, latin nyelvű rituáléból származik, és maga Lasterra fordította spanyolra. Az ördögűző kézikönyv nemcsak a latin ritusszöveget, hanem imádságokat is tartalmazott, többek között Szent Cipriánét (fol. 68). A harmadik Ciprián imaszöveg-változatnak ezt a latin nyelvű forrásszöveget tekinthetjük, amelyet egyelőre csak utalásból ismerünk.

Annak ellenére, hogy Lasterra helyi biztosként tevékenyen részt vett az inkvizíció munkájában, mégsem vette figyelembe, hogy az általa fordított Ciprián ima az ördögűző manuálé megjelenése előtt már több *Indexen* is szerepelt. Először több mint 70 évvel a nyomtatvány kiadása előtt. A Szent Törvényszék biztosaként feladatai közé tartozott a helyi vallásgyakorlat ellenőrzése, az információgyűjtés a hívekről, gyanús esetek során a tanúk kihallgatása, letartóztatások foganatosítása, valamint a rendszeres ellenőrzések.⁴⁶ A vallási élet „őreként” mégis a tiltott Ciprián-ima népszerűsítését, vulgáris nyelvű terjedését segítette elő azzal, hogy a 17. század első felében kiadta a szöveget. Már eleve az is különös, hogy a szöveg többszöri betiltása ellenére a pamplonai egyházmegye felelős előjárója szentesítette a latin kézikönyv megjelenését. Döntését azzal indokolta, hogy kiváltképpen hasznosnak találja a kiadványt a papok számára.⁴⁷ Tehát eredetileg rituális, legalábbis papi használatra szánta.

Ezt a Szent Ciprián imát, tartalma alapján a tartós szárazság, a termést veszélyeztető időjárás esetén használták, ehhez a funkcióhoz kapcsolódnak a termékenységgel, a szülő nők megsegítésével kapcsolatos szövegrészei is. Noha a tömegesebb terjesztésre szánt, az ördögűző kézikönyvből kiemelt, spanyolra fordított Ciprián imaponyva éppen az 1632-es, újabb egyházi tiltás (*Index Librorum prohibitorum et expurgatorum*) környékén jelent meg Martín Labayen nyomdájában, van rá észszerű magyarázat, miért nem vált egyből a cenzúra martalékává. A rátermett nyomdász ravasz módon kiemelte a latin ördögűző kézikönyvben, a *Liber exorcismorum*-ban szereplő egyházi engedélyt, és azzal együtt jelentette meg önálló nyomtatványként (*pliego de cordel*) az imádságot.⁴⁸ Ezzel lehetővé vált a szöveg minden társadalmi rétegre kiterjedő terjesztése és használata. Később még látni fogjuk, hogy ebbe a közönségbe a szöveg szándéka szerint az olvasni nem tudók is beletartoztak.

⁴⁵ Életrajzi adatai, munkássága Javier Iturbide Díaz kutatásainak köszönhetően ismert. Lásd Iturbide Díaz 2010.

⁴⁶ Vö. Henningsen 1988: 41.

⁴⁷ Iturbide Díaz 2010: 341.

⁴⁸ Iturbide Díaz 2010: 339.

Ugyanez a Lasterra-féle imaszöveg 1634-ben az inkvizíció kvalifikátorai elé került, a barokk, az ellenreformáció korszakában egyre nagyobb politikai és szellemi befolyást szerző jezsuita rend atyái vizsgálták a tartalmát. A Madridi Birodalmi Kollégium (*Colegio Imperial de Madrid*) öt jezsuita papja alapos elemzésnek vetette alá. 1634. december 22-én egybehangzóan megállapították, hogy Szent Ciprián imádsága több szempontból is méltatlan a használatra. A véleményben az állt, hogy a szövegben hemzsegek az anakronizmusok, több helyen pontatlanságokat és *superstitiózus* részleteket tartalmaz (például az ördög emlegetése, az ellenségek megátkozása stb.), továbbá számos „arcátlanság” miatt nem is tulajdonítható Szent Cipriánnak.

A negyedik, szintén önálló kiadványként megjelent Szent Ciprián imaváltozatot spanyol nyelvű, a *Bibliothèque nationale de France*-ban található, címe – az előző változathoz hasonlóan – szintén *Oración devotísima de san Cipriano*. Kiadásának dátuma ismeretlen. Betűtípusát és tartalmát tekintve is megegyezik Cristóbal Lasterra szövegével, annak filológiai párhuzama.⁴⁹ Eddig tehát három újlatin és egy latin nyelvű változatot ismerünk a szövegtípusból.

AZ 1557-BEN KIADOTT KATALÁN SZÖVEGVÁLTOZAT

Az itt ötödikként bemutatott szövegváltozat eddig publikálatlan. Időrendben ez a második kora újkori, újlatin nyelvű Szent Ciprián ima, és eddig az egyetlen katalán nyelvű tipológiai párhuzam.

Hiacinto (Jacinto) García, Benaventéből (a Kasztíliai Korona Leóni Királyságából) származó remete inkvizíciós perében találtam rá az ima katalán nyelvű változatára, a Barcelonai Városi Levéltár iratanyagai között.⁵⁰ A peranyag tartalmazza a korabeli Katalóniai Hercegségben található Solsona város inkvizíciós biztosának és a barcelonai törvényszék inkvizítorának levelezését, a tanúvallomásokat, valamint a remete vegyes iratait. Ezek közül tanulmányomban azzal a Szent Ciprián imával foglalkozom, amely a fentebb bemutatott történeti rendbe illeszthető, és amelynek birtoklása, olvasása és használata megpecsételte a remete életét. A nyomtatvány annyiból egyedülálló, hogy mérete sokkal kisebb, mint a többi ismert Ciprián-nyomtatványé. Szinte egy kinyújtott tenyérben elfér, hogy tulajdonosa magával hordhassa. Az apró, megsárgult, Szent Cipriánt ábrázoló fametszetet is tartalmazó ponyvanyomtatványt több imádsággal együtt adta közre 1557-ben egy Carles Amorós nevű nyomdász özvegye.

A nyomdász végrendeletéből lehet tudni, hogy eredetileg a Provance-i grófság területéről származott.⁵¹ Eredeti vezetékneve Bolós. Franciaországban ekkorra már megszilárdultak a könyvkiadás 16. század első felében létrejött, nagyobb központjai: Párizs, Lyon, Rouen, Toulouse, Poitiers, Bordeaux és Troyes. A 16. század derekára mintegy ötven városban volt nyomda, és ez a szám egyre nőtt. A kereskedéssel és

⁴⁹ BnF (Bibliothèque nationale de France) <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k851256q/fl.image>
Letöltés ideje: 2017. október 10.

⁵⁰ AHCB 16/1C.XVIII-9.

⁵¹ Llanas 2002.

kiadással foglalkozó vállalkozók és árusok ekkor még nem tartották annyira ellenőrzésük alatt az iparág gazdasági irányítását, mint a vallásháborúk után. Ekkoriban még maguk a nyomdászok, az egyszerű nyomdászmesterek is dönthettek arról, hogy mit érdemes és jövedelmező kiadni.⁵² A vizsgált provance-i nyomdász, Carles Amorós francia területen végezte a tanulmányait. Valószínűleg néhány Barcelonában élő francia könyvkereskedőtől hallotta, hogy a város ideális helyszín, jövedelmező piac lehet egy nyomdász számára, így 1498-ban már meg is vetette ott a lábát, és valóban alig kellett konkurenciával számolnia. 1505-ben nyomdászati eszközöket vett egy gironai csizmadiától, és a felszereléssel önálló működésbe kezdhetett. Saját műhelyet nyitott a város lüktető szívében, a sétálóutcából, a La Ramblából nyíló Portaferriusa utcában, és hamarosan a 16. század első felének legfontosabb helyi nyomdáját tudhatta magáénak. Nevéhez az 1507 és 1548 közötti időszakból egyelőre kilencven cím köthető. Ezek a termékek a legkülönbözőbb piaci igényeknek feleltek meg: szerepeltek közöttük hivatalos kiadványok, katalán történeti munkák, irodalmi művek, a népi ájtatosság jegyében fogant kiadványok, valamint a kor vegyes populáris olvasmányai. Kiadványai a gót betűtípusról a rómaiakra való áttérést is dokumentálják. Üzleti sikerének biztosítékát a nagy számban kiadott aprónyomtatványok jelentették, ezek között kártyák, legyezők, különböző metszetek, vagyis nagy számban kiadott, kelendő papíráruk jelentették, amelyekből alig-alig öröklődött néhány példány az utókorra. A Carles Amorós által kiadott művek többsége (52%-a) katalán nyelvű volt, 33%-a latin, 15%-a spanyol. Ezek a számarányok tükrözhetik az általa elképzelt olvasótábor nyelvhasználati szokásait.

A nyomdász háromszor házasodott. 1549-ben, már idős emberként tért vissza szülőföldjére, ez volt az utolsó útja. Szent Ciprián imájának katalán nyelvű kiadása azonban arról tanúskodik, hogy halála után az özvegye átvette a vállalkozást, és folytatta a nyomdatermékek kiadását Barcelonában. Nem tudjuk, hogy az özvegy hozott-e döntéseket új szövegek kiadásáról vagy inkább az újrakiadásokat szorgalmazta.

Mivel a vizsgált Szent Ciprián imának egyelőre korabeli katalán párhuzamanem ismert, és a kora újkorból fennmaradt szövegváltozatokat tekintve korai forrásnak számít, az alábbiakban közlöm az átírt szöveget.⁵³

⁵² Davis 2001: 172.

⁵³ Az átírás ellenőrzésében Faluba Kálmánnak és Carles Bartualnak tartozom hálás köszönettel. A nyomtatott szöveg átírása során azt a célt tartottam szem előtt, hogy az átírt változat következetes és érthető legyen. Ezzel párhuzamosan a filológiai hitelességre is törekedtem. A könnyebb követhetőség érdekében a szavak rövidített változatát kiegészítettem. A bevett rövidítések esetében a "q"-t "que"-ként, az "s"-t "sanct" alakban közlöm. Nyomdahiba esetén a helyes szóalakot szögletes zárójellel jelölöm. Csakúgy, mint az új oldalak kezdetét a forrásszövegben. Sortöréseket nem alkalmaztam. A szavak hangsúlyjeleit nem jelöltem, hanem az átírás során a forrásszöveg megoldásait követtem. Tulajdonnevek esetében azonban a nagy kezdőbetűs írás mellett döntöttem. A könnyebb olvashatóság végett a rövidülő névmásokat aposztróffal egészítettem ki, amennyiben egy igéhez tapadnak. Hasonló okokból alkalmaztam a mondatvégi írásjeleket. Az 1557-ben kiadott, apró méretű nyomtatványból ebben a tanulmányban csak az első szöveget közlöm, mivel alapvető céloom ezúttal a szöveg történetiségének és társadalmi használatának, kontextusának bemutatása. A nyomtatványon szereplő szövegek intertextuális kapcsolataira ezúttal nem térek ki.

La oració

de Sant Cebria, y lo Euangeli de Sanct Joan, y los setanta dos noms de la verge Maria, y los set versos de Sanct Bernat, y lo Psalm Quicunque Vult.

[1v] Com Cebria fonch conuertit a nostre Senyor Deus e fonch be instruit e informat en la sancta fe catholica e sabent en les sanctes escriptures y en la sancta theologia, e molt inflammat en la amor e caritat de nostre senyor deu Iesu Christ y del prohisme: y Cebria pensant en la malicia y enueia del diable, y en los grans malefics que fan los mals homens e males dones los quals son membres del diable, e ab los arts turmenten e vexen los seruents de deu en diuerses maneres: de manera que sabent fent Cebria [2] los grans malefics que's fan vuy en dia ordena aquesta oracio la qual deu esser dita per tres diumenges, e cada diumenge tres vegades. E te tal virtut que tota persona qui la portara ab si ab bona deucio, ho la legira ho la fara legir iames del dimoni sobrat sera, ni enemichs no li poran fer mal. E si alguna dona pregarya [sic! 'prenyada'] la aporta ab si sia certa que nose affollara mijancat aquestes sanctes paraules y si va de part, e la facia legir o que la tingua en son poder tantost sera desliurada, e la creatur['a'] no sera sorda, ni muda, ni contreta, ni lunatica ni endemo[2v] niada, e val contra totes metzines e fetilleries, factures y encantaments.

Oratio

En nom del pare e del fill e del sanct esperit. Amen. Io Cebria seruent de nostre senyor Iesuchrist posi lo meu seny e la mia memoria al alt e sobira e loable Deu omnipotent veent la mia maliciae los mals arts los quals lo de primer fehia enuia sobre mi la potestat del diable, empero ab lo seu nom me defensaua' e per lo meu gran peccat no plouia, ni la terra no donaua son fruy['t'] e les dones prenyades se affollauen, e los peixos coses de nadar y axi totes les coses de la mia [3] malicia eren ligades e per-so ara Deu meu prech te molt per la tua sancta dilectio que rompes los nuus e tos los ligaments y enuia pluia sobre la terra, e tots los arbres donen lur fruit e los peixos de la mar sien desligats, e totes les coses que son en ella e nengun mal esperit e ells no puga aturar, ni en aquells ho en aquelles que aquest escrita portaran ho legiran, ho legir faran sien desliurats de tot mal, e profiten lurs persones e los lurs pensaments e los lurs fets i fermes en tot be, e tu senyor los vulles desliurar del poder del diable, e dels seus aguayts, e asso per lo teu sant nom [3v]glorificat en lo cel y en la terra, aquesta oracio fonch senyada per tu Emanuel que es Deu lo Pare e Fill e Sanct Esprit sies tostems ab mi seruent teu. Y placiet posar la tua Sancta Madre a sobre aquell home ho aquella dona que la aportara ho la legira ho la fara legir, ho la tindra en la casa sua ho en los seus bens. E mes te prech senyor Iesuchrist que formares Adam en paradís terrenal en lo comensament del mon, e feres en terra lo gran flum del qual hixen los quatre rius, Grison, Erison, Tygris, Eufrates, dels quals tot lo mon se rega, e restaurares a mi del diable maligne que [4] nengun mal esprit ni mala cosa no pugan contra aquesta teu seruent ni en nenguna de les coses sues noure ni enemichs visibles o invisibles no li pugan noure o fer dany, o tu senyor, ver Deu lo vulles defensar e guardar de tot mal, e per la tua sancta virtut molt alt Deu, sien salues totes les coses sues, e la sua persona sia bona e tot los membres seus de la sobirana part del cap fis als pe['us'] dis e de fora de aquest seruent sien sancts e drets e sens lesio tots los sancts angels benys [sic!] que son dels nou ordens anomentas Seraphins, Cherubis, Trons dominacions principats ['principals'] potestats [4v] virtuts angels, archangels sien en la sua ajuda guarda y defensio, y placia a tu senyor desliurar e absolve lo teu seruent e les coses sues per les oracios dels angels mille milia miliu, que son dits versos que tot lo mon de tots los aguayts e

tentacions del diable, lo qual no li puga noure en nengun loch ahon sia fet algun ligament ho actura ni blasfemia no li puga noure per la oracio de nostre Senyor Deu Iesuchrist e la pregaria de tots los sancts, e per la oratio de totes les sanctes, e per la humilitat dels pelegrins e per la bondat de Adam, e per lo teu angel del sacrifici de Abel e per la [5] castedad de Ioseph, e per la bondat de Rachel, e per la fe de Adam e per ligament de Ysach que tu Senyor restaurares, e per la obediensa de Melchisedech, per la dilectio e humilitat de Moyses, e per la oratio e glorificacio de Zacharies propheta, e per la mantinensa de Ieremies, e per los prophetes que no dormen abans lohen a tu, Senyor continuament e per la altitut dels cels, e humilitat de la mar fundable, e per los fundaments dels abissos e per les sanctes reuelacions e per les lengues dels sancts quatre euangelistes [**evangelistes**] que ells me ajuden, e per la veu dels angels, e per los sermons dels sancts apo[5v]stols, e per aquells que vee lo propheta Moyses, e per la resplendor de les luminaries, e per tots los seruents dels teus sancts, e per la tua sancta natiuitat, e per lo teu sanct baptisme, e per la sanctissima veu que fonch cantada sobre tu dient “Aquest es lo meu fill amat, e molt me plau que tota la gent lo temen” e prech-te per aquells sinch milla homens que sadollares en lo desert, e per tu, Senyor Iesuchrist que feres de la aygua vi, e resuscitares a Lazar del moniment. E feres trespassament en la mar e feres lo vent cessar, e anares ab los teus amichs sobre la aygua, fores crucificat e soterrat e [6] resuscitat al tercer dia, e per la marauellosa ascensio tua per la tramesa del espirit per la consolacio dels pelegrins, e per tots aquells que amen a tu, Senyor sien destruydes totes les sacios e tots els ligaments los quals son ho seran fets contra aquest seruent teu ho en sos bens, ho en les coses sues. E tu, Senyor los volles defensar per la present oracio sancta e per les virtuts que aci he escrites jo, Cebria per lo manament de Iesuchrist que feres totes les coses, e per les sanctes paraules que tu, Senyor digueres en la creu com prengueres mort cruelment per saluar lo humanal linatge. Prech-te que et placie que si alguna [6v] factura o aligadura es feta en or ho en argent ho en altra cosa, en la persona de aquest seruent teu no li puga noure ni fer dany, e si alguna dona la legira ho la fara legir ho la tendra en casa sua ho sobre si la aportara en camp ho en casa ahon aquesta oracio sera sien tots los ligaments destruits que li sien fets per les sanctes virtuts damunt dites per algun christia ho lech ho sarahi o altra persona no li puguen noure ni fer mal ni enemichs visibles ho inuisibles en totes maneres sien salues e los dits ligaments sien absolts per tu senyor omnipotent. E per lo sanct nom teu lohate glorificat: ho en pe[7]dres ho en aygua ho en riu ho en mar ho en cor de ocells ho de animals ho de peixos ho en cabells ho en sus ho en jus, en camp, ho en vinya ho en arbre ho en lumaner ho en carrera ho fora carrera ho en altre loch. En acer ho en metal ho en vidre ho en qualseuol altra cosa que sien fetes aquestes ligadures ho factures de tot sien absoltes e desfetes que no puguen fer dany en aquest seruent teu, ni en los bens seus ho en les coses bones, ni mals esperits ni mals homens, ni males dones, ni enemichs visibles o inuisibles, ni nengunes males coses no li pugen noure, ni fer dany en la anima, [7v] ni en lo cos, ni a bens seus, ni en la sua casa de aquest seruent teu, e sia desliurat e absolt de males obres per virtut de aquesta sancta oracio, e per los teus sancts noms glorificats de Deu Abraham, de Deu Isach, de Deu Iacob, e tu, Senyor dona-li la tua dilectio y conserue'l en aquella per los noms de sanct Miquel, sanct Gabriel e sanct Raphael. E per totes les nou ordes dels angels. E per tots los prophetes, Ieremies, Daud, Isayes, Daniel, Micheas, Ezechies. E per tots los sancts patriarches, Abraham, Isac e Iacob. E per los dotze Apostols sanct Pere, sanct Pau, sanct Andre, sanct Thomas, sanct Jaume, sanct Phelip, [8] sanct Bartholmeu, sanct Jaume, sanct Joan, sanct

Simon. E per los quatre euangelistes Marc, Matheu, Luc e Ioan, e per les oracions dels angels beneys e per tots los martyrs sancts, sanct Esteue, sanct Lorens, sanct Vincent e per los sancts confessors, sanct Syluestre, sanct Dionis ab los companys sanct Martí, e per los doctors e sancts Sanct Agosti, Sanct Ambros, Sanct Hieronym, e per la corona de les vergens, sancta Maria, sancta Tecla, Sancta Eulalia, sancta Catharina, e totes les vergens que sonen la gloria de Paradis deuant tu, Senyor. E per lo sacrifici lo qual tu senyor feres pera saluar lo humanal linatge, e per los sancts, noms [8v] per les sanctes oracions que son en lo libre Missat sia absolt e desligat aquest teu seruent e tots be[‘n’]s seus de tota mala vista e ligadura de tots los aguayts e tentacions del maligne esprit, e de tots sus ennemichs visibles ho inuisibles, e per lo sant nom de tu, Senyor Deu, lo Pare e Fill e Sanct Sprit. Io, Cebria de part de nostre Senyor Deu Iesuchrist e per la virtut que no te comensament ni tendra fin, e per la tua maiestat virtuosa expellesch lo mal esperit e totes males persones en nenguna manera no hagen poder en loch ahon aquesta oracio sia posada, e sia absolt nengun no’l puga noure, e sia[9] guardat de aquel axi com los tres infants, Sidrach, Misach e Abdenago, que no li puguen fer nengun mal en la casa, ni nengun mal aduersari, no’l puga noure, e tu, Senyor los defen per les plegaries damunt dites e vingua sobre lo esperit maligne tanta de maldictio que tu, Senyor lo destruesques e’l metes en tenebres’ y de aqui a dauant estiga que no fassa mal per la veu que fonc oida en lo mont de Sinay que fonch illuminat per la tua sancta claror e per la sancta hostia que lo preuer e consagra en la Sancta Esglesia e per la tua preciosa sanch que tu, Senyor escampares que tots [9v] aquells que aquesta sancta oracio tendran, sien guardats de tots periles infinita secula seculorum, Amen.

A szöveg tartalmi szempontból megegyezik a fent ismertetett⁵⁴ négy másik Szent Ciprián imával.⁵⁵ A kora újkori Ciprián imatípus tematikus-motivikái, illetve narratív egységeit a között katalán változat alapján ismertetem. A szegmentálás logikáját a különböző mágikus-vallásos funkcióval bíró szövegegységek tagolása adja.⁵⁶

1. Kontrasztív megtéréstörténet. Isten jóságának felismerése az ördög rosszaságával szemben, akitől az emberek szenvednek. A címsor után közvetlenül egy apokrif legenda, az egykori mágus kontrasztív megtéréstörténete áll: az immár jó katolikus Ciprián visszagondol életére és ártó mágikus tevékenységére a konverzió előtt, és beismeri, hogy az ördög a mai napig minden baj forrása, hiszen különféle ártó módon vegzálja az asszonyokat és a férfiakat.

2. Használat. Az ima használatára, hatására vonatkozó metanyelvi rész, kilépés a szövegből. Eszerint három vasárnap háromszor kell elmondani, tehát kilencedként alkalmazható. Ez a második rész egyértelműen jelzi, hogy a szöveg amulettként is hasz-

⁵⁴ Vö. Londoño 2014: 690.

⁵⁵ Tanulmányomban nem foglalkozom műfaji kérdésekkel, mert ez a problematika messzire vezetne, és meghaladja jelen tanulmány kereteit. A szöveget a feltüntetett címsor értelmében imának nevezem, noha más szövegtípusokkal is kapcsolatba hozom.

⁵⁶ A magyar nyelvű paraszti ráolvasások és egyházi benedikciók és exorcizmusok hasonló szempontú, alapos vizsgálatáról, annak kutatástörténetéről Bárh Dániel írt összefoglaló igénnyel. Ő maga a benedikciós szertartásrendek állandó és kötelező elemeit, azok struktúráját, illetve a benne helyet kapó liturgikus szövegtípusokat mutatja be és veti össze a paraszti ráolvasásokkal. Bárh 2010: 91–100.

nálható, tehát az olvasástudás ténye nem fontos, hiszen a szöveg ereje abban rejlik, hogy akkor is működik, ha valaki hangosan felolvassa, illetve csupán magánál hordja. Ebből a részből nyilvánvaló, hogy széles közönség számára szánt szövegről van szó. Az amulettként való használat lehetősége, az írott szöveg mágikus erejére való hivatkozás többször szerepel benne. Amulettfunkciója egyúttal arra is magyarázatot adhat, hogy a Carles Amorós-féle változat miért volt annyira kis méretű. Fontos szem előtt tartanunk, hogy formátumára nem adhat magyarázatot az, hogy tiltott szöveg lett volna, hiszen az első formális indexet a római invízió 1559-ben adta ki, két évvel a ponyvanyomtatvány megjelenése után. Mérete inkább azt segítette elő, hogy használója bármilyen egyéni krízis alkalmával magával hordhassa vagy a házában, keze ügyében tarthassa. Ugyanebből a részből derül ki, hogy a szöveg legfőbb célja a rontáseljárítás. a szülő nők segítése (ha szülés közben felolvassák vagy a szülő nő magánál tartja, az újszülött nem lesz süket, sem néma, sem holdkóros vagy ördögös). Javasolt a szárazság megszüntetésére, használható szemmel verés, incantáció vagy bármiféle rontás, látható és láthatatlan ellenség ellen. (A használók körének megnevezése az egyes változatokban az éppen aktuális egyéni-történeti krízishelyzetek alapján eltérhetett, például más szövegpárhuzamokból ismert a pestis és a rossz levegő elleni hatékonysága, ami ebben a katalán változatban nem szerepel.)

3. Keresztvetés. A harmadik szövegegységénél (Oratio, [2v]) kezdődik a tulajdonképpeni ima, egy rituális gesztusra utaló szövegrésszel, a keresztvetéssel, amely áldáscselekményként erősíti a Ciprián ima hatását.

4. A fennálló hiányhelyzet bemutatása: Ciprián egyes szám első személyben fohászkodik az Úrhoz, beismerve, hogy saját bűnei miatt áll fenn szárazság vagy terméketlenség a jelenben, nincs termés, a szülő nők nehézségekkel küzdenek, mindennek oka valamiféle megkötés, rontás.

5. Invokáció, használat. A hiányhelyzet megoldása érdekében Ciprián kéréssel fordul Istenhez, Jézushoz, hogy oldja fel a kötést, üzze el a rosszat, az ördög hatalmától és mesterkedéseitől szabadítson meg. Mária oltalmát kéri afelett, aki az imát magával hordja, felolvassa vagy felolvastatja vagy otthonában tartja.

6. Invokáció. További isteni és angyali védelem kérése a látható és láthatatlan ellenségek ellen, egyúttal Isten és tetteinek dicsőítése, hogy semmilyen kötés vagy szóbeli károkozás ne legyen hatással az emberre.

7. Az rontáselhárító hatás erejének listázása: a szöveg elsőként az Úr imádságának és egyéb imáknak az erejét említi, majd bibliai alakok és jellemző tulajdonságaik felsorolása következik. A hosszasan sorolt szókapcsolatok funkciója a fokozás, és ezáltal a rossz erők elrettentése. Ez a narratív eszköz növeli a szöveg hatásosságát, a rítus erejét. Ezek után a Jézus csodáinak erejéről van szó (utalás a Kánai menyegző borcsodájára, illetve Lázár feltámasztására), amelyek a nélkülözés utáni bőség analógiás képei. Ez a narratív szegmens kapcsolatba hozható az egyházi szertartásrendek, ordók egy bizonyos típusának szöveges elemeivel, ahol az exorcizáló pap hatalmát Isten nevének, attribútumainak és bibliai cselekedeteinek felidézésével támasztja alá.⁵⁷

⁵⁷ A témáról részletekbe menően lásd Bárh Dániel kötetét. Bárh 2010: 97.

8. Kérés, invokáció. A kötés oldásának megismételt kérése, invokáció az Úrhoz, aki a kereszthalállal megmentette az emberiséget. Ezúttal védelem kérése Szent Ciprián imájának erejével.

9. A rontás topográfiája. (Védelem kérése látható és láthatatlan ellenségek ellen arra, aki használja az imát.) Az előző részhez tapad a rontás topográfiájának, jellegének, lehetséges lokalizációjának számba vétele, ami ahhoz a mágikus gondolathoz kapcsolódhat, hogy amit vagy akit ismerünk, afelett hatalmat tudunk gyakorolni. A rontás lehetséges anyagát is listázza a szöveg, amely lehet arany, ezüst stb. Majd a betoldott metatextuális rész után újabb anyagok felsorolása következik, úgy mint kő, folyóvíz, tenger, madarak, állatok, halak stb.⁵⁸ Ezután következik a kötés, törés, rontás testben és lélekben való feloldását célzó szövegrész.

10. Az ima pozitív hatása és annak megerősítése bibliai alakok, angyalok, felsorolása által. Az oldás újbóli megfogalmazása. Isten, Jézus cselekedeteinek, szentek, angyalok, arkangyalok, próféták neveinek felidézése ezúttal is a rossz, a rontást hozó entitás (exorcizmusok esetén démon) elrettentését szolgálja.⁵⁹

11. Keresztvetés.

12. A rossz kiűzése, exorcizáló rész. A keresztvetés gesztusára utaló szövegrész után Ciprián egyes szám első személyben, Jézus erejével, az isteni erény és méltóság segítségével kiűzi a rossz szellemeket és személyeket az ima segítségével. Itt is említésre kerül, hogy a szöveg amulettként működik abban a házban, ahol tartják. A pusztulás elkerüli a használókat, akárcsak Sidrák, Misák és Abdenégo történetében, Dániel 3. könyvében, akik nem égtek el a felhívott kemencében. Ciprián azt kéri Istentől, hogy semmisítse meg a rosszat, és tegye a sötétség mélyére, hogy többé ne okozhasson kárt. A hatás erejét itt is különböző szókapcsolatok, isteni erőt, szentséget kifejező képek erősítik meg.

13. Záradék, amulett jellegű védelem. A szövegrész azt a kérést fogalmazza meg, hogy mindenki, akinél magánál hordja ezt az imádságot, nyerjen védelmet minden veszélytől.

A Ciprián ima egyházi benedikciókkal és exorcizmusokkal való, átadást és átvételt dokumentáló, szövegszerű kapcsolatának feltárása egyelőre a jövő feladata. Az imatípus egyes változatainak metaadatai azonban árnyalják azt a pillanatot, amikor a laikus specialisták bekapcsolódnak a gyógyító, rontáselhárító tevékenységbe.

⁵⁸ Ezúttal ismételtén a latin nyelvű egyházi ordók egyik típusára, a démonűző szövegekre utalhatunk, amelyek olykor hosszasan részletezik a rontás lehetséges helyeit. Konkrét, ide vonatkozó szövegpéldáért Lásd Bárh 2010: 97.

⁵⁹ Vö. Bárh 2016: 245.

MÁGIKUS OLVASÁSMÓDOK. SZENT CIPRIÁN IMÁJÁNAK HASZNÁLATA A 17. SZÁZADBAN

A tanulmányomban bemutatott, katalán nyelvű imádság használata miatt 1641-ben ki-szélesedett lokális konfliktus során az egyház megerősíthette az aktuális álláspontját a „babonás” cselekedetekkel szemben, demonstratív példát szolgáltatathatott a megtűrt és az elítélendő, tiltott paraliturgikus tevékenységek és szövegek kapcsán. A forrás-ként használt pernek csak korai szakaszát mutatom be, amely lehetővé teszi, hogy a forrásadottságoknak köszönhetően Szent Ciprián imájának 17. századi használatához, kontextusához is közelebb kerüljünk. A továbbiakban Jacinto (Jacinto) García reme-te sajátos szöveghasználati praktikájáról, közösségben betöltött szerepéről lesz jó.⁶⁰ Tevékenysége nagyrészt a városi lakosság gyógyításából állt. Egy helyi özvegyasz-szony vallomásában találkozunk először a nevével.

Elisabet Vilaginés, Antoni Vilaginés özvegye 1641. július 25-én vagy július 26-án, Szent Jakab vagy Szent Anna napján meglátogatta a nagybetegen fekvő Pedro Villaró földművest a Katalóniai Hercegségben található Solsona városában. Alighogy belépett a házba, látta, hogy a beteg mellett ott áll a városhoz közeli Szent Bertalan remetelak-ban élő remete egy könyvvel a kezében, és olvas a beteg felett. Az akkoriban hatvan éves Elisabet nem értette a szöveget.⁶¹ Annyit viszont értett, hogy a remete bűbajosok-ról (*hechiceras*) beszélt. Arra is emlékszik, hogy a férfi gyertyát gyújtott, majd annak lángját egy vizes tálban oltotta el.

A remete ügyében Elisabet Vilaginés volt az első vallomástevő, 1641. december 28-án. A solsonai kanonok, Joan Codina azonban már maga tájékozódott a remete te-vékenysége felől. Mint a Szent Törvényszék biztosa, 1641. november 29-én levélben fordult az inkvizíció barcelonai törvényszékéhez. Levelét négy nap elteltével az illeté-kes inkvizítor, a 20 éves ítélkező gyakorlattal rendelkező, és éppen pályája csúcsára ért Domingo Abbad y Huerta vehette kézbe. A levél arról adott hírt, hogy a Solsona város-ától negyed mérföldre található Szent Bertalan remetelak remetéje egy felettébb gya-nús imával gyógyít mindenféle „tanulatlan és alantas személyt”.⁶² Ő maga ellenőrizte,

⁶⁰ Tanúvallomásait Jacinto Garcíaként írta alá, így inntől kezdve én is ezt az alakot használom.

⁶¹ A tanúvallomásban Elisabet életkora úgy szerepel, mint minden más vallomástevőé a korban: „kö-rülbelül” 60 éves. A 17. században a vallomás során a tanú a maga által becsült életkorát adta meg, így az elhangzott és lejegyzett adat csak irányadó lehet, amely további anyakönyvi forrásokkal pontosítható. Elisabet esetében a valós életkor 1641-ben 54 év volt. A solsonai anyakönyv bejegy-zése szerint 1587. szeptember 10-én keresztelték, édesapja Joan Olivelles földműves, édesanyja Isabet. A gyermek a keresztségben az Isabet nevet kapta. (Forrás: ADS, Parroquials, Solsona, s.n., 158.) 21 évesen, 1608. november 24-én kötött házasságot első férjével, a Rinerből (Reiner) szár-mazó Pere Viladecamps (máshol Viladecans) földművessel, a solsonai Miasszonyunk Kolostor kápolnájában (Capella de Nostra Senyora de la Claustra). (Forrás: ADS, Parroquials, Solsona, s. n., 20v.) Miután megözvegyült, 1620-ban újabb házasságot kötött a szintén özvegy kováccsal, Antoni Vilaginés-szel. (Forrás: ADS, Pia Unió, n° 95b.) Tanulmányomban a helyi lakosok estében a katalán névváltozatot használom, noha a per első része, a korabeli adminisztráció nyelvén, spanyolul íródott. A hathatós, mindenkor alapos levéltári segítségért hálás köszönettel tartozom a Solsonai Egyházmegyei Levéltár mindentudó munkatársának, Josep Porredonnak.

⁶² „Personas idiotas y de poco ser.”

és hírül adja, hogy ez a vulgáris nyelven, tehát nem latinul írott Szent Ciprián ima szerepel az expurgálandó, javítandó kiadványok listáján. Ő maga el is kérte a ponyvanyomtatványt a remetétől, aki az nem tett eleget a nyomtatékos kérésnek. Látván Jacinto García arcátlanságát és engedetlenségét, a kanonok szabadon élt eszközeivel, hogy megszerezze tőle az imát tartalmazó nyomtatványt. Ugyan a remete azt állította, hogy az imát kölcsönadta valakinek, aki mindezt megerősítette, és hozzátette, hogy már elégette, igaz, bárminemű engedély vagy felhatalmazás nélkül. Mivel viselkedése csak tovább erősítette az ellene felmerült gyanút, Joan Codina szerette volna ellenőrizni a „könyveit”, hogy meggyőződhessen róla, nem rejteget-e valami olyat, amivel veszélyeztetheti a katolikus vallást. Ezen kívül levelében tájékoztatja Öméltóságát arról, hogy a magas dombon emelkedő remetelakban García nőket gyógyít, akiket több egymást követő, kijelölt napon arra buzdít, hogy megmásszák az emelkedőt.

December 8-án a kanonok újabb levelet fogalmazott az inkvizíciónak, és tudtára adta, hogy a remete a gyógyítás során égő gyertyákat, és talán szentelt vizet is alkalmaz, közben valamelyik evangéliumot mondja, és babonás (*superstitiósus*) szavakat használ. Válaszlevelében Domingo Abbad y Huerta egyértelmű utasítást adott arra, hogy Joan Codina nagy alaposággal hallgassa ki mindazokat, akiket a remete ilyen módon gyógyított, és amint bármi egyebet megtud, azonnal tájékoztassa őt. Így került sor arra, hogy Szent Ciprián imájáról és a remete ehhez kapcsolódó gyógyító gyakorlatról Solsona városában több mint egy tucatnyi érintett tett vallomást a kanonok, majd később a felsőbb inkvizíciós hatóság előtt.

A REMETE PÁCIENSEI

Jacinto García remete tehát 1641 telén hivatalosan is a Szent Törvényszék látóterébe került. Tevékenysége miatt, 1642. január 12-ig bezárólag tizenöt tanú jelent meg Codina biztos előtt. Mint szemtanúk vagy érintettek, a tőlük telhető részletességgel elmesélték, hogy valamelyik hozzátartozójukat, ismerősöket milyen módon gyógyította a remete. A tanúknak volt félnivalója, sokan csak többszöri kérdés után vallották be, hogy tudják, miért hívatta őket a kanonok. Ha ugyanis aktívan részt vettek bármiféle babonaságban, maguk is könnyűszerrel bajba keveredhettek. Joan Codina egyesével idézte be a városlakókat, akik titkos kihallgatás során összesen hat, Garcíához kapcsolható, gyógyító esetről számoltak be. Ezek között szerepelt a fekete himlő, a lábfájás, a kézen lévő seb és egyéb, meg nem nevezett betegségek kezelése.

Bár a vallatottak száma nem túl nagy, mégis érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon milyen társadalmi réteg kereste fel a remetét. A vallomást tevő páciensek között főként földművesek és kézművesek voltak, kiemelkedően magas volt a gyapjút előkészítő csapók száma.

A tanúk eltérő részletességgel számoltak be a helyi gyógyító specialista tevékenységéről, attól függően, hogy ők maguk, hozzátartozójuk vagy ismerősük volt-e a páciens, esetleg csak hallottak a gyógyító tevékenységről. Az viszont biztos, hogy nem csupán alkalmi segítségnyújtásról volt szó. A helyi papság is tudta, hogy a remete városszerte, sőt Solsonán kívül is ismert és elismert gyógyító. A tanúk több mint fele

megemlítette, hogy Jacinto García tevékenysége közbeszéd tárgya (*es voz pública*), és mindenki tudja, hogy imádságokkal és evangéliumokkal gyógyít.

A vallomások szerint egy könyvből olvasott fel,⁶³ mégpedig Szent Ciprián imáját és ugyanarról a nyomtatványról egy evangéliumot. A páciensek a (némiképp) hangos olvasás ellenére nem értették a latin és spanyol nyelvű szövegrészeket. García anyanyelve a spanyol volt, nem tudhatjuk kellő biztonsággal, hogyan beszélte a katalánt vagy milyen kiejtéssel olvasott katalán szöveget. A per első szakaszának jegyzőkönyveit az írrok spanyol nyelven fogalmazta, a bírodalmi ügymenet korabeli központosítása miatt. De talán az értetlenség fő oka a vallomástevők számára nem a nyelvi korlát volt. Hiszen Ciprián imája a városlakók körében elsődlegesen használt katalán nyelven hangzott fel. Inkább az előadásából fakadó szertartásosság, a nem annyira érthető, feltételezhetően félhangos olvasás, a halk beszéd, a zárt testhelyzet, a jelenlévőknek hátat fordítás, a megannyi rituális kellék és a nehezen követhető előadásmód lehet a magyarázat, hiszen a katalán nyelvű szöveg tartalmából is csak elenyésző részeket tudtak (vagy akartak) felidézni a páciensek. De könnyen meglehet, hogy hosszabb tartalmi elemeket nem is említettek meg, talán azért, mert azzal a bűnrészesség kockázatát is vállalták volna. Az egyik általuk felidézett részlet az volt, hogy a boszorkányok megkötötték a felhőket. A felhők megkötése, a szárazságból adódó terméketlenség összesen kétszer szerepel az imaszövegben, a 2., illetve a 3. oldalon. Először Ciprián bűneinek következményeként, később pedig Istenhez való fohászként jelenik meg, hogy oldja fel a megkötött felhőket. Különös, hogy egyes vallomástevők úgy emlékeznek, hogy a szövegben a boszorkányok kötötték meg a felhőket. Ez a gondolat nem szerepel Ciprián imájában. Így a boszorkányok emlegetése már egy lokálisan aktualizált tartalmi elemet jelent a vallomásokban. Egyéb részletet nem idéztek fel. A szöveg használatát kizárólag a remetéhez mint gyógyító specialista-hoz kötötték.

JACINTO GARCÍA GYÓGYÍTÓ PRAKTIKÁI

Bár a boszorkányperek alapján tudjuk, hogy a tulajdonított tettek és a valóban elvégzett praktikák között nem feltétlenül áll fenn azonosság,⁶⁴ az egybehangzó tanúvallomásokból jobbra rekonstruálható egy egyéni mágikus-szertartásos praxisként értelmezhető, általános séma, amelyet a remete különféle betegségek során kisebb-nagyobb változtatásokkal használhatott. Tekintsük át, milyen írott és olvasott szövegek, gesztusok kíséretében végezte gyógyító tevékenységét. Ezek többségét vallomásában később maga is megerősítette.

⁶³ Ennél a megjegyzésnél érdemes arra is gondolni, hogy a hangos olvasásnak vagy egy értékelhető akusztikus és motorikus kódja is. Az olvasás aktusa pedig a kora újkorban együtt járt a fonémák valamilyen erősségű megszólaltatásával, a vokalitással és az izmok látható, rágásra emlékeztető mozgatásával. De Certeau 2000: 188. Ide kapcsolódik az a zumthori gondolat is, hogy a középkori írott szövegeket a maguk korabeli vokalitásával együtt kell tudnunk értelmezni, vagyis az írásbeliség életéhez is hozzátartozott a hang, egyfajta akusztikus performansz. Ez a kora újkorra is érvényes kijelentés.

⁶⁴ Vö. Blécourt 2008: 297.

A betegek egy részét 9 reggelen keresztül felhívta magához a remetelakba, éhgyomorra, ahol elvégezte gyógyító rítusait.⁶⁵ A betegnek térdelnie kellett, a remete kezében kereszt volt, amelyet a páciens dicsőített. Közben García Szent János evangéliumát és Szent Ciprián imáját mondta, és gyertyát gyújtott.⁶⁶ Egy tálban (valószínűleg) szentelt vizet tartott, esetenként a szájába vette, és onnan szórta a beteg testrészeire. A gyertyalángot a tálban oltotta el. Bevallása szerint három misét is mondott: egyet Szent Szilveszterre, egy másikat Szent Cipriánra és a harmadikat Szent Cecíliára. És az alatt a 9 nap alatt, ameddig gyógyította a hozzá fordulókat, egy szöveges amulettet, *breverl* (korabeli spanyol szóhasználattal „*nómina*”, „*albaran*”) is készített számukra, „*Qui verbum caro factum est...*”⁶⁷ kezdettel. Sédkender, rozmarin és ruta keverékét helyezte a *breverl*-be, és meghagyta a betegeknek, hogy hordják magukkal. A szerencsét hozó, gyógyulást segítő amulettek használatát már Pedro Ciruelo „babonákról” szóló traktátusa is egyértelműen tiltotta a 16. században. Ciruelo korábban idézett munkáját 1628-ban újra kiadták Barcelonában, éppen a solsonai püspök engedélyével és javaslatára, és a perből azt is tudjuk, hogy a helyi papság még 1641-ben is referenciaként tartotta számon hitbéli ügyek esetében.⁶⁸ Egyikük még Jacinto Garcíanak is kölcsönadta a néhány évvel az eset előtt kiadott értekezést, hogy okuljon belőle, és ne essen többé tévelygésbe.

Tudjuk, hogy a remete olvasó-író ember volt. Saját gyógyító rítusának jellegét tekintve valószínű, hogy ismerte a korszak híres, Európa-szerte olvasott és használt (1709-től indexre került) ördögűző kézikönyvét is, Hieronimo Mengo, vagyis (Menghus/ Girolamo Menghi) exorcista manuáléját, a *Flagellum daemonum*ot, amely több kiadást is megért a 16. századtól kezdve. Az 1584-es kiadás 374. oldalán, valamint az 1604-es kiadás 207. oldalán szerepel a *Qui verbum caro factum est...* kezdetű *breverl*, és annak pontos alkalmazása latin nyelven, beleértve a gesztusokat és a cél érdekében mondandó szövegeket. A rítus célja az embereket vegzáló démonok kiűzése.⁶⁹ Igaz, hogy ez a könyv nem került elő a per során a remetelakból, de sok egyéb, könyvekből és más kéziratokról másolt irat igen. Így hát, ki tudja, hányadik másolat lehetett a peranyagban szintén lefűzött, itt-ott hibásan másolt, átfirkált latin nyelvű szövegrész, amely maga az utasításokat már nélkülöző *breverl*.

Mi volt García fő bűne? Az egyház legfőbb indoka a gyógyítás kapcsán az volt, hogy a remete nem rendelkezett szentelésre és ördögűzésre felhatalmazó egyházi engedéllyel. Ám az egyházi nézőpont ellenére felmerül a kérdés, hogy vajon miért fordultak

⁶⁵ Ezen a ponton idézzük fel az írott szövegben található használati javaslatot: „[...] deu esser dita per tres diumenges, e cada diumenge tres vegades.” „[...] mondassék három vasárnap, és mindenik vasárnap három alkalommal.”

⁶⁶ Szent János evangéliumának részlete szintén megtalálható a remete ponyvanyomtatványában, közvetlenül Szent Ciprián imája után. „In principiū erat verbū...” („Kezdetben volt az Ige...”)

Ez a szövegrészlet több korabeli exorcista kézikönyvben is megtalálható. Rókus atya, a zombori ördögűző is előszeretettel alkalmazta. Vö. Bárh 2016: 248.

⁶⁷ „És az Ige testté lön...”

⁶⁸ Ciruelo 1628.

⁶⁹ Például: „Deinde acsipe fal exorcizatum & benedictum, cerum avei Pascualis, vel aliam benedictam & rutam benedictam propria benedictione positu supra folio 43 etc.” Mengo, Hieronimo (Menghi, Girolamo) 1584: 375.

a remetéhez a betegek? A kérdés már csak azért is érdekes, mert nem ő volt az egyetlen lehetőség, akit megkereshettek betegség vagy bármilyen elszenvedett kár esetén. Levéltári források alapján tudjuk, hogy az 1600-as években Solsonában és környékén kiemelkedő volt az orvosok, sebészek, gyógyszerészek száma, elsősorban a Pallerésdinasztiának köszönhetően.⁷⁰ A településen a 17. század első felében, és a per idején gyógyszertár is működött. Orvos, gyógynövényárú, pap, patikus könnyűszerrel elérhető volt ekkoriban a városlakók számára ezen a püspöki székhelyen. Jacinto García mégis azt fogalmazta meg vallomásaiba, hogy az orvosok elhagyták ezeket a betegeket.

A válaszhoz közelebb juthatunk, ha a kor eltérő betegség- és bajfelfogásaira kérdezzünk rá. A remete szolgáltatásaink igénybevevői implicit módon elvárhatták tőle azt a nézetet, amely a boszorkányságképzetet is működtette századokon keresztül. Eszerint a belső vagy külső baj, tehát testi-lelki betegség, a háztartást, a gazdaságot, az élelmezési struktúrát érintő kisebb-nagyobb kár, a mostoha időjárás mind-mind rontás következményeként alakul ki. A rontás hátterében pedig rontó erővel rendelkező konkrét személyek, és azok ellenséges érzései (irigység, konfliktus) álltak. Ezt a képzetet egyrészt az ima szövege is megerősíti, másrészt a vallomásokból kibontakozó lokális kórtan és populáris diagnózis is alátámasztja: eszerint a betegség *metzina* (mérge) fogyasztása következtében jön létre, egy károsító étellel együtt (a perben konkrétan egy fazék rizzsel, illetve borral) juttatja be a háztartásba, irigység következményeként. Ezek a károsítók jobbra nők, akiknek kiléte divináció segítségével tudható meg. Jacinto García tehát közvetítőként lépett fel, mint a lokális társadalmon kívülálló specialista, és vesztét az okozta, hogy éppen egy egyházi berkekben is befolyásos aszszonyt, a már említett Elisabet Vilaginést vádolta meg boszorkánysággal. Vagy talán a település más lakói (többen is) vádolták, akik vallomásukban a remetére hárították a felelősséget, hiszen ő maga a vallomásaiban konzekvens módon tagadta, hogy ilyet állított volna, és éppen a közösséget nevezte meg vádlóként.

Jacinto García gyógyításai végtére is az ágens azonosítása nélkül is működhettek, az ellenpraktikák zöme pedig katolikus természetű: szentelt vizet, áldásokat, tömjént és az exorcizmus rítusait alkalmazta a természetes és a természetfeletti eredetű problémákra egyaránt.⁷¹ A korszakban ehhez egyházi engedéllyel kellett volna rendelkeznie, mivel azonban ennek hiányában tevékenykedett. Erről a Solsonai Katedrális egyik papja, Jeroni Bodies kezdettől fogva tudott, és az egyik vallomásaiban hangot is adott nemtetszésének. Megemlítette, hogy a remete minden nemű engedély nélkül viharokat űz el.⁷²

Tanulmányom vége felé érdemes röviden arra is kitérni, hogy mit tudunk a gyógyító remete életéről. Saját vallomásából derül ki, hogy Benaventében született, 1604 környékén. Apja Gaspar García, ügyvéd, anyja María de Madrid. Mindketten benaventei lakosok, de a per idején már semmi egyebet nem tudott felőlük. Tizenkét testvére volt, ezekből tíz fiú és két lány, akik még házasság előtt meghaltak. Egyik testvére a Toledói Szent Törvényszék titkára volt. Származását tekintve „tisztának” vallotta magát, tehát nem volt

⁷⁰ Lásd például Coromines i Balletbò 1994.

⁷¹ Vö. Blécourt 2008: 298.

⁷² Valószínűleg a már említett Szent János evangélium használatára gondolt, amely a korban viharűző conjurációként is szolgált.

„kikeresztelkedett”, egyenes ági és oldalági rokonai is kivétel nélkül „jó életű, fedhetetlen hírből álló, régi keresztények”, nem konverzók. Közülük senki nem állt még a Szent Törvényszék előtt. Rendszeresen gyónt és áldozott, az ovideói érsek bérálta, a vallomása előtt közvetlenül a Katalóniai Hercegségben található Balaguerben, a Szent Domonkos kolostorban gyónt és áldozott. Olvasni és írni tudott, de egyetemre soha nem járt.

A remete tehát messziről jött idegenként, de a hivatalos vallást követő, a birodalom egységét származásával nem veszélyeztető vádlottként állt a törvényszék előtt. Leszögezte, hogy soha nem érintkezett senkivel, aki gyanús lett volna hitében. Tizennyolc éves korában elszegődött otthonról Palenciába idénymunkára (aratni), ahol három hónapot tölthetett, miközben a Szent Ágoston kolostorban szolgált. Azután Aragóniába indult, és rövid ott-tartózkodás után megérkezett Katalóniába, ahol rövidesen Solsonában kezdett tevékenykedni.

Gyógyítói technikáit több olvasott forrás alapján állította össze. Az imádságon, az evangéliumokon, az ördögűző szövegen, a vallásos irodalmon kívül egy orvosi könyvet is olvasott, amelynek címe nem emlékezett, de arra igen, hogy tudniillik bizonyos gyógyfűvek füstölése jó a testnedvek kiűzésére. Technikájában a rituális mágia eszközeit is használta (bőjt, olaj felhasználása gyógyításra, gyertya lángjának elol-tása a baj elhárításának analógiájára), ezeket az eljárásokat jobbára az olvasmányai ihlették. Önmagára alázatos keresztényként tekintett, vallomásában az áhitat és a gyógyítás iránti elkötelezettség önvédelmi diskurzusának megfogalmazására is figyelmet fordított. Mint vallotta, „mindezeket nem azért tettem, hogy megsértsem Istenünket, Urunkat, sem a mi szentséges katolikus hitünket, hanem áhitatból és mélységes hitből, és ha az ereimben folyó vérrel meg tudnám gyógyítani a betegeket, akkor megtenném, mintsem hogy bármit vétsek a mi szentséges katolikus hitünk ellen, ellenkező esetben nyeljen el engem a fekete föld.”⁷³

ÖSSZEGZÉS

Nem tudjuk, hogy honnan tett szert Jacinto García arra az apró, 1557-ben kiadott ponyvanyomtatványra, amelyet gyógyításra használt a 17. század első felében. Talán hosszú vándorútja során, a Katalóniai Hercegségben kapta vagy vásárolta, és elképzelhető, hogy más településeken is hasznát vette, mielőtt beköltözött a Solsona melletti Szent Bertalan remetelakba. Erről nem faggatta az inkvizíció. Tanulmányomban az általa használt nyomtatott szöveg négy filológiai párhuzamát mutattam be és állítottam kontextusba korabeli források és peres adatok segítségével.

Tevékenységevel egy kora újkori példát láttunk az olvasás személyes, rituális-mágikus használatára. A szöveg birtokosaként, specialistaként lépett fel egy városi közösségben, ahol nem egyedülként tevékenykedett az egészségügyi piacon. Tudását több

⁷³ „[...] y esto no lo hacia por ofensa de Dios nuestro Señor, ni por ofensa de nuestra Santa Fe Catholica, sino por más deuosión y mas fe y si con la sangre de sus venas les pudiera sanar a los dichos enfermos, les sanara y que antes que este hiciesse cosa contra la Santa Fe Catholica, se quisiera ver consumido bajo muchos estrados de tierra.”

forrásból szerezte, ismerhette a kor latin rítuson alapuló szertartáskönyveit és egyéb populáris olvasmányokból is merített ihletet. Vallomásából tudjuk, hogy olvasó, író ember volt. Könyveinek, olvasmányainak címét nem jegyezte meg, feljegyzéseinek, kéziratainak jellege viszont segít közelebb kerülni belső világához. Sajátos fabrikáló tevékenysége tette őt ideig-óráig hitelessé, vonzóvá a betegek számára. Életének további alakulásáról későbbi írásaimban számolok be.

Irodalom

BARREIRO, Bernardo

- 2010 *Brujos y astrólogos de la Inquisición de Galicia. Hechicería, oscurantismo, fanatismo religioso y el Santo Oficio en la Galicia antigua.* (1885. Faksimile kiadás: 2010) La Coruña: Extramuros Edición, S. L.

BÁRTH Dániel

- 2010 *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.
2016 *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása.* (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 3.) Budapest: Balassi Kiadó.

BLÉCOURT, Willem de

- 2008 Witch doctors, soothsayers and priests. On cunning folk in European historiography and tradition. *Social History*, 19. 3. 285–303.

CHARTIER, Roger

- 2011 Lecturas y lectores “populares” desde el Renacimiento hasta la época clásica. In Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger et al.: *Historia de la lectura en el mundo occidental.* 335–351. México: Santillana Ediciones.
2011b Szövegek, nyomtatványok, olvasatok. In Déri Balázs – Kelemen Pál – Krupp József – Tamás Ábel (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg, variáns, kommentár.* Budapest: Ráció Kiadó. 162–178. (Keszeg Anna fordítása)

CERTEAU, Michel de

- 2000 *La invención de lo cotidiano I. Artes de hacer.* México, D. F.: Universidad Iberoamericana. (Az első spanyol nyelvű kiadás újabb kiadása.)

CLARK, Stuart

- 1997 *Thinking With Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe.* Oxford: Oxford University Press.

COROMINES I BALLETBÓ, Marcel

- 1994 *Els Pallarès de Solsona (1450–1885).* Tesi. Manuscript.

DAVIS, Natalie Zemon

- 2001 A könyvnyomtatás és a nép. In Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban.* Budapest: Balassi Kiadó. 169–198.

DAVIS, Owen

- 2010 *Grimoires. A History of Magic Books.* Oxford: Oxford University Press.

DELEHAYE, Hippolyte

- 1921 Cyprien d'Antioche et Cyprien Carthage. *Analecta Bollandiana* 39. 314–332.

GINZBURG, Carlo

1991 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Budapest: Európa.

HENNINGSSEN, Gustav

1988 *A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614)*. Budapest: Kossuth.

ITURBIDE DÍAZ, Javier

2010 *Piedad popular, exorcismos y censura inquisitorial. La Oración de San Cipriano impresa hacia 1631*. In *Huarte de San Juan. Geografía e historia*. 17. 333–345.

LEONARDI, C. – RICCARDI, A. – ZARRI, G. (dir.)

2000 *Diccionario de los santos Vol. I. (A–I)*. Madrid: San Pablo.

LLANAS, Manuel

2002 *Carles Amorós*. <http://letra.uoc.edu/ca/edicio/carles-amoros> Letöltés ideje: 2017. november 5.

LÁNG Benedek

2011 *Mágia a középkorban*. Budapest: Typotex.

LONDOÑO, Marcela

2014 *La condena de la oración supersticiosa en el siglo XV. El ejemplo de San Cipriano*. In Esteve, Cesc (ed.): *El texto infinito. Tradición y reescritura en la Edad Media y el Renacimiento*. 683–694. Salamanca: SEMYR.

MARQUILHAS, Rita

1999 *Orientación mágica del texto escrito*. En A. Castillo (comp.): *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*. 111–128. Barcelona: Gedisa.

MØLLER JENSEN, Brian

2012 *The Story of Justina and Cyprian of Antioch as told in a Medieval Lectionary from Piacenza*. Stockholm University. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:530217/fulltext01> Letöltés ideje: 2017. november 5.

OHRVIK, Ane

2012 „For All Honest Christian and Science-Loving Readers...” Religious Encounters in Early Modern Norwegian Black Books. 7–26. *ARV. Nordic Yearbook of Folklore*. 68. 7–26. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy.

VI. PÁL

1991 *Mysterii Paschalis motu proprio*, 1969. február 14. In *Római Miskönyv*. Budapest: Szent István Társulat.

PEÑA DÍAZ, Manuel

2015 *Escribir y prohibir. Inquisición y censura en los Siglos de Oro*. Madrid: Cátedra.

PÉREZ GARCÍA, Rafael M.

2002 *Del uso mágico de lo escrito en el siglo XVI*. In *Actas del III Congreso de historia de Andalucía, Córdoba 2011*. Historia moderna (III). Separata. 251–266. Córdoba: Publicaciones Obra Social y Cultura Cajasur.

SALLÉS I PLANAS, Lluís

2008 *Metges i cirurgians més destacats a Solsona de 1565 a 1700*. *Gimbernat*. 49. 81–84.

SLUHOVSKY, Moshe

2007 *Believe Not Every Spirit. Possession, Myticism, & Discernment in Early Modern Catholicism*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

SOWERS, Brian

- 2012 Thecla Desexualized: The Saint Justina Legend and the Reception of the Christian Apochrypha in Late Antiquity. In Martin McDonald, Lee – Charlesworth, James H.: „Non-Canonical” *Religious Texts in Early Judaism and Early Christianity*. 222–233. London: T&T Clark.

TAUSIET, María

- 1994 Religión, ciencia y superstición en Pedro Ciruelo y Martín de Castañega. *Revista de Historia Jerónimo Zurita*. 65–66: 139–144.
- 2004 Pedro Ciruelo (1470–1548). In Golden, Richard M. (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft I. The Western Tradition*. 191–192. Santa Barbara: ABC–CLIO.

Nyomtatott kora újkori források

CIRUELO, Pedro

- 1544 *Cof[n]fessionario. compuesto por el maestro Ciruelo. Es el arte de bien confessar muy prouechosa al confessor y al penitente; en el qual agora nueuamente añadidos muchos apuntamientos en muchos lugares*. Impresso en Medina del Campo, en 1544 por Pedro de Castro.
- 1628 *Tratado en el qual se repruevan todas las sypersticiones y hechizerias: muy vtil y necessario a todos los buenos Christianos zelosos de su saluación. Compuesto por el Dotor y Maestro Pedro Ciruelo, Canonigo de la Santa Iglesia Cathedral de Salamanca...* En Barcelona, por Sebastian Coromellas.

ENCHIRIDION

- 1660 *Enchiridion Leonis Papae serenissimo imperatori Carlo Magno in munus pretiosum datum nuperrimé mendacis omnibus purgatum*. Romae.

ENCHIRIDION

- 1667 *Enchiridion Leonis Papae serenissimo imperatori Carlo Magno in munus pretiosum datum nuperrimé mendacis omnibus purgatum*. Anconae.

D. GREGORII NAZIENZENI

- 1583 *D. Gregorii Nazienzeni cognomento theologi opera omnia quae extant, nunc primum porter novam plurimorum librorum*. I. Parisiis.

MENGO, Hieronimo (Menghi, Girolamo)

- 1584 *Flagellum daemonum. Exorcismos terribles potentissimos e efficace*. Bononiae: Joannem Rossium.
- 1604 *Flagellum daemonum. Exorcismos terribles potentissimos e efficace*. Venetiis: Bertano.
- 1608 *Fustis daemonum. Adivrationes formidables et potentissimas, ad malignos spiritos effugandos de oppressis corporibus humanis... Tomus tertius*. Francoforti, Typus Wolffgangi Richteri, sumptibus heredum Nicolai Bassaei.

BnF (Bibliothèque nationale de France) <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k851256q/f1.image>
(digitalizált nyomtatvány)

Levéltári források, rövidítések

ADS Arxiu Diocesà de Solsona

AHCB Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Smid Bernadett

ELTE-BTK Néprajzi Intézet Folklore Tanszék, adjunktus

e-mail: bernadett.smid@gmail.com

Bernadett Smid

Piety, reading and inquisition: A Catalan Saint Cyprian prayer from 1557 and its context

The author focuses on a defendant of an inquisition trial (1641–1644) and its sources, namely, a healing hermit and the Saint Cyprian prayer in Catalan published in 1557 and used by him as an incantation. The author, beyond the philological and folkloristic study of the text, presents the vulgarisation of reading skills and the realization of reading practice in a given social context. She uses the most important and relevant theological literature of the period and the attestations of the trial as keys to reading. She pays special attention to the context of prayer and its real social use. Her objective is to analyse the textual elements and gestures of the healing rite, therefore she investigates the probable readings of the healing specialist, which makes it possible to reach a deeper understanding of the hermit's role as a cultural mediator.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Voigt Vilmos: Aquinói Szent Tamás és a mágia. Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2014. 104 p. Vallástudományi Könyvtár XI.

Szigeti Jenő

Vannak kikerülhetetlen oszlop-emberek az európai gondolkodás és hit történetében. Egy ilyen személyiség volt Aquinói Szent Tamás, aki a kereszténység történetének Krisztustól napjainkig terjedő vonulatában meghatározó. Nélküle érthetetlen lenne a virágzó középkor, áttekinthetetlen és zűrzavaros lenne a keresztény gondolkodás alakulásának története, hiszen hatása még a huszonegyedik századig is elér. Voigt Vilmos, aki nemcsak kiváló folklorista, hanem éppen ilyen nagyszerű vallástörténész is, most Aquinói életművének egy különös, de a középkori ember gondolkodása szempontjából fontos területét teszi nagytér alá, amikor a nagy középkori teológus mágiával kapcsolatos nézeteit vizsgálja. A kötet, különböző konferenciákon elmondott, megvitatott előadásainak a továbbfejlesztett változata, amolyan igazi kulturális csemege.

A könyv egy fontos megszívlelendő állítással kezdődik. A nagy szintetizáló elmék olyan témákkal kapcsolatban is fontos újmutatásokat adhatnak, amelyekkel nem is foglalkoztak különlegesen. Aquinói Szent Tamásnál sincs ez másként, akit hányattatott élete során többféle kulturális hatás ért. A mágiával kapcsolatos tanítása, mellyel a Szent Tamásra vonatkozó irodalom keveset foglalkozott, fontos része nagyhatású gondolatrendszerének. Ez már első összegző a *Sententiae* néven ismert munkájában megjelenik. Voigt tanulmánya belőlük hét-nyolc rövidebb szövegrészletet emel ki, ami a mágiára és az ehhez hasonló témakörökre vonatkozik. Elsősorban a démonok tudásának problémájával foglalkozik, azzal, hogy mennyit, és hogyan tudhatnak a démonok valamit az emberről és hogyan befolyásolhatják életünket. Az angyalok testet öltése és a biológiai világgal való kapcsolatáról értekezik Aquinói. Mivel a középkor tudományosságában elterjedt jelenség volt az asztrológia erről is több oldalról osztja meg gondolatait a Szent. Lényegében az itt megfogalmazott gondolatainak továbbfejlesztett változatait találjuk Aquinói későbbi műveiben.

Aquinói Párizsból való hazatérésekor (1259) és újbóli itáliai tartózkodása idején 1263-64-ben fejezte be a *Summa contra Gentiles* című iratát, melyben eltávolodik Szent Ágoston mágia-elméletétől, főként az asztrológia tárgyalásakor. A munka igen tanulságos része az, amiben az emberi értelem és akarat, valamint a döntési képesség szempontjából vizsgálat alá veszi a csillagok hatását. Megvizsgálja a szerencse kérdését, az ember determináltságának lehetőségeit. A mágia ellen kemény harcot folytat ebben az iratában Aquinói, ami azért is jelentős, mert ebben a korban az élet természetes rendjéhez tartozott a varázslók és asztrológusok jelenléte, az elveszett tárgyak megtalálásának praktikái, az amulettek és a különböző jósló eljárások divatja. Aquinói elsősorban az után nyomozódik, hogy honnan ered a varázslók ereje? Két válasza van erre a kérdésre: a csillagok és az égitestek hatása valamint a szó mágikus ereje.

Szent Tamás abban a korban élt, amikor a keresztény világban új, világkép-formáló nézetek terjedtek a lélek halhatatlanságáról és „visszajárásáról”, a tisztító tűzről, ami állásfoglalásra készítette Aquinóit. Az angyalokról, az ördögökről, a démonokról és a sors törvényszerűségeiről három kisebb „opusculum” jellegű írásában értekezik. A *De iudiciis astrorum*-ban nemcsak az asztrológiát érinti, hanem az amulett-szerű hatóerővel rendelkező tárgyakról és más misztikus jelenségek feltételezett eredetéről is szól. Az 1270 körül írt *De sortibus* című irat a sorsvetés divináció, a jövőt kinyilvánító gyakorlatát vizsgálja. Szerinte az ember szerencséje vagy szerencsétlensége nem a vak véletlen-

től függ, hanem az ember sorsából következik. Viszont élesen tiltakozik a jövőbelátás érdekében a démonokkal való szövetségekötés ellen. A harmadik, témába vágó opusculum az 1268-1272 között írt *De operationibus occultis natuae* című irat, a korban megmagyarázhatatlan természeti jelenség logikai hátterét akarja megvilágítani, amit elsősorban az égitestek hatásával magyaráz. A jóslás, a mágia, a csoda vagy az asztrológia Szent Tamás számára evidencia volt, amit nem a természetes és természetfeletti ellentétével magyaráz, hanem a véges emberi tudás és a végtelen isteni mindenhatóság kapcsolatával. Aquinói nem érezte feladatának kora zűrzavaros szellemvilágának rendbetételét, ő csupán az isteni doktrínák és dogmatikai igazságok rendszerét akarta megalkotni.

Természetesen Aquinói Szent Tamás fő művében a *Summa Theologiae*-ben is belekerülnek ezek a tanítások. Az 512 kérdést tárgyaló hatalmas műnek csak 4-5%-a érinti a mágia, a csillaghit, a csoda vagy a misztikus vallási élményre vonatkozó kérdéseket, ami a kor ismeretében meglehetősen kevés. A három egységre bontott hatalmas mű első része az angyalokra vonatkozó kérdésekkel foglalkozik. Milyenek is az angyalok? Hogyan öltönek testet? Ismerik-e a jövőt, beláthatnak-e az emberi lélekbe? Tárgyalja az angyalok tudásának milyenségét. Az itt elmondottak a korábbi iratokban tárgyaltak összefoglalása. Szent Tamás szerint, démon csak az ember külső viselkedését ismeri, az emberi lélek mélyére egyedül csak Isten láthat. Érdekes gondolata, hogy Isten megengedi a démonoknak azt, hogy az Isten akaratának megfelelő büntetésbe részesítse az embert, de a büntetés okát a démon nem ismerheti meg. Aquinói Szent Tamás tanítása szerint nem a csillagok, hanem Isten határozza meg az ember sorsát.

A Summa első kötete az isteni akarat és gondviselés mindenhatóságával szembeállítható rendellenes jelenségek magyarázatát akarja adni. a második, antropológiai rész is sok, a témába vágó kérdést érint. Elsősorban mágikus eljárásokra utal. Ide tartozik az imádságban való segítségül hívás, mint elátkozás és kiűzés kérdése is. Aquinói szerint a jövőre vonatkozó kívánságok önmagukban is bűnösök, mivel nem az isteni szándék elfogadását, hanem valamilyen egyezkedési szándékot tükröznek. A Summa sorra veszi az ember jövőt kutató praktikáinak sorát és elítélően nyilatkozik az ember felesleges és törvénytelen kíváncsiságáról. A csodák létezését nem utasítja el, de azt az isteni kegyelem kifejeződésének tartja. A Summa harmadik kötete csak két helyen, a betlehemi csillag esetében és a démonüzésekkel kapcsolatban érinti a témánkba vágó eseteket.

Voigt Vilmos tüzetes vizsgálódásának eredményét így foglalja össze: „Aquinói felfogását bizonyos megengedő racionalizmus is jellemzi: a mágia nem kárhoztatandó, ha megfelel a természet-törvényeknek – amelyeket viszont ő is az isteni akarral azonosít” (56). A szerző külön fejezetben foglalkozik összefoglalóan tíz pontba sűrítve Szent Tamás mágia felfogásával, feltárva azokat a hatásokat, amelyek meghatározták a Szent ezzel kapcsolatos állásfoglalását. A könyv 7. fejezete a tomista mágiaelmélet sorsával, valamint az európai eszmetörténetben elfoglalt helyével és hatásával foglalkozik. ezzel szélesre tárja, európai eszmetörténeti összefüggésbe állítja filológiai vizsgálódásának eredményét. A könyv, záró tanulmánya áttekintést ad Aquinói véleményének hátterén a mágia kutatás jelenlegi eredményeiről és irányairól, ezzel is segítve a további vizsgálódásokat.

Voigt Vilmos kis kötete meglepetés, igazi kulturális csemege nemcsak az etnográfusok és vallástörténettel foglalkozó szakemberek számára, hanem azoknak is, akik a népi tudás és a tudós teológia egymásra hatását, máig élő szimbiózisát szeretnék jobban megismerni.

Jung Károly: Folklór minden időben és más témák: Tanulmányok. Újvidék. Forum, 2017. 288 p.

Szőke Anna

A magyar, különösen a vajdasági néprajztudomány nagyon sokat köszönhet Jung Károlynak. Ő az egyetlen, aki a hagyományos komparatív módszerekkel, és tudományos szempontrendszerekkel követve építkezett. Folklorisztikai életművét az összehasonlító vizsgálódások határozzák meg. E tekintetben szinte Jung Károly az egyetlen vajdasági folkloristánk. Nélküle nem bontakozott volna ki a mára már igen gazdag délszláv és magyar folklórszövegek egybevetése. Felesleges lenne azt bizonygatnom, hogy a szerző mennyire otthonosan mozog a szláv nyelven megjelenő szakirodalomban. Egy ilyen nagy horderejű kutatást csak az képes végezni, aki ismeri a szerb nyelvet, aki ismeri a szláv szakirodalmat, a megjelenő szakfolyóiratokat. Többször is hangsúlyozta, a szerb nyelv ismerete nélkülözhetetlen a párhuzamok feldolgozásánál. Már megszoktuk és elvárjuk tőle, hogy a szokások, hiedelemmondák és bármilyen más kutatásakor egy nagyon aprólékos módszertani vizsgálat vette kezdetét. Ő nem a terepmunka megtestesítője, kivétel talán a szülőföldjéről összeírt hiedelmek és szokások, de ebbe beleszületett. Erről tanúskodik a most megjelent tanulmányok gyűjteménye, amely a *Folklór minden időben és más témák* címet viseli. Ebbe a könyvbe az 2012–2017 között megjelent tanulmányait adja közre, ahogy ő fogalmaz: az utóbbi fél évtizedben írt egytucatnyi tanulmányait sorolta be. Aki nem kísérté Jung Károly kis példányszámú tudományos folyóiratokban megjelent írásait, annak az újdonság erejével fognak hatni e tanulmányok.

A kötetben megjelent folklórtémákat komplex módszerrel tanulmányozza, elsősorban a források összességét gyűjtötte be. Konkrét célja a corpus elemzése. Magyarázatokot fűz az eredeti szöveghez, amelyeket igyekszik történelmi ismereteinek összefüggésében maradéktalanul feltárni és közreadni. Legtöbbször letűnt kulturális elemeket vizsgál, mint például a bűrvár jelentése, a Gerontoktonia – Altentötung, letűnt regösének-töredék, de említhetjük a Tito-verseket is. Mindenhol a téma háttérét kutatja és tárja fel.

Amit ő művel, az egy külön tudományág, hiszen eredményeivel befolyásolja az utókor kutatási módszertanát. És itt meg kell állnunk. Vajon, a mai kulturális antropológia világában a fiatal néprajzkutatók, kulturális antropológusok, szociológusok, szociográfusok körében mennyire tarthat érdeklődésre számot a feldolgozott forrásanyag.

A kötet első tanulmánya a földfoglalás motívumkörét vizsgálja. Azt a témakört, amely a török hódoltság idején, mint néphagyomány eljut Boszniáig, a balkáni törökvilágba. Hogyan, miként jelentheti a Bűrvár a birtokszerzés alapmotívumát? Honnan eredeztetik a bűrvármotívum?

Megismerhetjük a Dido nevével fémjelzett városalapítási monda elemeit, azokat a mondaváltozatokat, amelyek Karthágó alapításának mondájához kapcsolódnak.

A Bűrvár a Fekete-gentertorkában című tanulmány többszöri átolvasása után válik világossá, miért is fontos az ökörbőrmotívum elterjedésének útja, mely óriási területet jár be, mely tényezők által jut el a Balkánra, majd oszmán-török közvetítéssel fölbukkan a Hortobágy hagyományvilágában. Nem könnyű olvasmány, de aki vágyódik új ismeretek megszerzésére, bővíteni szeretné akár lexikális tudását, feltétlenül olvassa el.

Elhagyva a kötet első tanulmányát, ismét egy olyan témakörrel találkozunk, amely a magyar folklorisztikán belül nem kapott nagyobb teret. Ha a világhálón szeretnénk többet megtudni az öregek intézményes megölésének megszűnéséről, egyetlen ablak nyílik meg, s ez nem más, mint Jung Károly 2002-ben e témakörben megjelent írása. (*Jung Károly: Mióta tisztelik az öregeket? Az öreg(ember)ek megölésének megszűnéséről szóló népi elbeszélések a magyar prózaepikában. Hid, 2012*). A most megjelent gerontoktónia kérdésköre elméleti fejtegetésekben teljesedik ki. A téma

íránt érdeklődők számára a szerző álláspontja tükrözi a kutatást végző személyek egymáshoz való viszonyát. Tömören, olyan ez, mint a párhuzamos különidejűség.

A gerontoktónia kérdéskör vizsgálatakor Jung számára három népi elbeszélés volt ismeretes, amely a magyar folklórban az öregek megölésének megszűnését (megszüntetését) fogalmazta meg. Oldalakon át ismerteti, hogy a kérdéskör kapcsán hogyan ismerte meg a feljegyzett szövegváltozatokat. Kiemeli, az újkörög szóhagyományban följegyzet szövegváltozatok (összesen tíz) motívum-gazdagságukban meg sem közelítik a páratlanul gazdag délszláv szövegek színvonalát, sőt az eddig ismert négy magyar változatét sem.

A gerontoktónia témához részletes ismertetőt nyújtott Voigt Vilmos a 2014-ben megjelent Híd folyóirat, amelyet fontosnak tartok a teljesség igényével felidézni.

Egy debeljacsaí/torontálvásárhelyi magyar közlésből indul ki, ám arról is tudat, hogy a nemzetközi mesekatalógus öt szlovén és hatvan négy (!) szerbhorvát változatot ismer. Veleckaja orosz pogány rítusokról írott könyvét (pontosabban annak szerb fordítását) is felhasználta. A végül is összehasonlított magyar változatokat mégsem ebből, vagy a délszláv folklórból, hanem a Maros folyón hajózó sószállítók folklórával véli magyarázni. Tipikus 19. század végi komparatív folklór megoldás ez! Időközben megjelent Uther új nemzetközi mesekatalógusa, itt a 981-es típuszámon található meg a történet, amelynek legrégebbi írásos nyoma a Kr. e. 1. évszázadból, Justinus római történetíró Historiae Philippicae c. kompilációjában maradt ránk. Jóval később e munkából Nagy Sándorra vonatkozó történeteket Ilosvai Selymes Péter (vagy az ő forrása) is merített. Ismertek a 981-es mesetípuszámú szövegek többek között az arab irodalomban, Johannes Pauli trufakötetében, a középkori exemplumokban, zsidó példázatok között, a balti, az olasz folklórban, gyakorlatilag minden balkáni népnél, de van mongol, kínai, koreai stb. változat is. Ez a mesekutatót nem lepi meg. Legfeljebb arra a következtetésre jut, hogy még ha a magyar szövegek Jung adta magyarázatát el is képzelhetjük – csak itt kezdődne az igazán „összevető” kutatás: hát a marosi só-szállítók ugyan honnan vették a tanulságos történetet?

Persze, más annak a kutatónak a perspektívája, aki néhány szöveget kapcsol egybe – meg a több kontinensre kiterjedő mesetípusok kutatójéé. Jung a közvetlen szöveg-összevetésre specializálódik – és nem tárgyalja a távolibb összefüggéseket. Pedig ezek vizsgálata is a folklorista dolga! (Híd. 2014. 6. szám, június. 45. 3.)

Tanulmányaira a személyes hangvétel jellemző. Alapos odafigyeléssel elemzi a párhuzamok felfedezését miközben az elemzett műfaj speciális vonásaira összpontosít. Gondoljunk csak a kórogyi regös ének hiteles és kevésbé hiteles párhuzamaira. „Mindenképpen kerülni igyekeztünk a meredek fogalmazás kínáló lehetőségét, ezen a helyen mindössze annyit kívánok megállapítani, hogy e három „változat” közül gyakorlatilag egyiket sem szabad komolyan vennie az egykori jugoszláviai magyar (ma szerbiai magyar és horvátországi magyar) folklórkutatás néhány évtizeddel ezelőtti „felfedezései” és történeti kutatójának.” Kétségtelen, hogy elemzéseiben tudatos bővítésre törekszik, olyannyira, hogy a regös ének vizsgálatakor a figyelmet még a régészeti kutatások eredményeire is ráirányítja.

Németh István novellája alapján írta meg a *Kossuth Lajos fenn az égből... – A Kossuth-nóta 20. századi utóéletéhez* című tanulmányát, egy magyar népdal szövegét hogyan költötték át a magyarországi fiatalok. A Túl a Tiszán faragnak az ácsok népdalt 1945 után is átköltötték a magyarok itt, a Délvidéken, s mindig akadt jóakarátú ember, aki besúgta őket az ÓZNÁNAK (belügyi szervek). A tárgyalás lefolytatását némi folklór-kiegészítéssel adja közre. Számomra ez az írás, ha úgy tetszik dolgozat inkább a társadalomnéprajz kategóriájába sorolható, mint a folklórgyűjtemények közé.

Kutatástörténeti dolgozatai nem kerültek el a hatvanas évek titoizmusát sem. A titoizmust mint rendszert és mint ideológiát egyértelműen a kommunista/szocialista gondolkörbe sorolhatjuk. Ennek táptalaja részben az iskola volt, részben a népre ráerőszakolt mindenféle irodalmi és zenei alkotás ismerete és annak gyakorlatban történő előadása. Az olvasókönyvekben megjelent szövegeket elemző visszaemlékezései alapján. Idézem: Ma már olcsó szórakozás lenne arról medítálgatni, hogy a második kisdíák a versezet alapján hogy képzelte el a délszláv nemzetek válogatott és rettenhetetlen lovascapat élén kivont karddal robogó Marsallt, amint ráront a gyáva ellenségre, s természetesen legyőzi – idézet bezárva. Ma biztosak lehetünk abban, hogy rendelkezésre gyártott versezetről van szó, s ahogy Jung találóan definiálja: korfüggő követelménynek tett eleget a költő.

A könyv összefoglalást ad a témákkal kapcsolatos empirikus vonatkozásokról is, lásd a Dugovics-motívum vándorútjának tárgyalását. A szerző nemcsak saját eredményeire támaszkodik, hanem széleskörű kitekintést nyújt az irodalomban fellelhető ismeretekre. Értekezéseiben a legjelentősebb nemzetközi publikációkra hivatkozik (Bonfini, Antonio; Marzio, Galeotto; Rabiger, Frannz). Ezek után méltán tehetjük fel a kérdést, vajon a járulékos elemek között nem búvik-e meg a mítoszteremtés alapvető tényezője, hogy minden nemzet a saját képére rekonstruálja a szereplőket, ezzel is egyszerű példaképeket állítva a jövő nemzedékének. Ez a kutatás is a sokrétű ismeretanyag alapján alapszik, aminek ékes bizonyítéka az Ásó és Sztána ballada ismertetése, illetve a komparatív megfigyelés kapcsolata.

Bár ez ismertetőnek nem tisztje, hogy részletesen beszámoljon a kötet minden tanulmányáról, mégsem tudom megállni, hogy ne vegyem számba valamennyit. Érdeklődési körömet elsősorban a kutatások mélysége kötötte le, milyen „mélyre” tudott elmenni a szerző az adatok felkutatásában.

Egy újabb történet: a hagyomány szerint Havas Boldogasszony emlékére a hívek elzarándokolnak Tekiára, a kegyhelyre. Itt ismételtlen szájhagyományozódik, hogy ezen a napon (aug. 5.) a törökök megfagytak, hogy rémisztő hideg lett, hogy hó esett, nos, ezeknek a feltevéseknek, népi legendáknak az eredetét kísérli meg Jung Károly hiteles adatokkal feltárni. A zarándoklat indítékait az erre vonatkozó feljegyzéseket, ponyvákat, imakönyveket is megismerhetjük a tanulmányban felüntetett hivatkozásokból.

A kötet adalékeként ismertet egy dilemmát, Vitkovics Mihály *Bácskai népdal* „születéséről”, annak szerb fordítása kapcsán. A problémakör megközelítéséhez részletes tájékoztatót kapunk és az említett irodalmár szerepéről a magyar szerb irodalomban. Vitkovics Mihály fontos alakja a 19. század magyar-szerb irodalmának, bár alkotásai napjainkban már csak az irodalmárok körében ismert. Ez a tanulmány is megerősít bennünket, hogy Jung Károly nagy lelkesedéssel foglalkozik a magyar folklór szerb párhuzamaival. Továbbá szembe száll mindazokkal, akik tévesen fordították Vitkovics költészetét magyarra.

A szláv kapcsolatok, párhuzamok keresése mindig előtérben áll tanulmányaiban. Az egymásra rákódott bonyolult elemeket mikroszkóp alá teszi, sejtjeire bontja a rendelkezésére álló anyagot, mígnem konklúzióként levonja az „igazságot”. Az a bizonyos rendelkezésre álló anyag pedig nem más, mint a felkutatott szakirodalom. A megjelent tanulmányokhoz több mint 190 szakirodalmat használt fel.

Jung Károlyt nemcsak a más nemzetek folklór kutatásai érdeklik, górcső alá veszi a nemzeti identitást kifejező Kossuth dalokat is. Érdekelte és feldolgozta a második világháború utáni szellemi élet alakulását, melynek alappillére az oktatás volt. Az oktatás egyik (sőt legfőbb) funkciója a társadalmi integráció. Lerántja a leplet az ideologizált értékrendről. Tankönyvek elemzésén keresztül érzékelteti a szocializmust, a központosított rendszert, hogyan sorvasztották el a helyi kultúrát, a nemzeti identitástudatot.

Jung Károly a reá jellemző aprólékos részletezéssel vezeti fel az Egy elfeledett jószolgálati folyóiratról szóló tanulmányát. Néha olyan érzése támad az olvasónak, miért kell ennyire körülírni egy levél keletkezését: pecsét, címzés, mérete, színe, de továbbhaladva az apró elmélkedéseken, egy nem mindennapi, helyesebben egyáltalán nem ismert folyóiratról szerezhetünk tudomást. Hogy a közölt folyóiratról miért hallgatott a vajdasági íróársadalom, arra – ha kissé burkoltan is – megkapjuk a választ. És még sok másról is.

Úgy érzem, hogy még sok mindent ellehetne mondani Jung Károly most megjelenő könyvéről, én összegzésként két gondolatot fogalmazok meg. Minden tanulmánya mély elmélyülésről tanúskodik. E gondolatom pedig választ ad arra, miért nehéz Jung Károly tanulmányait olvasni: mert az ilyesfajta vizsgálatok nem mindennapiak. Második gondolatomként pedig egy megkülönböztetett terminust használnék Jung könyvéhez: végigérve a tanulmányok olvasásával, olyan érzésem támadt, mintha egy nagy lexikont olvastam volna. Kultúránk többirányú vizsgálata teljeseedik ki e kötetben.

Kürtössy Péter–Máté Gábor–Varga Szabolcs (szerk.): „Örökségünk a tér és az idő” – Tanítványi tisztelgés Filep Antalnak. Pécsi Tudományegyetem BTK. Pécs, 2014. 503 p.

Pethő László

Öt fejezetbe rendezett 17 igényesen elkészített tanulmánnyal köszöntötték egykori tanárukat a Pécsi Tudományegyetem öregdiákjai, egykori hallgatói. A kötet szerzőinek többsége etnográfus, hárman viszont történészként végeztek, köszönhetően annak, hogy az egykori tanterv előírta, lehetővé tette számukra néprajzi stúdiumok felvételét. A dolgozatok mellett fontos kiegészítő részeket tartalmaz a kötet: összefoglalja és elemzi az ünnepelt Néprajz Tanszéken eltöltött másfél évtizedének eredményeit, közreadja a hosszú pálya egyes részeit feldolgozó interjút és egy 177 tételt tartalmazó bibliográfiát. A magas publikációs tételszám némileg meglepő, hiszen szerzőjét leginkább a Kósa Lászlóval közösen jegyzett, *A magyar nép táji-történeti tagolódása* című munkája alapján jegyzi és idézi a szakmai közvélemény. Végül külön említést kell tenni arról, hogy jól válogatott, a tanárról és diákjairól készült, archívnak számító fotókat is tartalmaz a gyűjtemény.

A tisztelgő kötet előkészítését kiterjedt szervező, és a végeredményt látva, jól érzékelhető gondos szerkesztő munka előzte meg. Kürtössy Péter, Máté Gábor és Varga Szabolcs a szigorú szakmai igényességet, az alapossgot, a gondos mérlegelést tekintették válogatásuk legfontosabb követelménynek. Ezzel jórészt sikerült elkerülniük a születésnap-i kötetek azon gyakori fogyatékoságát, amelyekben gyakran túlteng az érzelmi elem. (Nemegyszer előfordul, hogy évfolyamtársi, baráti szálak mentén állítottak és állítanak össze egy tudományos igénnyel induló kötetet.) További szerkesztői erénynek nevezhetjük a koncentrált, határozottan körvonalazott tartalmat. Az utóbbi kiindulópontjának az ünnepelt történeti néprajzi, építészeti és településkutatási érdeklődését tekintették. Szerencsére ez a szempontsor nem egyoldalúan jelent meg, hanem a legtöbb szerző konkrétan megjelölte, hogy milyen javaslatot vagy ösztönzést kapott egykori tanárától diplomamunkája elkészítése vagy annak kibővítése során. Ráadásul sok dolgozatról nyomon követhető, hogy szisztematikus konzultáció eredményeként született meg a munka, amely estenként ugyanúgy bemutatja a tanár útmutatásának követését, mint azt, amikor egykori diákja önállóságra törekedve igyekezett bővíteni vagy meghaladni az egykor olvasottakat és hallottakat.

A recenzió terjedelmét messze meghaladná, ha minden tanulmányra reagálna. Ehelyett minden fejezetből kiemelttem néhány dolgozatot, a továbbiakról pedig csak címszavakkal teszek említést. Az Építészeti fejezetben Tanai Péter: *Egy ágafás túlélő a 21. században* munkája igen lényeges prob-

léma megjelenítésére és megoldási alternatívák felvázolására vállalkozott. A Nyalkán fennmaradt, védelemre és megőrzésre érdemes lakóház múltját tárta fel, majd bemutatta az épület fenn- és megmaradásának lehetőségeit. Az utóbbi fontos szempontja, hogy tényleges tulajdonosra és funkcióra talált az épület, melyet kellő néprajzi muzeológusi szakmai segítséggel sikerült megmenteni. Külön kiemelendő, hogy a ház állagának megóvása érdekében a hagyományos technikák mellett, modern anyagok és technológiák alkalmazására is sor került.

Témáját tekintve antropológiai ihletésűnek minősíthető Zsonda Márk: *Település és építészet a chacoi magyaroknál* címet viselő dolgozat, amely paraszti-falusi környezetből Argentínába került, rendkívüli körülmények között megtelepülő magyarok sorsának és megtelepülésének alakulását követi történeti és jelenkutatósi szempontok alkalmazásával. Újszerűséget jelent, hogy a kutató a nemrégiben bevezetett Kőrösi Csoma Sándor Program ösztöndíjasaként jutott el Dél-Amerikába, ahol nemcsak az ott élő magyarokkal alakított ki kapcsolatot, hanem alapos kutatómunkát is végzett. Munkájából nyomon követhetjük, ahogyan a távolra került honfitársaink a rendkívüli, mostoha körülményekhez alkalmazkodva, azokkal nemegyszer dacolva alakították ki lakóhelyüket és életterületüket. A fejezet két további dolgozata a Balaton-felvidék népi épületeinek kutatási módszereit, valamint a kapolcsi vízimalmok történetének alakulását mutatja be.

A sokféle tartalmat magában foglaló Muzeológia, művelődés, tudománytörténet fejezetből Kürtössy Péter: *Kártya a magyar kézben* tanulmányát mások inkább a folklór körébe sorolnák, határozott történeti megközelítése miatt mégis itt van a helye. A szerző különböző szempontokat követő megközelítései alapján képet kapunk a kártya elterjedésének technikátörténeti vonatkozásairól, magyarországi meghonosodásának fontosabb állomásairól. Igen tanulságos a paraszti kultúrába való beilleszkedése, a mely a virrasztásban ugyanúgy szerepet kapott, mint a használat nemi szerepek szerinti elkülönülésében. Lényeges átmenet alakult ki a földet művelők és a kubikos földmunkások életében, hiszen az előbbieik sohasem játszottak pénzért vagy egyéb vagyontárgyért, mígnem az utóbbiak számára ez szinte természetessé vált.

Ugyanebbe a fejezetbe került egy másik igényes dolgozat Varga Szabolcs: *A reformáció folyamata a Pécsi egyházmegyében a 16. században*, amely módszeressége miatt önmagában is figyelmet érdemel. A kutató pontról-pontra haladva vizsgálta a rendelkezésre álló és az általa feltárt forrásokat, s ezek alapján megkérdőjelezte és esetenként cáfolta a reformáció gyors, ellenállás nélküli előrehaladását és térnyerését a tájon. A bemutatott adatok alapján egyértelmű, hogy a több évszázadra átölelő történések sokkal összetettebben és differenciáltabban érvényesültek.

A rovat további cikkeiből képet kapunk Györffy István professzor fotózási szenvedélyéről és hagyatékáról, egy dunai hajómalom megőrzésének históriájáról és a győri Hild József Szakközépiskola tanuló részére szervezett népi építészeti kurzusokról.

A Szőlőhegyek néprajza és a Tájérténet fejezetből Agócs Ruben: *Élőföldből vadrezervátum, avagy a turulmadár mentette Kádár* mutatta fel a legtöbb novumot. Az utóbbi évtizedekben, de különösen a szocializmus időszakában kiemelt káder vadászhehlyé minősült Gemenci erdőről a szerző pontról-pontra haladva mutatja be, hogy a térség és annak hasznosítása a folyószabályozások nyomán többszörösen átalakult. A Kalocsai Érseki Uradalom tulajdonából 1946 után az állami tulajdonosok szemében hol az erdőgazdálkodás, később a vadgazdálkodás, újabban pedig természetvédelmi szempontjai kerültek előtérbe. A terület a hatvanas évektől frekvenciált helyzetbe került, hangsúlyos szerepet töltött be a korszak jelképévé minősülő, reprezentációs célú vadásztatásban. Ennek egyik megnyilvánulását jelzi, hogy a Kádár szigetet – indokolatlanul, hiszen a húszas években kapta nevét – nem kevesek vélekedése szerint a korszak emblematikus alakjáról

Kádár Jánosról nevezték el. Ugyanitt olvashatunk két szőlőhegyi szabályzatról és a felsődánosi vályogvető gödrök hasznosításáról.

A Település és társadalom részben Máramarossziget lakótelek topográfiájának változásait, a belső-somogyi Szigetvidék történeti néprajzát és egy molnármester 18. század második felében történt felemelkedését követhetjük nyomon. A rovat Máté Gábor által jegyzett tanulmánya *A kertesség a török uralom és a telkesítés összefüggései a mecseki szálláskertes települések példáján* a hazai néprajztudomány központi és egyben sokat vitatott problémáját vizsgálja. Bevezetőül áttekinti a probléma megközelítésének történetét a klasszikusnak számító kutatóktól napjainkig. Eme felvezetés után egy olyan – nem alföldi – térség kertességben játszott szerepét mutatta be, melyre eddig nem vagy alig terjedt ki a tudomány figyelme.

Összegzésül: szép figyelmességben és komoly tanítványi visszajelzésekben részesült az ünnevelt oktató. Mérlegre téve, szerencsének és eredményesnek bizonyult az a meglehetősen szokatlan váltásnak számító, egyetemen eltöltött másfél évtized, mellyel a zártabb közegnek számító muzeológusi és kutató munka után, új területen próbálta ki magát.

Délvidéki kiadványok

Kósa László

A késő középkorban a magyar királyság déli vármegyéit, majd a Szávától és az Al-Dunától délre fekvő bánságokat jelölő, különben bizonytalan határú tájfogalom utóbb elhalványult. Ismert módon az első világháború után Magyarországtól Jugoszláviához csatolt területek összefoglaló nevéként újult föl. Azonban 1945-t követően „politikailag kompromittálódva” ismét csaknem feledésbe merült, mígnem 1990 után a köznyelvben újra polgárjogot nyert és napjainkban – megint más határokkal (a mai Szerb Köztársaság területe) – széles körben használatos. Az alább bemutatandó kötetekről előljáróban tudni való, hogy kis példányszámban megjelent helyi kiadványok, következésképpen nehezebben hozzáférhetők. Tematikájuk, módszerük, szempontrendszerük egymástól távol esik. Néprajzi vonatkozásaik mellett elsősorban délvidéki tematikájuk fűzi őket össze.

Bárth János: Bácskai magyar reformátusok a XIX. század elején. Kiadja a Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület. Topolya, 2017. 88 p. Vajdasági helytörténeti adattár I.

A településtörténet iránt érdeklődők előtt jól ismert, hogy a török hódoltság idején a Drávától és az Eszék-Szeged között húzható képzeletbeli vonaltól valamint a Marostól délre fekvő alföldi területek középkori lakossága csaknem teljesen eltűnt, elpusztult, elmenekült vagy elhurcolták. A 18. században zajlott le az újranepesedés legmozgalmasabb szakasza, sokfajta etnikai, nyelvi, vallási csoport részint szervezett telepítésével, részint spontán vándorlásával. A század végén került sor az addig tilalom alatt álló magyar reformátusok bácskai letelepedésére. 1786-87-ben négy új község létesült belőlük: Feketehegy, Ómoravica, Pacsér lakói zömmel a Nagykunságból, Pirosé a Közép-Tisza-vidékről érkeztek. Ki kell emelnünk, hogy magyar reformátusokról van szó, ugyanis a Bácskában éltek német anyanyelvű reformátusok is, akik a hódoltság után bevándorló, etnikailag-vallásilag összetett bácskai népességen belül szintén karakteres kisebbséget alkottak. (A magyar reformátusok 1910-ben Bács-Bodrog vármegye lakosságának 3,1 %-át tették ki.)

Ennek a négy településnek a 19. század eleji, kiemelkedően értékes történeti forrása teljes szövegemlékét magyarázatok kíséretében tette közzé Bárh János. A közölt források a magyarországi reformátusok sajátos, más kálvini irányhoz tartozó egyházak szervezetéből különben hiányzó püspöki, kánoni látogatásnak (generális vizitáció) köszönhetően keletkeztek. Ezt az igazgatási intézményt a középkori katolicizmusból tartották meg, de a katolikusok és az evangélikusok hasonló gyakorlatától eltérő formában. A legmagasabb református egyházigazgatási egység lelkesí vezetője, a püspök (szuperintendens) hivatali ideje alatt legalább egyszer a vezetése alá tartozó összes egyházközséget programszerűen fölkeresi (közvetlen kapcsolat ápolása, irányítás, ellenőrzés, pasztoráció). Báthory Gábor a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1819 nyarán kereste föl a négy települést.

A 19. században a református egyházlátogatás rögzült „forgatókönyve” szerint az esemény előtt, a kiválasztott egyházközségek írásban megkapták azokat a kérdőpontokat, amelyekre a püspök (szuperintendens) a helyi prédikátortól írásban választ várt, amit a helyszínen megbeszéltek. Ezeket a kérdéseket és a válaszokat csaknem betűhív formában teljes egészükben közli Bárh János.

Az iratok a négy község létre jötte után alig egy emberöltővel keletkeztek. Tartalmuk változatos, néprajzi és történeti szempontokból figyelemre méltó. A faluközségek formálódása, a több helységből származók egy településen belüli integrálódása még nem fejeződött be. A lakosság nagyobb hányada föltehetőleg a letelepülés előtt született. A szövegek számos érdekes és értékes adatot őriznek a kibocsátó anyatelepülésről is, valamint a megérkezés és az első évek nehézségeiről, a lakóházak, templomok, paplakok, iskolák építésének történetéről, papokról, tanítókról, hangadó és szervező, társaik között tekintéllyel bíró vezető egyéniségekről. Mindegyik helységben működött népes iskola, a tanulók névsorát szintén megőrkítették a kérdőpontokra adott válaszok.

A vizitációs iratok természetesen mindenek előtt az egyházközségekre (eklezsiákra), a hitéletre, a vallási előírások betartására, nem kevésbé a prédikátorok és tanítók erkölcsös magatartására, sőt a hívek karitatív tevékenységére is vonatkoznak. Fontos részüket alkotja az egyházfenntartás anyagi fedezetének, az egyházi vagyonnak, ezen belül a templomok felszerelésének számbavétele. A gazdag népéleti vonatkozások közül itt az egyházfegyelem gyakorlását említjük meg, ami elsősorban házassági ügyekhez kapcsolódott. Jelenős tételt képeznek a prédikátor és a tanító „díjlevelei” (javadalmasításuk szerződéshez hasonló felsorolása). Többek közt lehet belőlük következtetni a határhasználatra, a gazdálkodás fő ágazataira, általában a népesség anyagi helyzetére, mindennapi életére.

A református vizitációs iratok szaktudományi nézőpontból ismert történeti források, de megítélés szerint jelentőségükhöz mérten kevésbé hivatkoznak rájuk a tudományos vizsgálatok. A Báthory Gábor 1816-1819 között lezajló egyházlátogatásainak anyagát korábban is használta a kutatás, de szintén nem eléggé értékelte. Ezért is különösen fontos a Bárh János által gondozott, szakszerű kommentárral kísért, jegyzetekkel, szakirodalommal és szómagyarázatokkal ellátott szövegkiadás.

Nagy Margit (szerk.): Megtört nád. Interjúk a délvidéki református egyház történetéből. Kiadja a Szerbiai Református Keresztyén Egyház Újvidéki Egyházközség. Újvidék, 2017. 242 p.

A címében bibliai utalású, terjedelmes kötet nem szaktudományi munka, hanem cikk- és interjúgyűjtemény, ami a mai Szerbiában élő magyarok egyik kis lélekszámú, karakteres vallási csoportjának múltjáról és jelenéről ad sajátos, nyilvánvalóan és vállaltan hiányos, mégis összegző képet.

Miért mondható, hogy sajátos és összegző a kép? Egyáltalán a szerbiai magyar reformátusok milyen fokon és nézőpontból nevezhetők közösségnek, legalább valamilyen szempontból spirituális és

kulturális egységnek? Bárh János könyvének fentebbi ismertetésében emlékeztettünk arra az ismert településtörténeti tényre, hogy a mai délvidéki magyarok túlnyomó része a török hódoltság megszűnte után érkezett lakóhelyére. Még teljesebben érvényes ez a megállapítás a szerbiai reformátusokra.

A különböző időpontokban keletkezett telepés közösségek lakossága és a nem szervezeten be-költözők elődei egymástól földrajzilag távoli vidékekről jöttek. A kibocsátásban az alföldi tájaké a főszerep, ám bukovinai székelyek és dunántúli magyarok ugyancsak részt vettek az újranépesítésben. Sőt alaprétegében nagyobb lélekszámú valláscserével (nyelvi okokból katolikusból reformátusnak tértek át) is találkozunk a református gyülekezetek létre jöttének történetében. Bármily csekély számúak lehetnek, nem feledkezhetünk el a második világháború alatt vagy után elmenekült vagy kitelepített bácskai német reformátusokból helyben maradt szórvány hívekről, akik egyházuk megszűntével a magyar reformátusokhoz csatlakoztak. Ők külön sosem vette számba senki sem.

A Bárh János könyvében korai történetük jeles írásos forrásaival bemutatott négy község mellett további szervezett telepítésekkel alakult Tiszakálmánfalva, Hertelendyfalva, Torontálvásárhely, Magyarittabé és az említett vallásváltoztatás helyszíne, szórányaiával együtt a szerémségi Maradék. A városokban élő kislétszámú református gyülekezetek általában a telepítések kora lezárulása után keletkeztek. A 19. század közepétől, különösen a kiegyezés évtizedeiben a modern urbanizáció és iparosodás következményeként növekvő bácskai városokban megjelentek a legkülönbözőbb helységekből odavándorló, főleg iparos és kereskedő valamint tisztviselő és értelmiségi foglalkozású reformátusok (Szabadka, Újvidék, Zombor, Zenta, Ada, Nagybecskerek, Óbecse). Csak a könyvben gyülekezetükkel szereplő településeket soroltuk föl.

A sokféle eredetet és vele összefüggően a sokféle helyi hagyományt magáénak tudó reformátusoknak az egységes egyházszerkezet, saját egyházi törvények, közös hitvallások, azonos liturgia és nem utolsósorban a magyar nyelv biztosítja az összetartozás kereteit.

Hozzá kell tennünk, hogy a magyar református egyháztörténetben meglehetősen páratlan módon, 2000 után éppen a könyvet kiadó újvidéki egyházköztségben személyi ambíciók miatt (tehát nem hittani alapon) újabb, külön egyházat létre hozó szándékkal szakadás történt a hívek nagy többsége és egy kis csoportja között. Ez – noha közvetlenül keveseket érint –, nemcsak helyben, hanem az egész Szerbiai Református egyház életében folytonosan zavarokat okozva, a könyv megjelenésének időpontjáig sem rendeződött.

Az 57 egybe szerkesztett írás többségi „műfaját” tekintve a címben föltüntetett és általunk is utalt interjú mellett riport, beszámoló, portré, nagyobb publicisztika, társadalomrajz, történeti tárgyú cikk, visszaemlékezés, életrajzi vázlat. Akik megszólalnak: lelkészek, értelmiségiek, továbbá egyszerű és egyházi tisztséget, valamilyen tevékenységet vállaló hívek. Nem kíván különösebb magyarázatot, hogy jellegéből következtében az írásokban a tartalom súlya, fontossága, információ-értéke nagyon változó.

A kötet bevezető fejezetei a szervező és vezető főesperesek és püspökök életrajzát fölidézve visszazapillantanak a korábbi és a legkorábbi évekre is. Az 1920 után Jugoszláviába került reformátusok a délszláv állam intoleranciájával küzdve szervezték meg saját, új egyházukat. Jogi helyzetük teljes körűen a második világháborúig nem rendeződött. 1944 őszétől a kommunizmus évtizedei alatt, majd az 1990-es évek balkáni háborúja miatt újabb nehézségekkel kellett szembe nézniük. Mindeközben jelentékeny lélekszám- és anyagi veszteséget szenvedtek. A szerkesztő arra törekedett, hogy – akár több cikkben is – minden anyaegyházközsége, a leányegyházakra és a népesebb, fontosabb szórányokra jusson az olvasó figyelméből. A szerbiai reformátusok sajátos és összegző képe ezekből a „mozaikok”-ból áll. Kár, hogy az írások többsége mellett nincs föltüntetve az első megjelenés

ideje, helye és a szerző neve sem. Jelentősebb hányaduk korábban biztosan időszaki sajtóban látott napvilágot, másik részük a közel múltban készült, a kötetben jelent meg először.

A kötetet az Erdélyből a Vajdaságba honosodott Nagy Margit, az újvidéki Apáczai Diákotthon (Kollégium) igazgatónője szerkesztette. A diákotthon a szerbiai reformátusok legjelentősebb nem hitbuzgalmi célú intézménye. Felekezeti különbség nélkül az újvidéki szerb nyelvű felsőoktatásban tanuló magyaroknak, kisebb részben középiskolásoknak biztosít szállást, tartózkodási helyet és külön fajta programokat. Alapítását a kilencvenes évek közepén a Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete kezdeményezte, majd lett a működtetője. Utóbb a maradéki református egyházközösség vállalta magára a tulajdonjogát. Legutóbb, 2016 őszén vette használatba magyarországi támogatással kapott új épületét.

Végül nem maradhatnak említés nélkül a tanulságos olvasmány- és dokumentumgyűjteményt végig kísérő gazdag fényképes illusztrációk sem.

Vázsónyi Csilla: A magyarkanizsai Népkert és Vigadó. Egy kisvárosi közpark társadalmi szerepe (1850-1950). Forum, Újvidék, 2017. 89 p.

A Szegedi Egyetemen néprajz alapszakot és „kulturális örökség tanulmányok” mesterszakot elvégző szerző a „fülszövegében” pontosan megjelöli munkája tudományterületi besorolását. Helytörténeti mű, melyet a kulturális antropológia és a mikrotörténelem módszertanának bevonásával írt meg. Hozzá tehetjük a városi néprajz és a környezettörténet szempontjait is. Mindezt azért részleteztük, hogy kiemeljük a könyv sokoldalúságát és forráshasználatát összetettségét.

A téma kidolgozására sajátos esemény irányította a helybeli születésű (1990) szerző figyelmét. A lakosság által évtizedeken át nagyon kedvelt és látogatott, de egy ideje elhanyagolódó magyarkanizsai Népkert területére 2013-ban nem helyi befektető nagyszabású élményfürdőt tervezett építeni, amit a kiterjedt aláírásgyűjtéssel kibontakozó lakossági tiltakozás hatására a városvezetés lemondott. Annak ellenére történt ez, hogy az emberek tudatában voltak a létesítmény megvalósulásával várható gazdasági föllendülésnek.

A kutatás választ adott arra a kérdésre, hogy vajon miért lehetett alapvetően sikeres egy nem hivatalos kezdeményezés. (A szerző egyébként nem utal esetleges külső vagy helybeli politikai motívációkra.) A Népkert és a Vigadó több mint egy évszázadon át és egyre szélesebb rétegeket befogadva, noha idényjelleggel, tavasztól ősziig fontos színtere volt a bácskai kisváros társadalmi életének. Amikor – a tiltakozó megmozdulás idején – ez a széles szerepkör már beszűkült, sőt látszólag csaknem teljesen eltűnt, a helyi emlékezetben mélyen élő tradícióját mégis eredményesen meg lehetett szólítani. A közvélemény úgy érzékelte és értelmezte a kérdést, hogy a terület és létesítményei a „köz”-é, és a helyzet dacára sem vehető el tőle.

A kötet azonban nem a tiltakozó akcióról szól, hanem a Népkert és a Vigadó történetéről. Mindkettő a 19. századi magyarországi urbanizáció jellemző alkotó eleme. Keletkezésük olyan típus-történet, amely hozzátartozik a korabeli városi modernizációhoz, de minden településen valamelyest mégis másként zajlott le. Működésükről és változásairól ugyanez mondható el. Megfordítva és kissé leegyszerűsítve a tételt, a dualizmus korában bizonyos idő után egy település sem nélkülözhetette ezeket és más polgárinak mondható létesítményeket (például kávéház, cukrászda, kaszinó, modern városháza, községháza, központi park stb.), ha városiasodásáról beszéltek.

Magyarkanizsa specialitása, hogy a 20. század közepéig elsősorban agrárlakosságú és tágabb környezetét tekintve többnemzetiségű vidéken (maig) magyar etnikai többségű. De ha a kiegészítés utáni közigazgatási besorolását tekintve nem is tartozik egyik korabeli városi kategóriába sem, már nem mezőváros, és joggal mondható történet-szociológiai értelemben, ahogy a szerző is teszi, kisvárosnak, jóllehet az 1918 előtti Magyarországon igen eltérő tulajdonságú és nagyságrendű településekre nagyon sokféle szempont alapján használták a kifejezést.

A Népker és a Vigadó létrejöttének szélesebb nemzetközi és országos környezetét a maga helyén vázolja a szerző. Szívesen olvastunk volna több konkrét, összehasonlító példára utalást. Hiszen visszatérően idéz korabeli vélekedéseket, melyek a maga nemében a megye, sőt az ország egyik legszebb létesítményének tartják a kanizsai Népkeret, adós marad az összehasonlító példákkal. A többször említett, szomszédos Zenta hasonló létesítményei mellett további párhuzamokra is fölhívhatta volna a figyelmet. Igaz, a Vázsonyi Csilla könyvéhez hasonló részletességű kutatás, különösen önálló kiadványként eddig kevés született. Ám a helytörténeti irodalomban hosszabb-rövidebb terjedelemben, vagy legalább említés szintjén gyakran találkozni sétateretek és vendéglátó pavilonjaik említésével. Az eredeti helyszíneken pedig csak kis részben, ám azonosíthatók a valamikori sétakertek előregedett fái, még ritkábban karbantartott épületek. Az utókor rendszerint sok helyen „felélte” az elődök örökségét.

A Népkeret és a Vigadót társadalmi igény hívta életre. Elsősorban a fent említett, a városi léthez tartozás intézményi szükséglete. A városvezetés – a kutatásból kitetszően – esetenként korábban is (azaz nemcsak a néhány évvel ezelőtti tiltakozáskor) figyelembe vette a lakosság véleményét, olykor kívánságait. Támogatta, legalább nem akadályozta az agrárváros kis lélekszámú polgári közönségének kezdeményező és tevékeny tagjait. Nem mellékesen több évtizeden át kiemelkedő szaktudású városi főkertészt alkalmaztak, aki mintaszerűen alakította és gondozta a zöldterületet.

A történet gazdag sok, apró, jellegzetes részlet közlésében, néprajzi és antropológiai vonatkozásokban, a mindennapi élet, az életmód és a mentalitás mozzanataiban. Azonban ezeket nem szükséges egy ismertetésben idézni, elegendő csupán a legfontosabb eseményeket és fordulópontokat megemlíteni. A kert kezdete az 1850-es végéig nyúlik vissza, 1885-re nyerte el első tervezett formáját. 1894-ben megépült a Vigadó, lehetővé téve zárt és fedett teret igénylő programok rendezését és étterem befogadását. A település határában artézi kút fúrásával váratlanul talált ásványvíz bevezetésével 1913-ban megnyílt a kertben létesített gyógyfürdő. A helybeliek joggal bizakodtak fényes jövőjében, de a háború és a Jugoszláviához csatolás megghiúsította a nagyszabású terveket, és hogy nagyobb hírnévre tegyen szert a „Csodakút Artézi Fürdő”. Maga a Népker és létesítményei a két világháború között is megtartották szerepkörüket és népszerűségüket. A néhány évig tartó Magyarországhoz visszacsatolás kevésbé, utána az újabb világháború 1944 őszétől hozott jelentős változást. Azonban a súlyos történelmi megrázkódtatások ellenére néhány év múltával viszonylag hosszabb ideig a szocialista Jugoszláviában ismét föléledtek a Népker eredeti szerepköréi. A több évtized társadalmi tradíciójából képződött „tartalék” éltette, egyre fogyatkozóan egészen a közelmúltig. Nemcsak a keletkezésnél meghatározó polgári társadalom eltűnését, a Népker természeti és épített környezetének kellő gondozás hiányából adódó állapot-leromlását, hanem a nemzedékváltásokat és az általános életmód-változásokat is megtaláljuk az okok között.

Vázsonyi Csillának a források hiányosságai és esetlegessége miatt nem volt könnyű dolga, különösen a történet első évtizedeinek rekonstrukciója során. Levéltári anyag nem sok maradt fenn, emlékirat egy állt rendelkezésére, legfőképpen a viszonylag késéssel induló helyi sajtót aknázhatta ki. A jelenhez közeledve egyre bővült a forrásadottság, végül az általa készített interjúk tanulságaival egészült ki.

A könyv jól áttekinthetően tagolt, jegyzetekkel, irodalom- és forrásjegyzékkel kísért munka. Értékét növelik az illusztrációk és nem utolsósorban a függelékben szó szerint közölt négy interjú.

Marinka Melinda: Sváb visszatérők. Újjáéledő hagyomány és lokális kötődés a szatmári svábok körében. Studia Folkloristica et Ethnographica 66. Debrecen, 2016. 278 p.

Kavecsánszki Máté

A Debreceni Egyetem néprajzi műhelyében évtizedes hagyományai vannak az egy-egy történeti, néprajzi régióra kiterjedő tereporientált kutatásoknak. A tanszék, illetve a mellette működő akadémiai néprajzi kutatócsoport munkatársai jelentős hallgatói részvétellel vezettek kutatásokat a történeti Gömör, Zemplén, Szatmár, Bihar, illetve kárpátaljai vármegyék településein. E nemes hagyomány keretében végezte kutatásait *Marinka Melinda* is a szatmári svábok körében.

A könyv egy évtizeden túlmutató intenzív kutatás eredményeinek összegzése, amely során *Marinka Melinda* a szatmári svábok 20. század végi, 21. század eleji identitásválságának okaira kereste a választ. Szerteágazó vizsgálódásainak középpontjában az a kérdés áll, hogy a csoport miként reprezentálja etnikai hovatartozását és kulturális másságát a változó időben és történelmi térben. Kiemelendő, hogy a szerző az identitás fogalmát a lehető legkomplexebb módon, a néprajz- és történettudomány legsikeresebb hagyományait követve értelmezte kutatásai során, elkerülve ezzel a statisztikai módszerekből adódó torzulásokat. *Marinka Melinda* a pusztai statisztika helyett – de az adatsorok bemutatását nem mellőzve – a néprajztudomány klasszikus vonalán haladva a történelmi, vallási és társadalmi kategorizáció szerint értelmezte az identitás elemeit, amelyek szövetszerűen összekapcsolódva együttesen alkotják a szatmári svábok identitását. A szerző szemléletes elemzéseiben keresztül győződhetünk meg arról, hogy az identitáskrízis felmerülésére adott kulturális válasz a hagyományörzés és az identitásépítés jelensége.

Az identitás fenntartását szolgáló konzerválódott hagyományelemek, a hovatartozást biztosító, az eredetmítosz köré szerveződő ünnepi alkalmak, a lokális kötődést kifejező szokáscelemek melletl megtaláljuk a múlt, a hagyományok, az emlékezet és az elhagyott terület felé fordulás jelenségeit. Ezt fejezi ki a kötet szimbolikus címe is. A sváb visszatérők jelzi azokat a személyeket, akik szatmári szülőfalujukat elhagyták, de időszakosan visszatérnek. Utal azokra az egyéniségekre is, akik aktív tevékenységeikkel törekednek az egyes rítusok felélesztésére, ezért a múlt hagyományait felkutatva néznek vissza. Mindezen túl a kifejezés azokat a felélesztett és a kulturális életbe visszaépített hagyományelemeket is szimbolizálja, amelyek a visszatanulás folyamatában termelődnek újra.

Külön érdekesség a kutatói szerepkör és az identitásépítő szerepek történeti bemutatása, a két világháború közötti néprajzi gyűjtések ismertetése, amellyel *Marinka Melinda* nem csak saját, hanem elődei kutatói pozíciójára, illetve ezen pozíciók következményeire is reflektál. Az ideológiai alapú korábbi kutatások eredményeinek felhasználása, sőt elemzése magas szintű kritikai szemlélettel valósul meg. A szerző a munkáját a terepkutatásokon készült interjúrészletek idézésével még egyedibbé tette. Ezek között is kiemelkedőnek tartom a névváltoztatás következményeit bemutató esetelemzést. A közölt interjúrészletek mindenhol alátámasztják és színesítik az identitás alakulásával kapcsolatban tett elvi megállapításokat. Az interetnikus kapcsolatok folklór lenyomatainak elemzése a kötet talán legjelentősebb fejezete néprajzi szempontból, de hasonlóan fontos és újszerű a kommunális partnerkapcsolatok elemzése. Hasznos továbbá, hogy a szerző utalt az internetes felületek vizsgálatának szükségességére a csoport etnikai hovatartozásának, identitásának vizsgálatában. A neten terjedő információk, függetlenül valóságalapjuktól, identitásépítő, csoportképző jelentőségűek lehetnek.

A kötetben található gazdag fotóanyag pedig rendre azokat a társas összefüggéseket és közösségi emlékezeti tereket mutatja be, amelyek a csoportfenntartás szempontjából kiemelkedő jelentőségűek.

A szerző egyik legfontosabb, precízen alátámasztott megállapítása szerint a nyelvvesztésnek nem természetes velejárója az identitásvesztés, és a nyelv alapvetően az identitás kifejezésének egyik, de nem kizárólagos és nem szükségszerűen jelen lévő lehetősége. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a származástudat vállalása (sváb) és a nemzeti identitás megvallása (magyar) nem zárja ki egymást: a származás eleve adott tényyszerűségéről szól az előbbi, és a folyamatosan változóképes érzelmekről az utóbbi.

A kötet olyan hiánypótló mű, amely a szatmári svábok etnikai sajátosságának monografikus feldolgozásával nemcsak a néprajztudomány rendkívül szerteágazó módszereit ötvözi, hanem a történettudomány számára is fontos, új eredményeket vonultat fel.

„Egy kicsi mindig hiányzott.” Varga Gyula élete és munkássága. Szerk.: Solymos József. A Debreceni Déri Múzeum Közleményei 1. Déri Múzeum. Debrecen, 2016. 175 p. DVD melléklet.

Viga Gyula

Nem gyakori tudományszakunkban, hogy egy jeles személyiség halála után jó évtizeddel, a vele készült interjú alapján foglalják önálló kötetbe életének és pályájának történetét, s összegzik életművét, ahogyan ez Varga Gyulával (1924-2004) történt. Amint a könyv előszavát jegyző Bényei József fogalmaz, a tanítványi hűség és az értékmentő akarat voltak a kötet létrejöttének meghajtói. Emeli mindennek a jelentőségét, hogy a kitűnő etnográfus, muzeológus évtizedekig tanított ugyan a debreceni egyetemen, de nem vezetett intézményt, nem irányította, csak közvetlen példával formálta tanítványok nevelését, mégis mesterükként emlékeznek rá számosan. Amint a kötet címe sejteti, az emlékezés nem nélkülözi a szubjektív elemeket. Ezen a helyen azonban nem érzem feladatommak az ezekkel való foglalkozást, jóllehet a paraszti sorból értelmiségivé váló Varga Gyula életútja sokat elárul a 20. századi magyar társadalom történetéről, valamint tudományszakunk és a vidéki múzeumügy félszázados állapotáról. A dolgok utólag megváltoztathatatlanok, s csak remélhetem, hogy Varga Gyula nem úgy fejezte be az életét, hogy nem érezte elég eredményesnek és sikeresnek a megélt nyolc évtizedét! Ahogyan azt is, hogy őszinte szókimondása, olykor keménysége, az általa vélt jó szakmai ügyekért, céljaiért hajtó konok akarata sem hagyott sötét árnyat a jobbára már ugyancsak örökre távozott kortársaiban! Magam tanítványként emlékezem rá, tudva immár azt is, hogy halála óta a vidéki múzeumi szakterület és elhivatott munkatársai talán még szűkebb mozgástérrel bírnak az elődöknél.

A kötet első részében Varga Gyula életpályáját ismerhetjük meg, ahogyan azt táncos tanítványának, a kötet szerkesztőjének 2002-ben magnóba mondta. A tárgyi néprajz és az agrártörténettel fonódó magyar agrár-etnográfia kitűnő művelője paraszt családban született a Bihar megyei Kismarján 1924. április 2-án. Élete számos vonatkozásban a paraszti sorból felemelkedő értelmiségi példája: a helyi hagyományokban gyökerező önművelés, a közvetlenül a második világháború előtti és azt követő ellentmondásos esztendőkből adta tanulási és tájékoztatói lehetőségek megragadása, a személyes örökséget egész életén át mintaként hordozó értelmiségi göröngyös életútja. Rövid ideig népi kollégium formálta, ahova magával vitte a szülőfaluban megszerzett tánc tudását is, amit egész életében fejlesztett és tanított. 1948-ban iratkozott be a debreceni egyetemre, ahol Szabó István és a Kolozsvárról 1949-ben érkező Gunda Béla tanítványa volt. (A rozsályi születésű *Béres András* /1928-1993/ valamint falubelije, a kismarjai *Janó Ákos* /1927-1915/ volt egyetemi csoporttársa.) 1952-től az egyetemi néprajzi intézet (és az MTA által létesített kutatóhely) munkatársa volt, aztán

középiskolai tanár (1955-től), majd a népművelés területén dolgozott (1961-), 1967-től a Megyei Művelődési Központ igazgatóhelyetteseként. 1969-1992 között – nyugalmába vonulásáig – a Déri Múzeum néprajzosa, osztályvezetője volt. 1957-től másodállásban, ill. óraadóként oktatott az egyetemen, így szerzett egyetemi doktori címet (1958) majd kandidátusi fokozatot (1984). Történetshallgatók generációit a történettudomány tárgyával és módszereivel, a néprajzos utánpótlást pedig a történeti földrajz, a különféle gazdálkodási ágak, a népművészet és a néptánc témaival ismertette meg. S közben a gyakorlatban is tanította a táncot 1949-1966 között különböző táncsoportoknak (pl. Építők, Hajdú táncegyüttes). De nem csak a néptáncban találkozott Varga Gyula elméleti és gyakorlati tudása, hanem a múzeumi napi munka praxisában (gyűjteményi, raktári feladatok, kiállítás építés), valamint a népművészet területén végzett szakértői tevékenységében és a szakmai zsűrikben is. Amit látott, kigondolt, azt két kezével is meg tudta valósítani, amint arról például a Déri Múzeum néprajzi kollekciója tanúskodik.

A könyv második fejezete Varga Gyula táncos pályafutását mutatja be, amiben főként egykori táncosai idézik meg személyiségét, szakmai és emberi hatását. A csatlakozó harmadik fejezet a gyűjtőútjait és a táncelméleti munkásságát veszi számba, egyaránt kitérve Varga Gyula táncstudományi munkáira, az általa készített koreográfiákra és táncfeldolgozásokra, valamint a táncoktatásban vállalt szerepére. A kötetet szerkesztője harmincnál több táncfeldolgozását, koreográfiáját gyűjtötte össze, amelyek közül még az 1990-es évek elején is születtek.

Ezen a helyen a kötet Varga Gyula szakirodalmi munkásságát összegző egységét emelem ki: az 1952-2001 között megjelent 145 bibliográfiai tétel egy rendkívül tiszteletreméltó tudományos életpályát rajzol. Főként nem a félszázad alatt megjelent munkák mennyisége okán, hanem Varga Gyula széleskörű tájékozódása, komplex történeti-néprajzi látásmódja, a történeti forrásokat és a recens adatokat mintaszerűen értelmező módszere miatt. Felkészültségéről árulkodik, hogy 1961-ben tanulmánnyal szerepelt a pástorkultúra nemzetközi összefoglalójában (*Hauptformen der bauerlichen Rinderhaltung in der Berettyoniederung*. Belényesy Márta – Földes László – a Gunda Béla szerk.: VHO), Szabó István 1965-ben rábízta a magyar parasztság munkaeszközeinek történetét összegző fejezet megírását az immár klasszikus kézikönyvben (*A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848-1914*. Budapest, 1965). Egyszerre volt történész és etnográfus, és a materiális kultúra vizsgálatának tanulságai mellett figyelemmel volt az azt hordozó társadalom jellemzőire és változásának folyamataira is. Az útjára indító szabadmenetelű közösség, Kismarja „életéről” írt történeti társadalomrajzát számosan az egyik legjobb „falumonográfiának” tartják (Egy falu az országban. Debrecen, 1978.), de rendre idézték néprajzi tanulmányok szerzői olykor a Múzeumi Kurírban megjelent pároldalas forrásközléseit is (pl. *Egy parasztporta leltára 1806-ban*. Múzeumi Kurír 2. /1970/, *A koloncos tehén*. Múzeumi Kurír 8. /1972/). Bár kutatásai főként a Tiszántúl, Bihar és a Hajdúság, a Partium területét érintették, akár a területi, akár a tematikus elvek mentén kristályosodó feldolgozásai a hagyományos kultúra egészének ismeretét tükrözték. Elvi megállapításokkal gazdagította a földművelő gazdálkodás, a pástorkodás és állattartás, a kézművesség, a népművészet, a néptánc és a tradicionális kultúra megismerésének számos más területét. Változatos feldolgozási technikájában jól felismerhető jellemző módszere: a földrajzi feltételek és a történeti források bázisán nyugvó néprajzi feldolgozásai gyakran egy-egy tanulmányba csiszolt kismonográfiák. Példaként itt csak *A szarvasmarha egy bihari falu gazdálkodásában* (Déri Múzeum Évkönyve, 1971.) és az *Érmelléki szőlőkultúra* (Berettyóújfalu, 1975.) című munkáit említem. Más témái az évtizedek alatt önálló könyvekké értek: pl. a *Szöttesek Hajdú-Bihar megyében* (V. Szathmári Ibolyával /Debrecen, 1984./), és a *Népi táplálkozás Hajdú-Bihar megyében a XX. század első felében* (Debrecen, 1993). Igényes

katalógusokban mutatta be az általa rendezett néprajzi kiállítások tanulságait, és számos kiadványban illesztette be a térség és a Déri Múzeum néprajzi kollekcióját a magyar és a kárpát-medencei népi kultúra rendszerébe is. (Például Hofer Tamás és Gazda László közreműködésével, ő gondozta a Hajdú-Bihar megye kötetet a *Népművészeti örökségünk* sorozatában /Budapest, 1989./, és közreadta Déri Frigyes néprajzi grafikai gyűjteményének anyagát /Szelestey László szerk., Budapest, 2000./) Ezeket a munkákat olyan igényes kiállítások készítették elő, mint például a Déri György gyűjteménye és a munkatársaival gyűjtött anyag felhasználásával létrehozott, külföldön is sikert aratott népviseletei tárlat (*Népviseletek Déri György gyűjteményéből* /1983/). Írásai sokfélék, változatos tematikájúak, a paraszti gazdálkodástól a kézművesség, a település- és népiségtörténet, a népművészet és a szellemi műveltség egyes kérdéséig, és a tudománytörténetig terjednek, ugyanakkor pedánsan illeszkednek egymáshoz, s a tradíció, a tudomány és az intézmények törtérijának sűrű szövetét rajzolják ki. Alig készült olyan történeti és néprajzi feldolgozás Kelet-Magyarországon fészázadon át, ami nélkülözne volna Varga Gyula hozzáértését. A 80. születésnapjára tanítványai és munkatársai vaskos kötetben jelentettek meg igényes válogatást a tanulmányaiból (*Granarium. Varga Gyula válogatott tanulmányai*. Debrecen, 2004).

Nincs lehetőségem tovább részletezni Varga Gyula életpályájának állomásait, sem a néprajztudomány számára hasznos és becses eredményeit. Nagyon jó, hogy a Déri Múzeum megjelentette ezt az emlékező kötetet, s csak remélhetjük, hogy azok a generációk is megismerhetik belőle egy hasznos és fontos kutató jelentős életművét, akik Varga Gyulát már személyesen nem ismerhették. A kötet olvasó szerkesztője, a tanítvány Magyarai Márta dolgozott azért, hogy a könyv anyaga és szerkezete a néprajztudomány elvárásaihoz igazodjon.

Ferenc Puli Horváth: *Farben und Formenkultur der Ungarischen Zigeuner*. Magánkiadás. (Hely megjelölése nélkül.) 2016. 271 p.

Gráfik Imre

A kötet – mint az belső alcíméből kiderül – valójában szerkesztett és bővített változata a szerző disszertációjának: *Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Lehrkanzel für Kultur und Geistesgeschichte bei o. Univ. Prof. Dr. Manfred Wagner an der Universität für angewandte Kunst Wien*.

A Kisalföldi Művészeti Lexikon adatai szerint: „Puli-Horváth Ferenc festő 1935-ben született Győrben. Szülővárosában kezdte iskoláit. A háború alatt Mosonszentjánoson élt szüleivel. Győrött járt középiskolába, a Textilipari technikumban érettségizett 1954-ben, 1956-ban külföldre távozott. A bécsi Iparművészeti Főiskolán textiltervezést tanult (1956–60), majd megszerezte a tervező mesterfokozatot. Tanulmányait Rockefeller-ösztöndíjjal New Yorkban folytatta a Brooklyn Museum Art Schoolban. New Yorkban 1965-ig textiltervezéssel foglalkozott, majd Dél-Carolina-ban stylist a Lyman Löwenstein cégnél. 1973-ban visszatért Bécsbe és 1976-ban megszerezte a rajztanári diplomát is. 1994-ig Mattersburgban a gimnáziumban tanított. 1958 óta vesz részt kiállításokon. Első önálló tárlatát 1965-ben rendezték a New York-i Rockefeller centerben. Szerepelt az Amerikai magyar Művészek Szövetségének közös szemléin (1961–62). 1966-ban jött először haza, akkor Győr, Móvár, Sopron jellegzetes részleteit rajzolta, a grafikákból 1986-ban Mosonmagyaróváron rendeztek kiállítást. Ikon képeivel bemutatkozott Fertődön, Sárváron, Kőszegen, Répcelakon és Nagymartonban (Mattersburg, Au.). Szombathelyen akvarelljeit állította ki (1997). 1998-ban a bécsi egyetemen *summa cum laude* doktorrá avatták. Disszertációja: *A magyar cigányok szín- és formakul-*

túrja. 2001-ben Sopronkertesen (Baumgarten) volt önálló tárlata. 2001-ben ugyanitt, majd 2004-ben a nagymartoni (mattersburgi) Schinner Galériában *Pannon barátság* címmel nyílt Dorozsmai Erzsébettel és Törökné Horváth Bernadettel közös tárlata.” (Salamon Nándor: *Kisalföldi Művészeti Lexikon*. 285–286. Vasszilvagy, Magyar Nyugat Könyvkiadó. 2012.) Hozzáteesszük, hogy legutóbb 2016-ban nyílt reprezentatív ikon kiállítása Kismartonban/Eisenstadt, Ausztria, a Galerie Haus der Begegnung-ban.

A könyv voltaképpen mintegy három évtizedes kutatómunka eredménye. A szerző korai érdeklődésének indítéka egyfajta rácsodálkozás volt a cigányság kultúrájára, melyet a történeti ismeretek és a legendák áttekintése és összevetése követett. Mindezen tudásanyag egyrészt a szociális helyzet és a politikai jogok alakulásfolyamatába ágyazottan, másrészt a tradíció és a szokások, valamint a jelenkori művészi törekvések összevetésében került beillesztésre a disszertációba, illetve e kötetbe.

A rajztanári diplomával rendelkező, textilminta tervezéssel és nyomtatással foglalkozó, valamint önálló képzőművészként alkotó szerző, érthetően főként a cigány emberek mindennapjában és a cigány (naiv) művészek alkotásaiban megfigyelhető szín-, és formavilágra koncentrált. Arra a felismerésre jutott, hogy a Magyarországon élő cigányság kultúrája a fentiek tekintetében sok, eddig alig ismert információt rejt, és olyan szempontokat érvényesít, amelyeket még nem ismerünk megfelelő mértékben.

A kutatás megtervezése alapos és körültekintő szakirodalmi tájékozódást követően, majd konzulensek bevonásával érlelődött ki. Az évekig tartó kutatómunka kérdőívek lekérdezésével, interjúkkal, valamint egyéni és közös alkotó munkával, különböző akció-tevékenységek révén eredményezte azt az ismeretanyagot, melynek elemzésére a szerző – a szakirodalomban szinte egyedülállóan – vállalkozott.

A felmérés 2500 személyre terjedt ki, 2000 cigány és 500 nem cigány résztvevővel. A legfiatalabb véleményt nyilvánító 11 éves, a legidősebb 90 éves volt. A kérdőívet mindenki névtelenül töltötte ki, de lehetőség volt a név feltüntetésére is. Ahol ez szükséges volt, nevük kezdőbetűivel kerültek azonosításra a kérdezettek.

A mintavételhez történő kiválasztás életkor-, nem-, iskolai végzettség és lakóhely szerint történt. A kitöltött kérdőívek összehasonlítása a következő csoportok válaszainak összevetésén alapult: 1/ 12-19 éves iskolás fiúk és lányok; cigány- és vegyes osztályok, cigány- és nem cigány osztályok; 2/ az ország különböző régióiban élő cigányok; 3/ tanult és írástudatlan cigányok, értelmiségi cigányok és nem cigányok; 4/ szabadságuktól megfosztott cigányok és nem cigányok.

A vizsgálódás egyik különössége: annak feltárása, hogy a színek és a formák gazdagsága és változatossága, milyen hatást gyakorol a többnyire a társadalom peremén, szegénységben, ám szinte korlátlan szabadságban, és ennek mintegy ellenpontjaként a társadalommal szembe került és fogságban élő cigány népeiségre. A szerző külön vizsgálta, hogy az egyének milyen módon reagálnak a színtelen formákra és ugyanazon formák színnel töltött változataira.

A könyv jól tagolt és áttekinthető tartalomjegyzéke, az egyes fejezetek címe gyors és könnyű tájékozódásra ad lehetőséget az olvasónak. (Einleitung, Geschichtliches, Von der Legende zu den Tatsachen, Weltenwanderer, Der Alltag der Roma, Ehe und Familie, Autorität, Handwerk, Bräuche und Traditionen, Geheimnisvolle Namen, Von der Legende zur Gegenwart, Die Gegenwart, Die Volkskunst der Zigeuner, Die Kunst der Zigeuner in Ungarn, Die Zukunft der Zigeuner, Die soziale Geschichte der Zigeuner, Farben und Formen, Farben um uns, Farben in uns, Die Farbigkeit unserer Umwelt, Die graphische Auswertung der Fragebögen, Befragung von in Gefangenschaft lebenden Zigeunern, Die Lieblingsfarbe und Lieblingsform der Zigeuner, Anmerkungen, mely utóbbi magába foglalja a 231 tételből álló – színes és fekete-fehér fotók, ábrák, kérdőív-részletek, értelmező grafikonok – képjegyzéket.)

Itt kis kitérőt kell tennem: recenszensként megemlítem, hogy Puli-Horváth Ferencet, egy bécsi tanára, Gloria Withalm révén ismertem meg, és sokoldalú munkásságát máig követem. A cigányság szín- és formavilágával kapcsolatos kutatásait megismerve fontosnak tartottam, hogy a magyar tudományosság is mielőbb tudomást szerezzen róla. Ennek eredményeként került ajánlásom alapján publikálásra a Magyar Néprajzi Társaság cigány tanulmányokat tartalmazó periodikájába Puli-Horváth Ferenc: *A magyarországi cigányság szín- és formakultúrája*. című tanulmánya, mely 142 értelmező grafikont és 10 tábla fekete-fehér, illetve színes mintát is közöl. Lásd Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok 7*. Budapest, magyar Néprajzi Társaság. 1998. 33-120. (Megjegyzem, hogy erre a tényre a most ismertetett kötetben – sajnálatosan – nincs utalás, de a világhálón elérhető: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/cigany_neprajzi_tanulmanyok_1998/pages/004a_A_magyarorszag_i.htm)

Egyetlen kisebb hiányérzetünk támadhat a döntő mértékben terepmunkára és interjúkra alapozott kutatást földolgozó, s a néprajztudomány oldaláról is kiemelt figyelmet érdemlő munkával kapcsolatban, mégpedig az, hogy a szerző nem vonta be elemzésébe az általános szindinamikai elmélet és gyakorlat magyar szakirodalmi eredményeit (vö. Nemcsics Antal: *Szindinamika – Színes környezet tervezése*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2004.).

A most magánkiadásban, német nyelven, teljes terjedelmében (jegyzetekkel, hivatkozásokkal, irodalomjegyzékkel, rövid angol nyelvű összefoglalóval) könyv alakban megjelent disszertáció föltehetően nehezen jut el az érdeklődőkhöz. Ezért is érezzük fontosnak, hogy az *Ethnographia* olvasói tudjanak a kötet megjelenéséről. (Egy példány a szerző ajándékaként a budapesti Néprajzi Múzeum könyvtárában megtalálható.)

Egyetértően idézzük a könyv hátsó borítóján olvasható summázott értékeléseket, miszerint: „Ferenc Horváth hat eine zweifello nicht nur originelle Arbeit sondern auch eine in dieser Methodik bahnbrechende geschrieben.” Univ.Prof. Manfred Wagner, illetve: „Diese kunstethnographische Abhandlung aus der Sicht der betroffenen Roma bietet neue Erkenntnisse und eröffnet Einsichten, die sowohl für den Ethnologen als auch für den Kunsthistoriker von Wichtigkeit sind. Die Erkenntnisse sind nicht nur für den Raum Ungarn von Relevanz, sondern können auf alle Siedlungsgebiete der Roma und Sinti angewendet werden.” Univ.Prof. Karl K. Wernhart.

Összegzésként: a könyv a magyarországi cigányok kultúrájának kutatásában, vizsgálatában, egy sajátos aspektusból történő megfigyelésen és elemzésen alapuló földolgozásként; egyedi az ismert hazai, de a nemzetközi szakirodalomban is.

Miklós Alpár: Idegen utazók Erdély és Máramaros sóbányaiban (18-19. század). Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2017. 428 p.

Udvarhelyi Nándor

Bizonýára sokunkat megérintett már az a különleges élmény, fenséges látvány, amikor egy földalatti sóbánya katedrális méretű nagytermét felkerestük. A 18. és 19. században a sóbánya látogatások még rendkívüli eseménynek számítottak, melyekről gyakran írásban is beszámoltak az érdeklődő kutatók, utazók. Miklós Alpár, a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézete doktori iskolájának hallgatója ilyen érdekes leírásokat, utazás- és élménytörténeteket gyűjtött össze az 1768 és 1891 közötti időszak erdélyi (Torda, Désakna, Vízakna, Marosújvár, Parajd) és máramarosi (Aknaszlatina, Aknasugatag, Rónaszék) sóbánya látogatásairól. A kötetbe csak az idegenek, vagyis a nem erdélyi és máramarosi, hanem nyugat-európai és magyarországi utazók kerültek bele.

Erdély és Máramaros sógazdagsága az ókortól ismert, a rómaiak idején már jelentős bányaművelés folyt Dácia tartományban. A honfoglaló magyarok rövidesen kiterjesztették fennhatóságukat ezekre a bányákra. A sóbányák királyi birtokok voltak, a bányatelepülések kiváltságokat élveztek, s a kialakuló vármegyék székhelyeit is ezek közelében jelölték ki. A sóbányászatnak kiemelkedő gazdasági jelentősége volt a közép- és újkori Erdélyben, mert ez jelentette a legnagyobb állami bevételt. A sókitermelés és a vele való kereskedelem mindenkor királyi, fejedelmi monopólium volt. Nagyrészt ennek a jövedelemnek köszönhette létét a két nagyhatalom között megmaradt önálló fejedelemség is.

A sóbányászokat a régi magyar nyelv sóvágóként emlegeti, akik – szemben más bányászati ág művelőivel – mindig magyarok voltak. Munkaeszközeik, eljárásaik mind magyar elnevezésűek. A sóvágók saját önkormányzattal rendelkeztek, maguk választották bírójukat, s minden bánya saját sóhivatallal rendelkezett, élén a kamaraispánnal. Ez az intézmény felügyelte és szervezte a sóval kapcsolatos feladatokat a kitermeléstől az értékesítésig.

A mélyműveléses sóbányászat kézi erővel történt. A sótömszöt függőlegesen mélyesztett aknákkal tárták fel, oly módon, hogy a mélység felé szélesítve harang alakú, szilárd falazatú csarnokot alakítottak ki. A sótömböket, sóhasábokat úgy fejtették, hogy kijelölték a megfelelő méretet, majd felülről és oldalról sűrűn lyukakat, úgynevezett szemeket vágtak bele. Így a sik felületről hasábfarmájú tömböket repesztettek, feszítettek le. Ezeket azután előírt méretű kockákra darabolták. A sóvágó minden kockára rávéste saját jelét, ez alapján számolták el a munkáját. A bányákat mindig két akna, torok kötötte össze a felszínnel. Az egyik volt a lajtorjás, amit létrás lejárónak használták, a másik a köteles, ahol a kivágott só tontatták fel, bőrtömlőkben. A torok feletti bányaépületben volt a lóval működtetett csörlős felvonó, régi nevén millyehajtó. Az erdélyi sóvágók által alkalmazott középkori eredetű fejtési technológia évszázadokon át szinte változatlanul megmaradt a 20. századi impérium-váltásig. Így látták ezt a könyvben idézett utazók is.

A kötetben vizsgált időszak a felvilágosodás korának első erdélyi és máramarosi tudományos utazásaival veszi kezdetét, és 123 évvel később, a meginduló turizmus egyre gyakoribb kirándulásai-val, bányalátogatásaival zárul. A felkeresett nyolc bánya nagy múltra tekint vissza, de közülük három éppen a 18. század végén indult új fejlődésnek. 1778-ban kezdődött el az aknaszlatinai, 1792-ben a parajdi mélyművelés, és 1791-ben nyitott meg a marosújvári sóbánya, mely a következő évszázadra Erdély legnagyobb termelő üzeme lett.

A vaskos kötet legnagyobb részét a sóbánya-látogatásokról szóló 38 útbeszámoló alkotja, időrendi sorrendben. A következő fejezet szintén kronológiai rendben rekonstruálja és térképén mutatja be az utazók útvonalát, amit akár utazástörténeti atlaszként is lapozgathatunk. Ezt követően külön fejezetben kapunk összefoglalást az illető utazó életéről, tevékenységéről, utazásairól. E három összekapcsolódó téma külön fejezetekre való szétválasztása nem biztos, hogy szerencsés az olvasóra nézve, mert az egyes leírások olvasása során így állandóan lapozgatni kell, egyrészt az útvonal térképes nyomon követése, másrészt a leíró személyének megismerése céljából. A beszámolók olvasása nyomán megismerhetjük a sóvágók és sószállítók kemény munkáját, életformáját, szokásaikat. Végig követhetjük, hogy miként alakult, változott a bányalátogatások gyakorlata, illetve milyen fejlődés figyelhető meg a 19. század derekától a technika világában (például villanyvilágítás bevezetése). A különleges kaland, csodálat és némi félelem minden bányalátogatás leírásában fellelhető, az életveszély azonban a 19. század utolsó negyedétől már megszűnik.

A mű további fejezetei a leírások összegzését, csoportosítását, feldolgozását tartalmazzák. Szó esik a sóbányák megközelíthetőségéről, az utazási szokásokról, arról, hogy a korban kiadott látnivalók listájában mindig szerepeltek bányalátogatások. Foglalkozik az erdélyi ásvány- és kőzetgyűj-

tés lehetőségeiről, a kialakuló fürdőkultúráról és a 19. század végén megjelenő turistaság csoportos kirándulásairól, melyek során sóbányákat is felkerestek. A sóbányák mint látványosságok feltűntek a reformkortól megjelenő hazai honismertető kiadványokban is. Külön fejezet foglalkozik az uralkodóknak szervezett rendkívüli, ünnepélyes bányalátogatásokkal.

A könyv fontos része a sóbánya-látogatások beszámolóinak elemzése, melynek szakaszait a szerző három részre osztja, a felszínen, a bányába való le- és felmenetel során, valamint a bányamélységben történtek leírására. Az utazók bányalátogatásai színt vittek a sóvágó munkások mindennapi életébe. A látogatónak először engedélyt kellett kérnie a bánya előjárójától, majd megfelelő ruhába öltözve, világító eszközökkel felszerelve, kísérő kalauzolta őt a mélybe. Az útleírások arról tanúsodnak, hogy a bányák nyitva álltak az érdeklődő látogatók előtt, és gyakran sókristályokkal is megajándékozták őket. A leereszkedés általában börtömlőkben, leeresztő kasokban történt, ami nem volt túl kényelmes. A legtöbb látogatót elbűvöli ez a világ, és katartikus élményről számol be, amikor megpillantja a gigantikus méretű csarnokot, meglátja a mélyben pislákoló fényeknél dolgozó félmeztelen munkásokat. „Nincs olyan sziklába vájt templom, még kevésbé egy emberek keze által épített, amely ehhez fogható” – írja az angol Charles Boner 1863-ban. A látogatókat mindenhol lenyűgözi a mélybe dobott égő szalmaköteg látványa és a sokszorososan visszaverődő visszhang. Vahot Imre szerint a bányászmcésesek pontszerű fényei a föld fenekére varázsolt csillagos éget idézik. Sajátos látnivaló volt az aknaszlatinai „piramis”, a marosújvári táncterem és a vízaknai beszakadt bányató mélyére 1849-ben eltemetett 379 honvéd sírja.

A bányatér különös képzeleteket, hiedelmeket indított el a látogatókban. A misztikus mélységben dolgozó sóvágókat sokszor gnómoknak, manóknak, hegyi szellemeknek tartják. A zárt földalatti világ sokakban a halál, az alvilág, a pokol képzetét kelti. A már idézett Bonernek is Dante jut eszébe: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel.”

Miklós Alpár hiánypótló munkája bepillantást enged a sóbányák érdekes világába, a bányászok életébe, a kalandos élmény- és ismeretszerző utazások történetébe. A kötetet bőséges bibliográfia és a tartalomhoz szervesen kapcsolódó képmelléklet teszi teljessé.

Kinda István: Homokkőbe faragott múlt – Havadtő régi sírkövei. Székely Nemzeti Múzeum – Pro Havadtő Egyesület. Sepsiszentgyörgy, 2016. 147 p. színes, illusztrált, fotómelléklettel

Molnár Csenge

Az igényes kivitelezésű könyv képzeletbeli sétára invitál minket a Kis-Küküllő menti Havadtő sírkertjébe. A mű egy értékmentő akció kísérőköteté, amely az újra láthatóvá tett sírjelek történeti és társadalom néprajzi háttérét mutatja be. A szerző Kinda István néprajzkutató, a Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa aktív részvétellel segédkezett a sírkövek kihantolásakor. A kutatás módszertani szempontból is izgalmas terepmunkát követően hatékony levéltári anyagfeltárás következett. A módszeres gyűjtő és archívumi munkának köszönhetően az eredmény részlet gazdag ismereteket nyújt a temető és a közösség mindenkori viszonyával kapcsolatban. A Székely Nemzeti Múzeum és a Pro Havadtő gondozásában megjelenő kiadvány két fő részből áll, egy 37 oldalas tanulmányból és 100 tételből álló, színes fotókkal és grafikai elemekkel illusztrált tárgymellékletből.

A Kis- Küküllő vidék évszázados épített kultúrájában a természet adta nyersanyagok felhasználása alapvető törvényszerűség. A térség a nyugatról szomszédos hegyvidéki falvakhoz képest alacsonyabb talajszinten fekszik, ezért a környezeti feltételek a homokkő felhasználását tették lehetővé. A lágy textúrájú alapanyagból ezért a székelyföldi fejfás temetkezéssel párhuzamosan különleges sír-

köves temetkezési forma alakult ki. Havadtő kőfaragó központként az elmúlt két évszázad folyamán nem csak saját temetőjét gyarapította az alkotásokkal, hanem széles körben ellátta a környező településeket is mestermunkáival. Ezek az egykori kőfaragó remekek azonban az idő múlásával elkoptak, megrongálódtak vagy végleg a föld alá süllyedtek. A 20. század második felében nyitott új parcellákra már modern, műkö gyártmányok kerültek viszont érintetlenül hagyva ezzel a régi temető területét.

A jelentős helyi kulturális örökség feltárására a 2013-ban alapított Pro Havadtő Egyesület vállalkozott. A szervezett sírkő mentő akció keretén belül helyi és környékbeli önkéntesek ásták ki, és tették újra láthatóvá a település egykori sírjeleit. A feltáró munka eredményesebbnek bizonyult a vártnál, a kezdetben 150 darabra becsült állomány 421 darabra bővült, egységes temetőrészt képezve a 19. század és 20. század eleji sírkövekből. A projekt a Székely Nemzeti Múzeum közreműködésével többlépcsős örökségmentő programmá fejlődött, amely nem csak felmérte és tanulmányozta, hanem az Erdélyi Értéktár részeként bemutathatóvá is tette az anyagot. Amellett, hogy ezzel egységében váltak láthatóvá a népi kőfaragó kézművesség egyedi havadtői emlékei, új fejezet nyílt a helyi temetkezés és sírkőfaragás néprajzi kutatásában is.

A rendelkezésre álló anyag mennyisége és minősége indokolta a több szempontú társadalom néprajzi mélyfúrás. A kisértőtanulmány elsőként a közösség és temető fogalmát járja körül bemutatva, hogy hogyan viszonyultak a helyi és környékbeli faluközösségek a halál jelenségéhez. Megjelenik a temető, mint a települések térszerkezetén belül az „élő település” „halott” párhuzama és példákat olvashatunk arról is, hogy milyen jelek, rítusok és gesztuscsokrok fejezték ki az élők holtakkal való kapcsolatát. Alfejezetként presbiteri jegyzőkönyvek és anyakönyvek adatain keresztül konkrét esetek kerülnek bemutatásra a halottak búcsúztatásával kapcsolatban és külön rész szól az elmúlt századok jellemző betegségeiről, halálokairól is.

A következő szempont a sírjeleket, mint a nyersanyag felhasználó gazdálkodás termékeit közelíti meg. A 19. századtól a 20. század második feléig rövid összefoglalás vezet fel a térségre vonatkozó gazdasági állapotokat, és azokat a környezeti feltételeket, amik meghatározták a homokkő kitermelésének lehetőségeit. Szakirodalmi és egyházvezetési levéltári anyagon keresztül válik láthatóvá, hogy a homokkővel való kereskedelem és építkezés mellett a kisipari munka a 19. századtól adatolt tevékenység. A további alfejezetek a kőfaragók tevékenységét, személyi életét mutatják be. Az írástudást és szakértelmet igénylő munkát Havadtő esetében 11 kronológiai szakaszba sorolható mester végezte. A tanulmány írott, szóbeli közlések és a kihantolt sírkövek által szolgáltatott információkat alapul véve térképezi fel a mesterek kilétét, név szerint bemutatva az ismert négy jelentősebb sírkőfaragó munkásságát.

A „Jelek és reprezentációk” című harmadik fejezet a sírjelek díszítményeire fókuszál. A feltárt anyagon jól látható, hogy a változatos feliratozás és díszítettség utal az elhunyt családjának vagyoni helyzetére, melyet megerősítenek a 19. századi egyházi anyakönyvek feljegyzései is. Az ornamentikák között a virágmotívumok, a foglalkozást idéző alakok, antropomorf ábrázolások és a késői kövek esetében a kezdetleges fényképek kategóriái jelennek meg. A mesterek személyével összekapcsolt díszítőstílusokból látható, hogy a sírkőfaragók egyéni munkái mellett elkülöníthetők a helyi ízlést tükröző ismétlődő megrendelések dinamikái is. A tanulmány zárófejezete kronologikus ütemezésnek köszönhetően a feltételezhetően utolsó, technikai szempontból hagyományos, anyagát tekintve viszont már új típusú sírjellel zárul. Az 1942-ben felállított alkotást követően ugyanis egyre személytelenebb, szabványosabb arcát mutatja az emlékezet.

A kötet terjedelmesebb, második része az adatgazdag fotómelléklet, amely szemelvényként 1803 és 1929 között készült 100 db sírkövet mutat be. Oldalanként egy- egy sírjelet ismerhetünk meg pontos adatolással. Azokban az esetekben ahol a fényképeken nehezen kivehető a díszítmény és/vagy

szöveg, rajzok is segítik az értelmezést. A képanyaghoz betűhű átiratban olvashatók a sírfeliratok épen maradt részei, a rövid összefoglaló leírások pedig kiegészítő információkkal látják el az adott sírt.

A kötetnek a tudományos igényességgel átadott ismereteken túl gesztusértéke is van a temető-feltárás révén. Az egykori mesterek munkáin keresztül az élők és holtak világa kapcsolódik össze, fenntartva az emlékezet folytonosságát az utókor számára. A sírjelek történetének, szimbolikájának bemutatása és azok ápolása ezért nem csak a néprajzi ismeretek gyarapítása, hanem az ősök emlékének ápolásai is egyben.

Mohay Tamás (szerk.): Belépő. Egyetemi dolgozatok az ELTE BTK Néprajzi Intézetéből. ELTE BTK Néprajzi Intézete. Budapest, 2015. 186. p.

Máté Gábor

A belépés és az ajtó metaforája nagyon jól kifejezi azt az átmeneti helyzetet, és azt a lelki állapotot, amiben a felsőbb éves néprajz szakos egyetemi hallgatók lehetnek. A képzési idő végéhez közeledve egyre céltudatosabban és felkészültebben mutatják meg tehetségüket a szakmai közvélemény előtt, kérnek bebocsátást a szakmát jelképező ajtón. Öröndöletes, hogy az ELTE BTK Néprajzi Intézete a felsőéves hallgatók számára évek óta konferenciákat szervez, és segíti a hallgatók tapasztalatszerzését, előmenetelét. Az Intézet által megjelentetett tanulmánykötet az intézmény ambiciózus hallgatóinak írásait teszi közzé. A tanulmányokat olvasva hangos és határozott kopogtatásoknak lehetünk tanúi. A 186 oldalból álló kötet változó terjedelmű írásokat tartalmaz. A szerzők legfőképpen szakdolgozataik anyagát, vagy azok egy részét közlik, de a szokványos egy íves terjedelemtől bővebb keretben. Nagyon érdekes és sokféle témával találkozhat az olvasó.

Balogh Pál Géza módszertanilag érett és gondos írásában a karácsonyi ünnepkör szokásköltészetével foglalkozott, amit a Folklore Fellows adattárban őrzött gyűjtéseinek feldolgozása révén vizsgált: betlehemes játékokat, karácsonyi csillagos játékokat, névnapköszöntőket. Rendkívül alapos, precíz kutatómunkán alapuló dolgozatot készített, amibe nemcsak a klasszikusnak tekintett folklóralkotások kerültek, hanem naiv költők alkotásai, nem kifejezetten paraszti alkotású szövegek, illetőleg trágár szövegek is, vagyis a szerző fogalma szerint a 20. század elejének nem „szalonképes” darabjai. Az írás nagy erénye, hogy bemutatja, miként lehet felhasználni és elemezni, rendszerezni egy mások által gyűjtött korpuszból az ünnepkör szokásköltészetének anyagát.

Alapos és rég óta tartó, sok szálon futó kutatásról számol be Juhász Réka. A szerző a gyimesi éneklés egyéni és közösségi megnyilvánulásait kutatta. A kérdést a gyimesi társadalom változásába ágyazottan vizsgálta, ami rendkívül izgalmassá és aktuálissá tette a kutatást. Szétválasztotta a zenélés és éneklés egyéni és közösségi alkalmait, amelyek a „repertoár” szempontjából nagyban különböznek egymástól. Bemutatja például, hogy a társadalmi és közegészségügyi változások hogyan hatnak ki az éneklésre, az egyéni megnyilvánulásokra (például keservesek, siratók esetében). Nagyon tanulságos, hogy a változások mennyire mélyrehatók és fokozatosan alakítják át azt a képet, ami Gyimesről talán mai napig is a közvéleményben él. Például, hogy a keserves éneklés és egyéni szövegalkotás már csak a 60 év felettiekre jellemző. A közösségi műfajok (balladák, táncműfajok) egyre inkább visszaszorulnak és csak korlátozottan gyűjthetők, lévén, hogy a társadalmi átalakulás a közösségi alkalmakat nagymértékben átalakította.

Kovács Evelin a matołcsi gubacsapó céh történetéhez nyújt újabb adalékokat. A szerző BA-s szakdolgozata, MA-s készülő szakdolgozata és diákköri dolgozata is a kérdést járja körül, azonban más-más aspektusból. Dolgozatának alapja a Luby Margit által az Etnológiai Archívumban tett

történeti forrásanyag, amely gazdag tárháza a céhes ipar történetének. A szerző nem csak a gubakészítés történetére, vagy céhes ipartörténetre koncentrálna, hanem elemez is, társadalomnéprajzi, illetőleg mikrotörténeti szemlélettel dolgozza fel adatait. A hús-vér emberek motivációira és élethelyzeteikre legalább annyira kíváncsi, mint a gazdaságnéprajzi, technikátörténeti összefüggésekre.

Kiss Bence Álmos szülővárosáról, Budafokról ír. A hely szellemét, a „genius loci”-t és a „genius domus”-t kívánja megragadni írásában, amiben nagy ívű áttekintést olvashatunk Budafok történetéről, fejlődéséről, társadalmáról. A szerző kérdőíves gyűjtéssel és interjúk segítségével vallotta a budafokiakat kötődéseikről, hogy megismerje miként funkcionál, pontosabban hogyan értelmeződik egy nagy tradíciójú és sokáig különálló, sajátos természeti szépségű városrész Nagy Budapest város-szerkezetében. Úgy gondolom, hogy az ehhez hasonló munkák a szűkebb szaktudományi feladataikon túl a nagyközönség számára is sok élvezetet nyújthatnak és alkalmazott néprajzi, városfejlesztési céloknak is jó kiindulási pontot jelenthetnek.

Molnár Csenge egy kortárs jelenséget választott témaként. Az Ősök napján és a Kurultajon jelenlévő, alkotó kézművesekről írt. Rajtuk keresztül a szimbólumhasználatot és a tárgyak jelentőségét kutatta. Egy olyan kortárs folyamatot ragadott meg, amely nagyon sokféle viszonyulást előhív a külső szemlélőben, alapja egy olyan fogyasztói ellenkultúra, amely ideológiai alapokon áll. Éppen ezért kezdő kutatóként, sőt még gyakorlott kutatóként is nehéz terepnek tekinthető. A feladatot azonban adekvát szakirodalom és elméletek alkalmazásával, kellő kutatói távolságtartással példásan oldotta meg. Betekintést kapunk a rendezvényen tevékenykedő kézművesek motivációiba és a fogyasztók elvárásaiba is, melyek nemcsak tárgyakhoz, hanem önképükhöz, világlátásukhoz kapcsolódnak.

Szakmai mércével mérve is jó színvonalú, a kiadó intézmény szándékait tekintve pedig példamutató kötet született. A hallgatótársak számára is mintaként azok, akik eljutottak az ajtóig, a szakmai nyilvánosság és láthatóvá, bejárhatóvá tették azt az ösvényt, ami idáig vezet. A jövőben leginkább rajtuk áll, hogy a kopogtatás után belépnek-e az ajtón.

T. Litovkina Anna: Aki keres, talál. Bibliai közmondások szótára. Tinta könyvkiadó. Budapest, 2017. 266. p. /Az ékeesszólás kiskönyvtára 48./

Farkas Edit

A nyelv, miközben létrehozza valamely beszédközösség verbális kultúráját, közben őrzi is annak mélyrétegeit. A magyar nyelv egyik ilyen „mélyrétege” a vallásos, s ezen belül is a bibliai műveltség. Miközben az utóbbi kb. száz évben a magyarság körében az egyházasan vallásos emberek száma látványosan csökkent, a kultúra, bár sokak számára már észrevétlenül, de tovább őrzi eleink hitét, vallási eredetű bölcsességét, erkölcsi felfogását. Az ismert parömiológus, T. Litovkina Anna legújabb könyve ebből a „mélyrétegből” tár elénk 213 közmondást: a kötetet haszonnal forgathatják mind a magyar nyelvben őrzött ősi bölcsességekre fogékony, mind a Biblia iránt érdeklődő olvasók vagy bárki, akit érdekel nyelvünk és kultúránk múltja és jelene.

A kötet elején egy, a szótáriródlomban szokatlan terjedelmű (37 oldalas) előszót találunk, amelyhez egy 64 tételből álló bibliográfia csatlakozik. A konkrét szótár maga 137 oldal, melyet a forrásul használt könyvek (szintén komoly, 64 tételes) jegyzéke követ. A szótárt egy 25 oldalas szómutató teszi könnyebben használhatóvá. A kötet tartalmazza még a szokásos, a szótár felépítésének magyarázatát tartalmazó részt, és az idézett bibliai könyvek rövidítésjegyzékét.

A hosszú előszó jelen esetben azzal indokolható, hogy a szerzőnek nem egyszerűen arra kell választ adnia, hogy mit is ért közmondás alatt, hanem arra is, mi alapján nevez egyes közmondásokat

bibliai eredetűnek. Maga a Biblia tele van bölcs mondásokkal: ezek egy részének ismerjük a szerzőjét (vagy legalábbis keletkezésüket egy névhez kötik, tehát inkább szállóigeként kategorizálhatók), míg mások eredete homályba vész, vagyis már magában a Bibliában is közmondásként jelentek meg.

A bölcsességi irodalom mint írásbeli műfaj kedvelt volt az ókorban (csak Salamon királynak háromezer bölcs mondást tulajdonít a Biblia /1Kí 5,12/), azonban ezek nagy része megmaradt bibliai igazságnak, aranymondásnak, és csak egy részük vált a nép ajkán közmondássá. Jézus szavai hasonló utat jártak be: némely bölcs mondás már eleve a kontextusból kiszakadva maradt meg a tanítványok emlékezetében, és az evangélisták a bölcsességi irodalom műfaját követve csokorba rendezték őket. (Ilyen bölcsesség-gyűjtemény például Jórészt a közismert Hegyi beszéd is.)

Ugyanakkor, mivel a bölcsességi irodalom alapvetően egyetemes emberi, erkölcsi problémákkal foglalkozik, tulajdonképpen független az üdvösségtörténettől – így legtöbb esetben csak a T. Litovkina Anna kutatásához hasonló módszerekkel lehet megállapítani, hogy egy adott nyelvben, amely fejlődésének hosszabb-rövidebb ideje alatt szorosabb vagy lazább kapcsolatban állt a Bibliával, mik azok a közmondások, amelyek valamilyen módon a Bibliához köthetők. Ráadásul az is könnyen előfordulhat, hogy egy közmondás, amely szerepel a Bibliában, nem közvetlenül a Biblia, hanem egy másik nyelv hatására került be a nyelvünkbe – amelyben szintén lehet bibliai eredetű vagy egyszerűen csak véletlen az egybeesés. (Például *A pénz nagy úr* közmondás a Biblia ismerete nélkül is nagy valószínűséggel megjelenik a legtöbb nyelvben valamilyen formában.)

Külön csoportot képeznek azok a közmondások, amelyek ugyan szó szerint nincsenek benne a Bibliában, azonban valamely bibliai történet alapján keletkeztek, megértésüket segíti a bibliai történet ismerete: például *Az asszony csak oldalborda*; *A tiltott gyümölcs édesebb*; *A húsfoszák körül nagy a tolongás*; *Mindenkinek megvan a maga keresztje*; *A damaszkuszi úton nagy a tolongás*.

Az előző néplélektani szempontból talán legizgalmasabb része a bibliai eredetű közmondások tartalmi csoportokba sorolása. A szótárban az egyik legnagyobb csoportot a beszédről szóló közmondások alkotják (például *Senki sem lehet próféta a saját hazájában*); ezt követik a munkával, majd a családdal és a barátokkal kapcsolatosak (*Ki mint vet, úgy arat*; *Előbb kaszálják a szénát, mint a sarjút*; *Bajban ismerni meg a barátot*); aztán a pénzzel, gazdagsággal kapcsolatosak következnek (*Könnyebb a tevének átbújni a tű fokán, mint a gazdagnak a mennyországba bejutni*). Szintén sok közmondás szól Istenről illetve Isten és ember kapcsolatáról és az erényekről, illetve a bűnökről, emberi gyarlóságokról (*Ember tervez, Isten végez*; *Ha ki nem nyüvöd a konkolyt, elnyomja a búzát*).

Az előző utolsó része formailag elemzi a bibliai közmondásokat, és példákat mutat be a szinonim illetve antonim közmondásokra (*Amilyen mértékkel te mérsz, olyan mértékkel kapod vissza – Amit nem kívánsz magadnak, ne kívánd másnak*; *Az asszony csak oldalborda – Jó asszony a háznak koronája*). Természetesen egy ilyen vékony kis kötet nem vállalkozhat arra, hogy az összes bibliai eredetű közmondást felsorolja, alapvetően a közismert, ma is használt, illetve a magyar szépirodalomban megtalálható közmondásokat mutatja be azokkal a bibliai helyekkel, ahol előfordulnak.

A Biblia kapcsán mindig feltehető a kérdés, hogy melyik fordítást használjuk. Litovkina a protestáns Magyar Bibliatársulat 2014-es újrafordított, revideált változatát idézi – kivéve ott, ahol a közmondás a protestáns kánonon kívüli (katolikus) bibliai könyvön alapul. Dicséretes, hogy következetesen mindig ugyanazt a fordítást idézi – ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy a bibliai eredetű közmondásaink nagy része régebbi (általában a Károli-fordítás vagy annak valamelyik javított változata) alapján alakult ki, így a modernizált (vagy akár csak a korábbi fordítás hibáit kijavító) változatban esetleg az avatatlan szem nem ismeri fel a keresett közmondást. Például a szótárszerző a *Hiába mosdatod a szerecsent* közmondást egy jeremiási szövegrésszel hozza összefüggésbe, amely

az idézett fordításban így hangzik: „Ha majd fehérre változtatja bőrét az etióp” /Jer 13,23/. A nagy európai nyelvek modern bibliafordításaiban jórészt mindenütt etiópnek fordítják az eredeti ’kusita’ kifejezést, és tényleg ez jóval közelebb áll a héber szó jelentéséhez, mint a középkorban használt (görög-latin eredetű) ’szaracén’ szó, amely a magyar nyelvbe ’szerecsen’ formában került be, hisz azt eredetileg nem az afrikai népekre, hanem az arabokra vonatkoztatták – ilyen esetben viszont talán érdemes egy régebbi fordításból hozni a példát vagy legalábbis hivatkozni rá.

A közmondások alapvetően a szóbeli nyelvhasználathoz köthetőek, s ebből fakadóan (ahogy a népköltészet egyéb alkotásai is), sokféle változatban élnek a nép ajkán. A nyelvjáráskutatásnak részét képezik az adott nyelvváltozatban élő közmondások kutatása is – és mivel a bibliai eredetű közmondásoknál a variációk létrejöttében nem csak a bibliafordításoknak, hanem ezzel összefüggésben a felekezeti hovatartozásnak is szerepe van, érdekes kutatási téma lehetne, hogy mely közmondások és milyen változatban ismertek, használatosak inkább a reformátusok, és melyek inkább a katolikusok körében.

Úgy gondolom, Litovkina Anna munkája inspiráló lehet a további kutatások számára, hiszen a magyar nyelvnek egy olyan rétegére irányítja a figyelmet, amely tudományos módszerekkel még kevésbé kutatott, viszont egyáltalán nem elhanyagolható tényező.

Szarvas Zsuzsa: Zsidó tárgyak. A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 24., Néprajzi Múzeum, Budapest, 2017. 160 p.

Tóth Katalin

A Néprajzi Múzeum *Zsidó tárgyak* című, Szarvas Zsuzsa által készített magyar-angol nyelvű múzeumi tárgykatalógus vállalt célja, hogy minél alaposabban számba vegye azokat a zsidósághoz kapcsolható tárgyakat, amelyek a Néprajzi Múzeum különböző gyűjteményeiben találhatóak. A katalógus folytatni kívánja azt az áttörést, amelyet a 2014-ben megrendezett *Kő könyv. Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából* című kiállítás jelentett a hazai zsidóság etnográfiai bemutatásában, megismerésében.

A kötet szerkezete az *Előszót* (6. o.) követően öt nagy egységre tagolódik. Az első, Szarvas Zsuzsa *Zsidó tárgyak a Néprajzi Múzeumban* című írása (8–34. o.), amelyet *A pápai Bikur Holim Egylet adománykönyve* című tanulmány követ Bányai Viktória és Komoróczy Szonja Ráhel tollából (35–44. o.). A kötet harmadik egységét maga a *Katalógus* adja (69–148. o.), negyedik és ötödik részét pedig a *Bibliográfia* (151–153. o.) és a *Mellékletek* (155–159. o.) jelentik.

Szarvas Zsuzsa *Zsidó tárgyak a Néprajzi Múzeumban* című bevezető tanulmánya kontextusba helyezi azt a motivációt, amelynek szellemében létrejött a katalógus: a 19. században különböző okokból adódóan ugyan, de sem a hagyományhű, sem pedig az asszimilációt szorgalmazó zsidó csoportok körében nem volt igény arra, hogy kultúrájuk a néprajzi kutatások központjába kerüljön. A 20. század elejének kezdetleges kutatásai sikertelennek bizonyultak, s ebből adódóan sokáig a Néprajzi Múzeum sem érdeklődött a zsidósággal kapcsolatos kutatások iránt. A ’80-as és ’90-es években már megjelentek a zsidóság kultúráját bemutató kiállítások, de az innovatív, új értelmezési kereteket felvonultató vállalkozásnak a már említett *Kő könyv. Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából* kiállítás tekinthető, amelyhez a kötet is csatlakozni szeretne. A katalógus célja a Néprajzi Múzeum zsidósághoz kapcsolható tárgyainak összegyűjtése, ismertetése – de milyen tárgyakat tekinthetünk *zsidónak* és mi alapján? Mivel a zsidóság egy különösen rétegezett társadalmi csoport, ezért maga a *zsidó* kifejezés is egy sűrített jelentéstartalommal bíró komplex fogalom, amelyet jelzőként használni igen kockázatos. A közel sem problémamentes kérdéskört a szerző is cizellálja, szemlélteti, miért is nehéz meghatározni, lefesteni a zsidóság tárgyi világát. Végül Szarvas Zsuzsa Raj Tamás kategóriáit

is segítségül hívva a tárgyak két csoportját állapítja meg: egyfelől beszél vallási szertartási tárgyakról, másfelől pedig zsidó etnográfiai tárgyakat említ – hangsúlyozza, hogy a zsidóság gazdag tárgyi kultúráját a szakrális és a profán elemek szintézise adja. A szerző érvelése szerint „a zsidó tárgy fogalma leginkább valamiféle szokásjog és hagyományok alapján, nem pedig szigorú előírások szerint értelmezhető” (10. o.), így ő maga is érzi, hogy a Múzeum tárgyainak zárt kategóriákban való bemutatása olyan egyéni megoldás, amely a tárgyak egyéni befogadásán, értelmezésén keresztül realizálódott, s amely további értelmezésekért, végiggondolásokért, kutatásokért kiált. Szarvas Zsuzsa tanulmányának további részében a gyűjtemény történetére helyezi a hangsúlyt, vázolni igyekszik a katalógus tárgyainak a Néprajzi Múzeumba kerülésének történetét. Elsőként szót ejt a Dunántúl gyűjtőjéről, Grünbaum Gyuláról, aki 52 darab tárggyal bővítette a Múzeum gyűjteményét, majd hangsúlyozza Lichtneckert József közsén-nagykereskedő, Rosenstingl József soproni régiségkereskedő, Hajnal (Holczmann) Ignác csacai tanító és mások tárggyűjtő tevékenységét. A szerző az 1916 januárjában megnyílt Magyar Zsidó Múzeum és a Néprajzi Múzeum gyűjteményének kapcsolatáról megállapítja, hogy „a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe a század első évtizedeiben bekerülő zsidó tárgyak – természetes módon – műfajukban sok ponton érintkeznek a zsidó múzeum kialakuló gyűjteményével.” (13. o.) A következőkben Szarvas Zsuzsa aláhúzza, hogy az I. világháború után a gyűjtemény az Országos Fémelosztó Központnak köszönhet öt zsidósághoz kapcsolható tárgyat. A szerző részletesen beszámol Rékai Miklós munkácsi gyűjtéséről, aki egy haszid közösség mindennapjainak és ünnepeinek kutatása során gyűjtött tárgyait juttatta el a Múzeum részére. Írásából kiderül továbbá, hogy az ezredfordulót követően a *Kő kövön. Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából* című kiállításra beérkezett tárgyak jelentették a gyűjtemény fő gyarapodási forrását; majd az időrendet megszakítva a szerző kitér a Jeruzsálemből származó szuvenírek tárgycsoportjainak bemutatására is. A tanulmányból megtudhatjuk, hogy a Néprajzi Múzeum különböző gyűjteményeiben a kutatómunka jelenlegi állása szerint 183 zsidósághoz köthető tárgy található, továbbá, hogy a gyűjtemény két legrégebbi darabja két 18. századi óntál; míg az a tárgy, amelyen évszám is szerepel (1815) egy zsinagógai gyertyatartó. A katalógus legrégebben múzeumba került tárgya egy gazdagon díszített bot 1886-ból, a legújabb tételek pedig mezűzek és a szarvasi táborból bekerült tárgyak. A szerző hangsúlyozza, hogy a katalógusban megtalálható 183 tárgy nem a teljes kollekció, ezért kísérletet tesz azon tételek ismertetésére is, amelyek bizonyos okokból ma már nem találhatók meg a gyűjteményben. Szarvas Zsuzsa bevezető tanulmányában többször rámutat a tárgyak rendszerezésének nehézségére, hiszen néhány tárgy elvesztette eredeti funkcióját, s csak a kutatás világított rá eredeti rendeltetésükre. Végül, nyolc csoportot hoz létre a tételek strukturált bemutatására: (1) *Az adománykönyv* (amelyet a katalógus második tanulmánya részletesen elemez), (2) *Viseleti tárgyak*, (3) *A zsinagóga tárgyai*, (4) *A szombat tárgyai*, (5) *Az ünnepek tárgyai*, (6) *Kóserység és rituális tisztaság*, (7) *Halottas szokásokhoz kapcsolódó tárgyak*, (8) *Szuvenírtárgyak*. Bár a katalógusnak nem szorosan témája, a szerző a gyűjtemény fotóanyagának főbb specifikumait, valamint legtöbbet publikált, leghíresebb fényképeit is prezentálja.

A kötet második nagy egységét a Bányaí Viktória és Komoróczy Szonja Ráhel által írt *A pápai Bikur Holim adománykönyve* című tanulmány jelenti. A Beteglátogató Egylet bőrkötéses adománykönyve a Néprajzi Múzeum gyűjteményének kiemelt darabja. A tárgy címlapja szerint 1829-ből való, s a Múzeum 1913-ban vásárolta meg Grünbaum Gyulától. A szerzőpáros rámutat a tárgy restaurálása során felfedezett különlegességeire, többek között, hogy öt zsebéből kis cédulák kerültek elő, amelyeken héber betűs német nyelvű feliratok találhatók. E feliratok különböző mennyiségű borrról szólnak, s ebből a szerzők arra következtetnek, hogy a cédulák egykori felajánlásokból maradtak, azaz, hogy nem kizárólag pénz számíthatott adománynak. A szerzőpáros tárgyalja továbbá a jótékonyág

szerepét és különböző formáit a zsidóságon belül, kiemelve a Tóra-olvasást, mint az adományozás egyik legáltalánosabb alkalmát. A tanulmány utolsó egysége a tárgy filológiai szempontú elemzését végzi el: a szerzők megállapítják, hogy az adománykönyvben használt nyelvek sokat árulnak el a 19. századi pápai közösségről. Az asszimilációs törekvésekhez való pozitív viszonyulás egyik legkézenfekvőbb jele a nyelvváltoztatás volt a korszakban, amelyet a szerzők „nyelvi asszimilációs folyamatként” említenek, amelyben először a jiddist cserélték a német, majd a magyar nyelvre, a köztes állapotban pedig a beszéd nyelve a német, ugyanakkor az írásé még a héber volt. A kutatás során az adománykönyvben héber betűs német feliratokat találtak többségében, így a szerzőpáros arra a konklúzióra jut, hogy a pápai közösség a 19. század közepén a nyelvi asszimiláció átmeneti szakaszában volt. E ponton érdemes megemlíteni, hogy a kötethez csatoltak egy izléses pendrive-mellékletet is, ahol az érdeklődők vizuálisan is megtekinthetik a leírtakat.

A két tanulmányt követi a kötet harmadik része, a közel nyolcvan oldalon keresztül tartó, jól áttekinthető, gazdagon illusztrált *Katalógus*, amely az 1886-ban készített sétatottól a szarvasi táborból származó tárgyakig vonultatja fel a Néprajzi Múzeum gyűjteményének zsidósághoz kapcsolható tárgyait. A kötet negyedik egysége a *Bibliográfia*, amely a történelem, a néprajz és a kulturális antropológia hazai és nemzetközi szakirodalmából egyaránt merít. A munka utolsó, ötödik részében a *Mellékletek* cím alatt az olvasó találhat egy, a tárgyak gyűjtése helye szerinti rendszerező táblázatot, valamint egy, az idegen szavakat definiáló glosszárium orientálja tovább az olvasót a befogadásban.

Szarvas Zsuzsa *Zsidó tárgyak* című kötete elérte célkitűzését, amennyiben bemutatja, hogy a zsidóság kultúrája annak partikularitásában ragadható és érthető meg igazán. A kötet részét képező tanulmányok fogalmazásmódjában és nyelvhasználatában egyaránt érződik az a nyitottság, amely utat nyit a sajátjától eltérő értelmezéseknek és meglátásoknak. A katalógus szerkesztője mindvégig kiemeli, hogy a kutató- és gyűjtőmunka nem lezárt, hanem folyamatos tevékenység, ugyanakkor a jelenleg rendelkezésre álló tárgyakat a teljesség igényével kívánja prezentálni. Végül, a kötet kivitelezését illetően szót érdemel a tér maximális kihasználása: az egész oldalakat kitöltő képek magas fokú esztétikai élményt nyújtanak a befogadónak.

Mohay Tamás (szerk.): Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltozások történeti alakulása a 20. században. ELTE BTK Néprajzi Intézete, Budapest, 2016. 370 p.

Turai Tünde

Az ELTE BTK Néprajzi Intézetének oktatói 2013 óta szerveznek családdal összefüggő témákban tudományos fórumokat a néprajztudomány szakmai körein kívül lévő kutatói és társadalompolitikai szereplők bevonását is célul kitűzve. *Életrajz, önéletrészlet, emlékezet* címmel tartották a sorozat első konferenciáját, melynek előadásai egy évvel később megjelentek Deáky Zita és Smid Bernadett szerkesztésében *Emlék, emlékezet, életút* címmel. Az EMMI támogatásának köszönhetően a közös tudományos gondolkodás további lehetőségeket kapott, és 2015-ben újabb konferenciát szerveztek *A családi kapcsolatok szokásrendszere és a nemzedékváltások történeti alakulása a 20. században* címmel. Az interdiszciplináris szakmai konferencia résztvevői között néprajzosok mellett antropológusok, szociológusok, történészek és pszichológusok is voltak hazánkban, de ugyanakkor Erdélyből és Moldvából is. E kétnapos rendezvény előadóinak tanulmányait tartalmazza a jelen kötet, összesen huszonkét írást közölnek.

A szerkesztő öt tartalmi egységbe rendezi a tanulmánykötet írásait. A nemzedékek, szerepek, értékek és (családi) szokások kerülnek bemutatásra arányos eloszlásban, részenként négy-öt tanulmány

fókuszában, illetve egy nemzetközi kitekintésre perspektívát nyitó alfejezet is teret kap a kötet utolsó tematikus egységéként. Az írásoknak közel fele nagy időintervallumot helyez látókörébe, és a teljes 20. századot, az ekkor végbement változásokat vizsgálja egy vagy több téma kapcsán. Többnyire konkrét kutatások mentén teszik ezt a szerzők, de néhányuk ettől elrugaszkodva, személyes benyomásokra és szubjektív élményekre építenek, így a tudomány kereteitől kissé eltávolodva az esszé irányába mozdulnak el. A tanulmányok másik fele kutatási témája időhatárait feszesebbre formázta, és mélyfúrászerűen vizsgált egy-egy témát meghatározott terepen a kérdésfelvetés szempontjából releváns időintervallumban, a 20. század fontos fordulópontjait kiemelve és elemezve. A szerkesztő tehát egy arányosan felépített, igényesen gondozott kötetet ad az olvasó kezébe.

A *Nemzedékek* alfejezetben két nagyobb kérdéskör, az emlékezet/emlékezés, valamint a társadalmi változások hatása családon belüli generációs kapcsolatokra kerülnek megvitatásra. Az előbbivel történész-kollégák, utóbbival néprajzkutatók foglalkoznak. Keszei András elméleti írásával indul a tanulmányok sora, melyben összefoglalja a társadalomtudományi és pszichológiai szakirodalomnak az emlékezetre vonatkozó jól ismert, kulcsfontosságú megállapításait. A kötet témájához igazodva az emlékezés társadalmi közegei közül a kevésbé intézményesült, tehát kevésbé szervezett társas közegére, a családra helyezi a hangsúlyt, valamint a nemzedék fogalmi értelmezésére is kitér. Bartha Ákost szintén az emlékezet témaköre inspirálta. Írásának fókuszába az 1944-45-ös sorsfordító történelmi eseményeket helyezte. Mivel a személyes emlékezet hídként funkcionál a kommunikatív és a kollektív emlékezet között, a szerző az oral history módszerét alkalmazva a korábban tabusított emlékek kidolgozásának és artikulálódásának folyamatát elemzi. A korszak terhelt eseményeinek (zsidókérdés, menekülés, túlélési stratégiák, megszállás) narratív identitásba való beépülése során az a fontos megfigyelés kerül megfogalmazásra a tanulmányban, hogy mindezeket erőteljesen befolyásolja az el/kibeszélés jelenének társadalmi értékconszenzusa, hiszen a morális elvárásokkal szembe-menő emlékek ritkán ágyazódnak az alanyok élettörténetébe.

Molnár Ágnes a nemzedékek kapcsolatát vizsgálta az egymást követő generációk viszonyának tükrében egy család-történeten belül Kiskanisán. A teljes 20. századra reflektál, és mivel kutatói kérdésének megfogalmazása precíz, gondolatmenete feszesen felépített, lehetővé válik, hogy lényegi változásokra irányítsa a figyelmet. A kistermelés és a családi mintázatok, generációs kapcsolatok egymásra hatását végig követve arra a következtetésre jut, hogy a kistermelői tevékenység nem konzerválta a patriarchális viszonyokat, sőt épp ellenkezőleg: „a kistermés engedélyezett a családok számára egy olyan, egymásról való relatív függetlenséget, melyet a posztoszocialista/kapitalista körülmények többé már nem tettek lehetővé”, mivel „a családi kapcsolatok szorosabbra fonódását nem az agrárkistermelés követeli meg, hanem a gazdasági helyzet, a társadalmi körülmények bizonytalanabbá válása” (39. old.). Fülöp Hajnalka egy – anonim – kalotaszegi faluba viszi az olvasót, hogy a hagyományos családalapítási stratégiák változásait mutassa be. A tájegységre jellemző, jól ismert egykézést az 1930-as években a szegénységtől való félelem indította el, ám a későbbiekben is fennmaradt, bár a mezőgazdaság kollektivizálásával és az ipai munkalehetőségek megjelenésével megszűntek korábbi gazdasági jellegű okai. A szerző a jelenséget a presztízs-fogyasztás előtérbe kerülésével indokolja, amit kezdetben a nők egymás közötti versengése indított el, majd folytatódott a családok házépítési vágyainak növekedésében. Vass Erika szintén nagy történelmi ívet vázol fel, amit a sváb közösségek kitelepítését követő kapcsolattartási gyakorlatok tendenciájában végbement változások által tesz láthatóvá. Kevesebb, mint száz év alatt nemzedéki, nemzeti, majd nemzetközi kapcsolatok váltják le egymást. A kitelepítést követően a rosszabb kommunikációs lehetőségek és politikai korlátozások ellenére is az intenzív személyes kapcsolattartás volt a jellemző. Az 1970-

80-as évektől napjainkig az intézményesülés folyamata veszi át ezt a szerepet. A családi kötelékek fellazulása és a nyelv váltás által keletkezett távolságot az egyház, majd az önkormányzat szervezett találkozói alkalmi igyekezetnek áthidalni, de ezúttal már megváltozott tartalommal.

A második tartalmi egységnek, a *Szerepeknek* a szerzői több tudományterületről érkeztek, de a női és a férfi szerepek iránti érdeklődésük közös platformra hozza őket. Olvashatunk elemzést arról, hogyan biztosítanak felzárkózási lehetőséget a társadalmi változások a nők számára, majd példát kaptunk ennek ellenkezőjére is, a női szerepmintázatok generációkon keresztül átörökítésére, ennek pozitív hozadékaira, valamint a férfi modellkövetés kudarcba fordulására is. Szóró Ilona a 20. század közepén átalakuló gender-elképzelések hatását vizsgálja az agrártársadalomra vonatkozóan. A helyi egyesületek (olvasó- és gazdakörök) új tereket nyitottak a paraszti társadalom nőtagjainak, melyek új szerepek és identitások kidolgozását eredményezték. Adatgazdag és körültekintő elemzésében annak bemutatására is kitér, hogy milyen elcsúszások voltak a normatív/jogi keretek és a gyakorlat között, így láthatóvá válik írásában, hogy bár 1940 előtt tiltott volna a női tagság, mégis voltak olyan megoldások, melyekkel – ha csak részlegesen is, de – integrálták a nőket az egyesületek életébe, 1940 után viszont támogatott volt az egyenjogúság, mégis megőrződött egyfajta folytonossága a patriarchális rendnek. Kótyuk Erzsébet kárpátaljai társadalomrajza a családi mintázat kontinuitását mutatja be három generáció női szereplőin keresztül. Miközben jelentős történelmi változások zajlanak el – különböző országok állampolgáraivá válnak Nagyrát lakói anélkül, hogy elhagynák szülőfalujukat; világháború zajlik; politikai rendszerek változnak meg; gazdasági átstrukturálódás következik be –, a családokban a nők következetesen reprodukálják a látott szerepmodeellt nemcsak anya-lánya, de még anyós-meny viszonylatban is. Kovács Kata várpalotai családelemzése hasonló tendenciát mutat be férfi szerepmintázat-követésre, ám ennek hozadéka korántsem olyan kedvező, mint azt az előző példán keresztül megismerhettük. Egy iparos család szintén három generációs működésének lehetünk tanúi. Apa-fia, majd após-vő sorrendben örökítik a mesterséget, szakmai habitust és szerepfelfogást, iparosi értékrendet és életstratégiákat. Ám a várpalotai üveges műhely körül kétszer is radikálisan megváltozott a társadalmi és gazdasági környezet a 20. század során, ami a modellörökítést elégtelennek minősítette, és jelentős szerepváltozásokat tett / tett volna szükségessé. Tóbiás László írásával a női szerepek értelmezéséhez kapcsolódik, de nem annyira az elemzés, mint inkább a társadalompolitika irányába elmozdulva. Megállapítja, hogy a jelenkori családpolitika sok téveszmére épül, régi családok hamis ideologizálására, és törekszik a romantikus elképzelések lebontására – miközben úgy tűnik, mintha maga is ideologizálna az „ősi tudás” többszöri emlegetése során, amiről nem derül ki, hogy mit takar, csak az, hogy a szerző értékrendjében igen értékelített. Bodnár Mónika írása már nehezen illeszkedik ezen tanulmányok sorába. Kérdésfelvetése igen érdekes és kutatásra érdemes: egy település „öslakosságának” és az új telepeseeknek (be-/visszaköltöző városi értelmiségiek) a kapcsolát választja témájának. A családi és nemzedéki szerepekről keveset tudunk meg, annál többet a falu történetéről honfoglalástól napjainkig, valamint két alapítvány megalakulásáról és működéséről.

A család jelentősége az egyén és a társadalom szempontjából, valamint a családdal kapcsolatos koncepcióváltozások az *Értékek* részben kerül bemutatásra főként néprajzkutatók által jegyzett tanulmányokban. A család intézményének a társadalomba való beágyazottságáról Nagy Janka Teodóra tollából olvashatunk, aki azt a folyamatot követi végig, ahogyan a jogszokások kereteiből a jogszabályok kontrollja közé kerül a polgárosodás során ez a társadalmi alapintézmény. Ez a változás pedig mélyreható átalakulást eredményez, hiszen érinti a családformát, jellemzőit és funkcióit egyaránt. Örsi Julianna nagykunági kutatása ennek a gondolatsornak a folytatása. Történeti adatoktól indulva, néprajzi terepmunkát folytatva és egy recens, középiskolások körében végzett felmérésre támaszkod-

va a 20. században lezajlott szemléletváltás következményeiről értekezik bemutatva a családi modellek és aspirációk jelentős átalakulását. Egyúttal kapcsolódik az előző fejezet egyik kulcskérdéséhez, a folytonosság és a szerepek átörökítésének problematikájához, ugyanis terepkutatásai alapján az a meglátása, hogy a család ismeretközvetítő funkciója és az előzetes modellek megléte vagy hiánya meghatározó a következő generációk sikerességét illetően. Szőke Anna is megerősíti ezt az állítást vajdasági tapasztalataira építve, különösen a két világháború közötti időszakra vonatkozóan. A 20. század második felében olyan változások következtek be a vajdaságiak életében (a térség etnikai átrendeződése, gazdaságpolitikai struktúraváltás, társadalmi modellváltás), melyek már törést hoztak a kontinuitásba, és a családi kapcsolatokat háttérbe szorította az azonos foglalkozási csoportokhoz való tartozás fontosságának felerősödése. Andrásfalvy Bertalan kissé esszé jellegű írásában a társadalomtudomány módszerkészletével nehezebben megragadható értékekről, az egészségről és a szeretetről bontja ki elképzeléseit. A néphagyomány és a népköltészet szerepét hangsúlyozza a családok kiegyensúlyozott működésére vonatkozóan, mintegy példaként felhozva a jelenkori nehézségek orvoslására. Vasasné Vida Réka tanulmánya mintha válasz lenne ezekre a felvetésekre. Pesthidegkút-Ófaluban egy olyan kisközösséget vizsgált, ahol a hagyományos női szerepek és családmóddal a domináns. A kivételesnek számító csoport tagjai magasan kvalifikált, értékközpontú gondolkodású, egyházi közösségbe szerveződő értelmiségiek, akik tudatosan építettek egy védettséget biztosító lokális hálót, melyben nagycsaládos vágyaik megvalósíthatóvá váltak. Ez a tanulmány párbeszédbe kerül Tóbiás László írásával is, aki azt boncolgatta, hogy az állami támogatás korántsem elégséges a család védelmére és a több gyerek megszületésének elérésére.

A *Szokások* címet viselő fejezet tanulmányai egy kivétellel már a 21. századba vezetnek át. Balázs Lajos egy sajátos jelenségről tudósít, a „100 lejes” csángó feleségszerzésről, ami a 20. század jelentős változásainak eredményeként kialakult életstratégia-váltás egyik formája volt Csíkszentdomokoson. A marginalizált helyzetbe kerülők családalapítási módozata lett a moldvai nők behozatala, ami rugalmas válaszként értelmezhető egy megrekedtség áthidalására. Ám a jelenség társadalmi közegét képező faluközösség korántsem mutatott ekkora rugalmasságot, ugyanis a befogadás nehézségeiben és az újonnan érkezők megítélésében megmutatkozik a helyi társadalom mentalitásának időtálló ereje. Tasnády Erika tanulmánya még határon túl tartja az olvasó figyelmét, ugyanis a táncházások fő zarándokhelye, Szék lakóinak éneklési szokásaiban bekövetkezett változásokat vizsgálja. (Sajnos a fotómelléletek lemaradtak.) Érdekes a kérdésfelvetése, és fontosak a következtetései. Azt a kulturális és társadalmi átalakulást követi nyomon, ami az egykor közösségi jelleggel bíró éneklést visszaszorította, és mára már inkább csak intézményi keretek között maradt meg a létjogosultsága. Az éneklési habitusokat szabályozó normarendszerek megváltoztak, először a nők *hallgattak el*, majd a férfiak énekszokásai redukálódtak, az éneklési alkalmak köre leszűkült, és mindeközben a közösségben énekelhető dalok műfaja is megváltozott, utóbbi időben csak a vallásos énekeknek van elfogadottsága. Lázár Katalin az egyik legfontosabb ünnep, a karácsony szokáskörében bekövetkezett átalakulásokat mutatja be. Nem derül ki sajnos, hogy milyen kutatásra építi elemzését, csak utalásokból értesülünk időnként arról, hogy kollégáival folytatott beszélgetésekre és vidékről származó, fővárosban élő adatközlők beszámolóira építi meglátásait, a megállapításai viszont ennél általánosabban elterjedt tendenciákra vonatkoznak, vagy éppen azért tűnnek általánosnak, mert az adatgyűjtés szerénysége nem tette lehetővé a differenciálást. Báti Anikó kutatási témájának és terepének kijelölésében konkrét és precíz, sőt mi több, módszerválasztásában bátor és újító, amivel a szakma perspektívanytásához és lehetőségeinek bővítéséhez járul hozzá. A főzés tanulásának folyamatát követi a digitális korszak új csatornáján, egy internetes blogon keresztül, amit kiegészít a néprajzkutatások során leggyakrabban használt

terepmunkával, résztvevő megfigyeléssel és interjúzással. A régít és az újat ötvözi adatgyűjtési technikáiban, valamint a tágnak bizonyuló internetes háziasszonyi ismeretátadás szűkítéskor is, ugyanis a kenyérsütésre helyezi a hangsúlyt, amivel egyúttal betekintést nyújt egy revival mozgalomba is.

Végül nemzetközi párhuzamokat kínál a tanulmánykötet. Menyhárt Krisztina tollából megismerhetjük a bolgár zadruga belső világát, Schiller Katalin írásából pedig a mexikói iskolai oktatás bevezetésének családra gyakorolt hatásáról értesülhetünk. Sára Szabó Katalin szemerjei család-elemzése is itt kapott helyet, ami kissé nehezen értelmezhető, ugyanis a többi Erdélyre vonatkozó elemzést a szerkesztő integráltan kezelte, és témájában is jól illeszkedett volna a Serepek alfejezetben közölt tanulmányok közé.

Az összegző mondatok megfogalmazása előtt szeretném felhívni a kötet több szerzőjének is a figyelmét Szabó László *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX. században* című (1968) művére. A jelen tanulmánykötet több írásában is a nagycsalád a tradicionális család szinonimájaként tűnik fel, illetve azt sejtetik ezek az írások, hogy a vizsgált időszak ennek lebomlását okozta, vagyis a 19. századra vonatkozóan általánosabb elterjedtségét feltételezik ennek a családtípusnak, mint ami a magyar társadalomban jellemző volt. Szabó László könyvében részletesen olvashatunk arról, hogy ez a családszerkezet adott gazdasági, történeti és földrajzi paraméterek között volt életképes, illetve hogy a nagycsalád-formáció mellett mindig is voltak más típusok is – főként a társadalom alsóbb rétegeinek körében.

Az ELTE BTK Néprajzi Intézet által szervezett konferencia és tanulmánykötet szakmánk egyik igen fontos hagyományát követi: a családkutatást. Kiemelt jelentőségű téma, ami a társadalomnéprajz – akárcsak a rokontudományok – érdeklődésének homlokterében volt/van folyamatosan, a '80-es évektől nagy fontosságot kapó változásvizsgálatok pedig különösen is nagy teret szenteltek a család intézményét ért hatásoknak. Üdvözlendő, hogy az együttgondolkodásba a szervező és szerkesztő nagy számban vont be pályakezdőket (doktorandusz hallgatókat), valamint a rokontudományok szakértőit. Remélhetőleg, a könyv olvasottsága és tudományos hasznosulása szintűgy interdiszciplináris lesz.

Pusztai Gabriella: Az agyag művésze. Bozsik Kálmán kunszentmártoni fazekasmester. Kunszentmárton, 2015. 95 p.

Nagy Molnár Miklós

Az Alföld a magyar fazekasság meghatározó területe, ahol több nagy hatású fazekasközpont található. E központok egymással ugyan kapcsolatban voltak, ám sosem alkottak egységes stíluscsoportot. A 19–20. századi alföldi fazekasság két legjelentősebb és legnagyobb hatású centruma Hódmezővásárhely és Mezőtúr voltak. Ezek mellett természetesen ismerünk számos helyi, lokális és regionális jelentőségű központot is, amelyeket számos jeles alkotó neve és munkássága fémjelez.

Kunszentmárton ugyan soha nem tartozott a nagy hatású centrumok közé, mégsem előképek nélküli fazekashelyként tartjuk számon. Elég itt csak a 19. századi fazekasra, Kegyes Balázsra utalnunk, aki Mezötúron tanulta a mesterség alapjait, s a mezőtúri céh tagjaként dolgozott. Pusztai Gabriella jelen dolgozatában is bemutatja azt az ismert Kegyes Balázs által készített csalikancsót, amely mintegy kordokumentumként tükrözi az egykori fazekasság főbb jellemzőit. Mellette név szerint is bemutatja azt a két fazekast, aki ebben az időszakban a településen dolgozott.

A kunszentmártoni fazekasság nagyobb ismertsége a 19–20. század fordulójára a század első felére tehető, amikor a dinasztiaalapító Bozsik Kálmán hazai, majd nemzetközi sikereit elérte. Pusztai Gabriella kutatásaiból, illetve a Bozsik család visszaemlékezéseiből is tudjuk, hogy Bozsik

Kálmán tehetségére először az akkor már ismertségnek örvendő mezőtúri fazekas, Badár Balázs figyelt fel. Az ő túri műhelyében képezte magát szentmártoni fazekas. Badár Balázs ebben az időszakában már nem elsősorban a hagyományos népi kerámia alkotója, hanem annak egy polgárosultabb ízlésvilág igényeit, a parasztpolgári ízlést kiszolgáló kerámia alkotója. Amint azt István Erzsébet korábbi írásából is tudjuk Badár Balázs stílusváltása, egyéni művészetének kialakulása összefonódott a magyar iparművészetet átalakítani kívánó historizmussal, ugyanakkor egybeesett a fazekasság országos válságának időszakával is. Badár mezőtúri műhelyében készítette a rá annyira jellemző díszedényei egyéni ízlésű formáit és díszítette azokat Mezőtúr és a Közel-Kelet kerámiájának a historizmus szellemisége által meghatározott átdolgozásában. Badár művészete igazodni tudott kora európai ízlésvilágához, a szecesszióhoz is és munkáit ugyanúgy befogadta a polgári lakáskultúra és az európai nagyvárosok számos kiállítása, mint a hasonló szellemiségben alkotott Zsolnay-díszkerámiát is. Ezt a fazekaskultúrát sajátította el és alkalmazta a szintén nagy hatású 20. századi fazekas, Bozsik Kálmán Kunszentmártonban. Bozsik Kálmán egykori tanítómesteréhez hasonlóan számos nemzetközi kiállításon és vásáron vett részt. Badár Balázshoz hasonlóan, vele együtt szép sikereket ért el nemzetközi szinten is. Közülük kiemelkedik az 1897-es Brüsszeli Világkiállítás bronzérme, az 1904-ben rendezett St. Louise-i Világkiállítás bronzérme, valamint az 1906-os Milánói Világkiállítás aranyérme.

Pusztai Gabriella tanulmányában az előzmények után részletesen bemutatja Bozsik Kálmán életútját, ismerteti a műhelyében folyó munkát. A tanulmányból megismerhetjük a Bozsik-műhely kerámiájának jellegzetességeit, a jellemző edényformákat, amelyeknek bemutatásához a szerző felhasználta az alkotó egykori árjegyzékének lapjait is. A szerző a dolgozatában részletesen bemutatja azt a készítési technikát és színvilágot, amely ugyan nagyon hasonló tanítómestere, Badár Balázs munkáira, ám attól jelentősen különbözik. Bozsik Kálmán és utódainak díszedényei hasonló alapokra épülve készültek ugyan, ám az ő kezük munkájának eredményeképpen teljesen egyénivé, „Bozsikos” jellegűvé váltak.

Bozsik Kálmán hatása nemcsak a közelmúltban, hanem napjainkban is továbbél, amint erre a tanulmány végén Pusztai Gabriella is utal. 1906 után 2015-ben a Milánói Világkiállításon az érdeklődők ismét megtekinthették a jeles mester díszedényeit. Ez utóbbi kiállításhoz készült az a kétnyelvű (magyar-angol) szakszerű kiállításvezető, amely a kiváló fazekas munkásságát bemutatva és elemelve méltóképpen állít emléket Bozsik Kálmánnak, illetve a Bozsik-dinasztiának. A dolgozat 54 db színes kép segítségével mutatja be a jeles alkotó főbb edénytípusait, illetve azokat az épületkerámiákat, amelyekből több még ma is látható Kunszentmárton néhány középületén.

Keményfi Róbert – Bartha Elek szerk.: Táj és kultúra 2. Néprajzi tanulmányok a történeti Bihar megyéből. Studia Fokloristica et Ethnographica 64. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Sorozatszerkesztő: Bartha Elek. Debrecen, 2016. 294 p.

Gecse Annabella

A nyolc tanulmányt és mellékletként egy filmet tartalmazó kötet a Debreceni Egyetem Néprajzi Kutatócsoportja programjának egyik eredménye. Keményfi Róbert előszava szerint a kutatási program abból a szándékból született, hogy az eltelt csaknem egy évszázadban a Fekete-Körös völgyével foglalkozó szórványosan megjelent tanulmányokat új keretbe helyezze, újra értelmezze, másrészt új kutatásokat folytasson. A táj első kutatója Györffy István volt, rajta kívül Fodor Ferenc, ifj. Kós Károly és Kósa László végzett ott kutatómunkát és publikált tanulmányokat. Szervezett, több kutatót

összefogó gyűjtőmunka 1991-ben indult meg a Fekete-Körös völgyében, a román és a magyar művelődésügyi minisztérium támogatásával, Ők és Mi címmel. A mintegy hároméves, többütemű kutatás eredményei jórészt publikálásra kész kéziratként, Szabó László összefogásának köszönhetően a szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattárába kerültek.

A kötet tanulmányai részben hidat képeznek a korábbi kutatások és a jelenlegi között, részben egészen új eredményeket közölnek, amelyek persze nem függetlenek a korábbiaktól. Két egységet alkotnak, az egyik a tágabb táji kerettel, míg a másik a Fekete-Körös-völgy településeivel foglalkozik. Mint tágabb keretet, a történeti Bihar tájait elemzi Bársony István és Dankó Imre tanulmánya. Az első tanulmány szerzője, Bársony István azonnal, már a témaválasztással felhívja a figyelmet a táj etnikai-vallási sokszínűségének lehetséges okaira, noha kutatási eredményei az egész Tiszántúlra vonatkoznak. Írása a „megújulás századának tekintett XVIII. századot” elemzi a népesség összetételét alakító tényezők szempontjából. A leglényegesebb alakító erő a migráció, amelynek okai között a szerző négy tényezőt talált meghatározónak: 1., az ország népsűrűségi viszonyait, illetve azok egyenetlenségét, 2., a fölbirtokviszonyok rendezetlenségét, 3., az új jobbágyi rétegek megjelenését és költözését, 4., a nem magyar etnikumú népesség erős bevándorlását Magyarországra. A publikált és levéltári források sokaságát feldolgozó tanulmány a lakosság mozgásának minden változatát tekintetbe veszi és elemzi.

Az első egység második írása Dankó Imre 2008-ban készült tanulmánya, témája egy bihari kistáj etnokulturális viszonyrendszere. A bevezetőben a vidék népességtörténetének alakulására ható tényezők áttekintése során Dankó Imre az egész Bihart érinti, de felhívja a figyelmet a sokszínűsége és a két erősen különböző táji egységre, a megye keleti felét jelentő hegyvidék és a nyugati, sík rész, a folyóvölgyek, a Sárrétek különbségeire. Mégis, a tanulmány fókuszában nem ez a nagy terület, csak kisebb része, a nyugati rész áll. Ám a körülhatárolás alapja nem természetföldrajzi, hanem birtoklástörténeti tényező: a Csáky család körösszegi uradalma települései jelentették a kutatás terepét, tehát nem „Csonka Biharral”, nem a Sárrettel azonos terület. Közös jellemzőjük a magyar megtelepedés, a reformáció hódítása és a 18. századi román, ortodox betelepítés. A tanulmány ezután 9 település azonos forrásokban szereplő adatait rendszerezi. Az adattár időben a megtelepedéstől a 2001-es népszámlálásig szólaltatja meg a forrásokat, a lakosság száma mellett etnikai összetételére, annak változásaira és a változások kulturális „lenyomataira” fókuszálva – a mesterségektől a népköltészetig.

A szűkebb területtel, a Fekete-Körös völgyével foglalkozó írások sora Dávid Lóránt – Tóth Csaba tanulmányával indul, amely a völgy természetföldrajzi jellemzését adja, részletezve a földtani felépítést, a táj domborzatát, vízrajzát, éghajlatát, növénytakaróját.

Kósa László Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolatai című, első alkalommal 1967-ben, éppen az Ethnographiában közölt írása az egység második tanulmánya. Előre bocsáthatjuk, hogy Kósa László személyében is, tanulmányával is a kötet legfontosabb „oszlopa”, ugyanis összeköti a vidék különböző kutatási korszakait. Ráadásul tanulmányának témáját is az összekötések, átmenekek adják, ugyanis a főcímben megfogalmazott kapcsolatrendszeren belül a sarló-kasza eszközváltás kérdését vizsgálta meg. A Belényesi-medence közepén fekvő hét faluban még az 1960-as években végzett gyűjtőmunkája és annak itt is közzétett eredménye a néprajzi kutatómunka mintaszerű teljesítménye. Úgy is mondhatnánk, klasszikus, közismert témát dolgoz fel – ám olyan komplex szemlélettel és eredménnyel, amelynek sokadik újra olvasása is páratlan élmény. A tanulmányból kiderül, milyen természeti, gazdasági, társadalmi adottságok okozták azt, hogy noha – elsősorban vándormunkások révén – ismerték a kaszás aratást, a völgyben országos viszonylatban is későn terjedt el: a

birtokszerkezet, az első világháború okozta női munkaerőbőség, a sarlós aratás kicsi szemvesztesége, és főleg hagyományban rögzült ereje miatt nem volt rá szükség.

Kósa Lászlóét Szalánczy Gábor írása követi, aki tanulmányában az 1919-es köröstarjáni vérengzés történetét és helyi interperetációját, kollektív emlékezetet szerkesztő szerepét dolgozza fel. Arra is kitér, milyen emlékezési gyakorlatot hívott elő 1989 (emlékműállítás, megemlékezések, visszaemlékezések), amely időpontig a közösség semmiféle módon nem reagálhatott a tragikus eseményre. Ehhez a tanulmányhoz tartozik Vojtkó Ferenc filmje, amely a kötet DVD-melléklete.

Szászfalvi Márta írása az új kutatás eredményei közé tartozik és – kitekintéssel a többi felekezetre is – a református gyülekezet térhasználatát: állandósult térszerkezeti elemeit, az ünnepi térhasználatot és a profán időszakok térhasználatát elemzi.

Bihari-Horváth László, jóllehet más kutatói nemzedékhez tartozik és tanulmánya friss kutatás eredménye, Kósa László tanulmányához hasonlóan „összekötéseket” vizsgál. Túlzott egyszerűsítéssel szólva a köröstarjáni tájház születésének körülményeit taglalja, ám ahogy ő maga fogalmaz: „Nem a tájház, mint társadalmi-kulturális produktum volt kutatásom tárgya..., hanem az a „produktum mögötti dimenzió”, amely a tájházhoz kötődő egyének, interakciók és attitűdök szövevényes és időrendbe helyezhető rendszerével azonos.” (195. old.) Tanulmánya olyan kérdéskört elemez, amely elemzés számos más esetben, sok-sok tájház kialakítása esetében is a lokális társadalom erővonalait, a hagyomány, sőt a néprajztudomány fogalmának helytálló és még inkább: kevésbé helytálló értelmezéséhez szolgálna pótolhatatlan információkkal.

Kovács László Erik tanulmánya zárja a kötetet, melynek témája egy családi fényképgyűjtemény sokszempontú elemző bemutatása. A tanulmány egy 2003-ban és 2004-ben Gyantán végzett gyűjtőmunka eredményein alapszik, amely során a szerző a Boros család fotógyűjteményét Örekes Boros Erzsébettel készítette interjúkkal dolgozta fel. A család fotóit – külső és belső értelmezési körbe rendezve azokat – sok szempontból „kódolta”. A külső értelmezési kör: a fénykép eredete, típusa, célzatossága, szereplői, az életkor megjelenítése, a fényképezés alkalmai, a térszerkezet (kötött, kötetlen, szociopetális, szociofugális), személyek közötti távolság, a tér minősége, a fényképezett esemény ideje, a rajta megjelenő életszintek, az események helyszíne, a készítője és viszonya szempontjait foglalja magába. A belső értelmezési kör kapcsolódási pontjait pedig az interjúk tárták fel.

A kötet – és vélhetően a folytatni kívánt kutatás is – azt a mind ez ideig kevés figyelmet kapott dimenziót is érinti, hogy mit okoz, okozhat a néprajzi kutatómunka, a kutatók jelenléte és tanulmányaik publikálása a kutatott területen.

Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság – Kereskedelem. Főszerkesztő: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Szerkesztették: Demeter Gábor, Draskóczy István, Gaucsík István, Kövér György, Pogány Ágnes, Simon Zsolt, Somorjai Szabolcs, Szántay Antal, Tózsarigó Attila, Weisz Boglárka. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 2016. 440 p.

Szulovszky János

Ahogy azt már a kötet szerkesztőinek hosszú névsora is jelzi, széleskörű összefogás gyümölcseként látott napvilágot a Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv első kötete. A kiadvány gondolatát Simon Zsolt marosvásárhelyi történész vetette fel. Javaslatát felkarolta az MTA Történettudományi Bizottságának Gazdaságtörténeti Albizottsága, ám a megvalósuláshoz szükség volt az MTA támogatásával 2012-ben létrejött MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport és a 2015-ben az MTA BTK Törté-

nettudományi Intézetében megalakult Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténeti Kutatócsoport anyagi és szellemi hozzájárulására is.

A két fő téma – válság, kereskedelem – köré csoportosított tanulmánykötetet A magyar gazdaságtörténet-írás öröksége című áttekintés vezet be. Kövér Györgynek ez a dolgozata is megerősíti: megérett az idő e periodika elindítására. Az évkönyv válság-blokkját alkotó nyolc tanulmány a krízisjelenségek sokféle megnyilvánulási formáit taglalják, igaz, rendszerint csak egy-egy kisebb időegységre összpontosítva. Földrajzilag az elemzések zömmel a történeti Magyarországra, illetve annak egy-egy térségére fókuszálnak, két dolgozat pedig magyar szempontból fontos régiókat (dél-német területek, Balkán) vizsgál.

A fő témakörökön belül a tanulmányok időrendben követik egymást.

Kiss Andrea, Piti Ferenc és Sebők Ferenc arra vállalkozott, hogy a rossz termésre, élelmiszerhiányra, drágaságra és (éh)ínségre vonatkozó 14. századi okleveles adatokat összegyűjtve képet rajzoljanak a korabeli állapotokról, és megkíséreljék felderíteni a válságjelenségek okait.

Tózsza-Rigó Attila a 16. század második felétől a 17. század elejéig terjedő időszakban tekinti át a délnémet üzleti hálózatok megrázkódtatásait. Számos példával bemutatja, hogy az üzleti bukást gyakran megszegyenítő eljárások követték, amelyek jelentős tekintélyvesztést okoztak a korábban köztiszteletben álló emberek és családjuk számára.

Szántay Antal a Habsburg állami pénzügyek és Magyarország 18. századi viszonyát elemzi „Életünket és vérünket, de zabot nem” című dolgozatában. A korszakban szinte végig folyamatosan összetett válságokkal szembesülő Habsburg Monarchiában gyakran jelen volt az államcsődtől való félelem. Szántay úgy véli, hogy „az állami pénzügyek bizonyosan elsődleges szerepet játszottak a bécsi udvar szüntelen politikai aktivitásában, különösen a ’reformabszolutizmus’ 1765-től kezdődő időszakában” (128. p.).

1863–64-ben aszály sújtotta Magyarországot, s ennek következtében inség lépett fel. Boa Krisztina osztrák és magyar levéltári források feldolgozásával, elsősorban az államrendőrség iratai alapján egyrészt rekonstruálja az erről szóló korabeli diskurzust, másrészt áttekinti a kormányzat válságkezelő intézkedéseit.

Válságok és konjunktúrák a Balkánon a 19. században – ez a címe Demeter Gábor dolgozatának, ám valójában ennél többre vállalkozott, kitér a 20. század első harmada nagyobb kríziseire is. Sajátosságait összevetve kitérünk – mind területi kiterjedésüket, mind hosszukat, mind pedig a kiindulási okokat, s mind pedig szektorális továbbgyűrűzésüket, vagy hatásait és megoldási kísérleteiket tekintve – a válságok sokfélesége. Közös viszont bennük az, hogy mindegyik krízis esetében szerepet játszott külső hatás, bár ez az impulzus ugyancsak sokféle volt: klimatikus, gazdasági, mono- vagy multikazuális, epizodikus vagy hosszú távú. Mivel a válságok múltjával foglalkozó közgazdászokat és történészeket rendszerint az a szándék is motiválja, hogy a hatásmechanizmusok és törvényszerűségek vizsgálatával hozzájáruljanak a megisméltlődésük elkerüléséhez, Demeter hangsúlyozza: noha a hatásmechanizmus sokszor hasonló az adott gazdasági-társadalmi rendszerben, a kiindulási feltételek mégis eltérnek, amit egy modellezésnél célszerű figyelembe venni. Miként azt is, hogy a preindusztriális társadalmakban lejátszódó krízisek aligha szolgálhatnak sok hasznosítható tapasztalattal a jelenlegi válságok kezeléséhez” (189. p.).

Kaposi Zoltán a 19. század végi agrárkrízis dunántúli uradalmak működésére gyakorolt hatásait elemzi a Válság és alkalmazkodás című tanulmányában. Rámutat: a krízis időszakában jelentősen megváltozott az agrárgazdaság struktúrája: átalakult a szántóföldi termelés szerkezete, modern állattartásra tértek át, s tudatos erdőgazdálkodás jött létre. Mivel a belterjesebb gazdálkodás már magas

színvonalú humán tőkét igényelt, ezért a termelési folyamatokban felértékelődött a szaktudás. A válság a változások kikényszerítésével végső soron hozzájárult ahhoz, hogy a Dunántúlon „a 20. század elején már fejlettebb, rugalmasabb, sokoldalúbb uradalmi gazdálkodást láthatunk” (213. p.)

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés radikálisan új helyzetet teremtett mind az egyharmadára zsugorodott anyaország, mind az elcsatolt területek lakói számára. Gaucsik István a Válság és reintegráció című dolgozatában a korábbi óriásvállalatnak, az addig egységes ipari komplexumnak, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasműnek a Szlovákiához került üzemeinek a helyzetét elemzi az első világháború utáni években. A vállalat vezetése tárgyalásra kényszerült az „autarkiaára berendezkedő, a gazdasági nacionalizmus hol nyílt, hol burkolt arzenálját felvonultató cseh, szlovák, román politikai és gazdasági elitekkel” (231. p.). Az eredmény felemás lett. A Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt. és az Unió Vas- és Bádogyár Rt. sorsa a végleges bezárás lett, azonban a gömöri régióban fekvő telepei, a rozsnói, a lúciabányai és a vashegyi ércbányák kapcsolatokat építettek ki a szlovákiai vasiparral és a csehországi vasgyárakkal, s így a csehszlovák, illetve a szlovák gazdaság fontos szereplői maradtak – legalábbis 1945-ig.

A krízis-blokkot Pogány Ágnesnek A végső menedék című dolgozata zárja, amelyben a pénzügyi válságok magyarországi kezelését tekinti át a végső hitelezés intézményére összpontosítva. A legtöbb európai országban csak a 19. század második felében jelentek meg azok az intézmények, amelyek vállalták a pénzpiac bajba került szereplőinek való segítségnyújtást. Így járt el a közös jegybank is. A kétszintű bankrendszer kiépülés megkönnyítette a központi bank végső hitelezői működését, ami növelte a bankrendszer stabilitását és csökkentette a bankválságok súlyosságát. A pénzpiaci nyugalomnak az első világháború vetett véget, s mint ismeretes, 1931 nyarán robbant ki egy igazán mély pénzpiaci válság, amelynek kezeléséhez nemzetközi hitelezőkre is szükség volt.

Kereskedelem témakör nyitó tanulmánya az Árpád-kori a magyarországi sókereskedelem rendszere főbb elemeinek a rekonstrukciójára vállalkozik. F. Romhányi Beatrix tudatában van annak, hogy a rendelkezésre álló források alapján ezt nem lehet teljes körűen elvégezni, már csak azért sem, mert a rendszer legalább két ízben jelentős változáson ment keresztül. Ezek egyik tényezője a dolgozatban részletesebben bemutatott, úgynevezett beregi egyezmény volt, amely az egyház számára a korábbihoz képest további, egyoldalú előnyöket biztosított.

A középkori magyar-porosz kereskedelmi kapcsolatokat áttekintve Pósnán László leszögezi, a 13. század második felétől a 15. század végéig mind az áruforgalom volumene, mind pedig a szállított áruk köre folyamatosan nőtt, illetve bővült. Olyannyira, hogy ezt még a porosz Thorn és a lengyel Krakkó – a közvetítő tevékenységben egyaránt érdekelt városok – közötti kereskedelmi háború sem akadályozta meg. Miután az előbbi is lengyel fennhatóság alá került, s a dél-északi irányú forgalomban már Danzigé (Gdansk) lett a vezető szerep, a 16. századtól még inkább kiteljesedett a két térség közti kereskedelem.

Simon Zsolt az erdélyi huszadvámra vonatkozóan a késő középkori vámokat kezelő hivatalok adminisztrációját elemezte. Erdélyben Szebenben, Brassóban és Besztercén működött külkereskedelmi vámhivatal, de a vöröstoronyi szorost ellenőrző két erődítménynél is volt egy-egy huszadszedő állomás. A korszakban a huszadokat vagy a kincstár működtette saját alkalmazásban álló vámosokkal, vagy bérbe adta az uralkodó – rendszerint Szebennek és Brassónak, esetleg további százsz székeknek.

A magyar történeti szakirodalom mindezidáig két Francesco Marsupinit tartott számon: Bakócz Tamás esztergomi érsek titkárát, majd az udvar állandó diplomáciai ügyvivőjét Rómában, és egy kereskedőt, s különböző feltételezések fogalmazódtak meg ezek egymáshoz való rokoni viszonyáról. A Firenzei Állami Levéltárban végzett levéltári kutatásai során Teke Zsuzsa kiderítette, hogy egy

és ugyanazon személyről van szó. A dolgozatában bemutatja e firenzei kalmár 1489 és 1539 közötti magyarországi pályafutását: miként kerülhetett az esztergomi érsek környezetébe, felhagyva kereskedelmi tevékenységével, mikor lett a király állandó római követe és e minőségben hogyan működött közre a magyar érdekek előmozdításában.

Kovács Krisztián esettanulmányában a középnemesi Ráday család 18. századi gazdasági levelezései alapján rajzol képet a helységek közti kereskedelem és a gazdasági munkák korabeli nehézségeiről.

Nagy Botond az Osztrák-Magyar Monarchia és Románia 1909-ben kötött harmadik, s egyben utolsó kereskedelmi és vámegegyezmény keletkezési körülményeit és a ratifikációja utáni hatásait mutatja be dolgozatában.

Bezseni Tamásnak a korai Kádár-korszak magánkereskedelméről szóló esettanulmánya zárja a közreadott elemzéseket.

A válság és kereskedelem sokrétű témáinak különböző műfajú és mélységű, de összességében színvonalas gyűjteménye a Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. évi kötete, amelynek a szak tudományos művek mellett nekrológok közreadását is fel kellett vállalnia. Életművének felvázolásával a magyar gazdaságtörténetírás doyenjét, Berlász Jenőt (1911–2015) Buza János, Papp Imrét (1948–2015) alakja és munkássága felidézésével Papp Klára búcsúztatta el.

Lukács László: A káli-medencei lakóház a Dunántúl népi építészetében. Székesfehérvár, 2017. 367 p. / Szent István Király Múzeum Közleményei 52./

Dám László

A szerző munkája az 1989 írt és 1990-ben megvédett kandidátusi értekezésének könyvvé formált változata, amelynek alapja több éves alapos és körültekintő helyszíni terepmunka, amit szakirodalmi, levéltári és történeti források, archívumok adatai egészítenek ki. Ennek megfelelően a munka alapvetően két nagy szerkezeti egységre tagolódik, egy leíró és egy elemző-összehasonlító részre. A leíró rész a népi építészeti adatgyűjtés, melynek során bemutatja a recens anyagban vagy a népi emlékezetben még fellelhető legrégebb építőanyagokat, formákat, szerkezeteket. A terepmunka során elsősorban a lakóépületeket vizsgálta. Az elemző részben kerül sor azoknak az összefüggéseknek, kapcsolatoknak bemutatására, amelyek a Káli-medence és a Dunántúl más területei között fennállnak, s amelyhez jó alapot adott a Dunántúl népi építészeti szakirodalma.

A lakóház morfológiai vizsgálata című fejezetben kerül sor a falazat, a földém, a tetőszerkezet, a héjazat, a tüzelőrendszer, a lakóház külső megjelenésének és az alaprajznak a bemutatására. Az egyes szerkezeti elemek leírásának közös jellemzője, hogy minden építészeti jelenséget konkrét példákon keresztül mutat be, közölve azok topográfiai helyét (település, utca, házszám) és a tulajdonos és sok esetben az építő nevét is. Az objektum tehát könnyen azonosítható, amit a legtöbbször fénykép (rajz) is kiegészít. Ez a nagyon precíz dokumentációs apparátus nem általános a néprajzi szakirodalomban. Ez ugyan nem teszi könnyen olvashatóvá, de ezzel válik hitelessé a tudományos igényű anyagbemutatás.

Bár történeti források szerint a föld és a favázás falazatok nem voltak ismeretlenek a Káli-medence népi építészetében, de a 18. század óta a kő a domináló építőanyag. Ebből készültek a felmenő falak, az oromfalak, a lakóház alatti pince és az épület földéjmje is. A kőépítkezés ilyen nagymérvű elterjedésének egyik föltétele volt, a helyben vagy a közelben bányászható kőanyag megléte, de nélkülözhetetlen volt az építkezést kivitelező kőművesek vagy helyi specialisták munkája is, akik sokszor nem is voltak szakképzett mesterek, csak alkalmilag foglalkoztak építkezéssel.

A födémek egy része a 19. század első felében épült füstös-konyhás házakban tölgyfából készült, sok esetben kereszt-mestergerendákkal. Különösen a kismesek házaiban gyakran készültek boltozatos födémekkel, a szobák csehsüveg- az egyéb helyiségek dongaboltozattal. A tetőszerkezet domináló formája a szelemenés, ahol a kőoromzatok fölsőlegessé tették az ollólábak alkalmazását. A domináló tetőfedő anyag és technika a Káli-medencében a kevés zsúpp volt, az uralkodó tetőforma ma is a nyeregtető. Az egyházi, községi, uradalmi épületeket és nemesi kúriákat náddal fedték.

A Káli-medencében a 18-19. században két füst elvezetési mód és tüzelőtípus élt egymás mellett: az archaikusabb füstökonyhás-kályhás, amely elsősorban a parasztság házáit jellemezte, és még a múlt század elején is domináló volt a kéményes házakkal szemben. A füst eredetileg a kétrészes konyhaajtón közvetlenül az eresz alá, a szabadba távozott. vagy a konyha mennyezetébe vágott füstlyukon át húzódott a padlásra. A múlt században fokozatosan terjedtek el a szintén kőből épült szabad- és mászó kémények.

A konyhai tüzelőberendezésekben csak a füsttelenítés módjában volt különbség. Azonos tűzhelyek (nyílt tűhely, nagykemence, kiskemence, katlan, cserépkályha) álltak mindkét háztípusban. A kenyérsütésre szolgáló nagykemence közepén, vagy az egyik sarokban széles padkán állott, amely egyben otthont adott a nyílt tűhelynek, de innen történt a szobai cserépkályha fűtése is. A szabadkéményes konyhában a legtöbbször padka nélküli kemence közepén helyezkedett el, a mászó kéményes konyhában viszont ismét sarokba került a kémény mellé vagy alá. A nagykemence mellé gyakran építettek tésztafélék sütésére szolgáló kiskemencét is. A katlan olyan tartozéktűzhely, amely az üstben való főzésre szolgált. A takaréktűzhelyek elterjedése a 19. század végétől a zárt kémények megjelenésével egy időben történt.

A tanulmány részletesen kitér a lakóházak külső megjelenésére is. Ebben természetesen meghatározó szerepet játszik a kőépítkezés. A megjelenésformát mindenek előtt az egyes épületrészek aránya, tagolása, az ablakok és ajtók elhelyezkedése, a tornácok kiképzése és a homlokzatok vakolatdíszítése szabják meg. A szerző e két utóbbi építészeti elem formavilágát mutatja be. Mivel itt az uralkodó tetőforma a nyeregtető, amely együtt jár a háromszög alakú oromzattal és kőből készült, az egyetlen díszítési lehetősége a tetőélek, (macskalepcsős, csipkés), az oromnyílások és a vakolatdíszek gazdag formavilága. A háromszög alakú (klasszicista) oromzat kiképzés mellett ritkában feltűnik az íves, barokk hatást mutató oromfal is. A díszítőelemek azonban igen gazdag formavilágot hordoznak, ahol békésen egymás mellett élnek a különféle építészeti stílusok, vagy a népművészetből kölcsönzött díszítőmotívumok.

A lakóházak megjelenési formájában döntő szerepet játszanak a különböző művészettörténeti stíluskorszakok, a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus hatását hordozó tornácok. A kérdésnek hatalmas szakirodalma van, s nem véletlen, hogy ennek nagy teret szentel a szerző is azáltal, hogy bemutatja a kutatásai során feltárt valamennyi konkrét formát. Mivel a konyha és a szoba önálló, a szabadba nyíló bejáratral rendelkezett, a tornác gyakorlati célja a közlekedés zavartalan, az időjárás viszontagságaitól részben védett terület biztosítása volt. Ezért a legtöbb esetben végigfutott a ház teljes bejáratí homlokzatán (oldaltornác), vagy ha az egyik végét helyiség zárta le, tört tornác jött létre. Kevésbé gyakori a lopott- és a kiugró tornác alkalmazása. A legtöbb esetben a tornácot vaskos, négyszögletes kőoszlopok támasztották alá, amelyek gyakran rendelkeztek szintén kőből épület mellvéddel is. A legtöbbször sík mennyezetűek, de az igényesebbeknél a pilléreket boltív köti össze a ház falával (haránt boltíves tornác). A külső megjelenés szempontjából a legszebbek az árkaós tornácok, melyek a nemesi, honorácior réteg lakóházaiban terjedtek el a 19. század első felében. Leggyakoribb formái: az oszlopos tornác, kosárárkaós tornáccal, mellvéddel, és a pillér nélküli tornác kosárárkaós tornáccal, mellvéddel.

A lakóházak két legfontosabb helyisége a szoba és a konyha, amit aztán igen változatos formában kamra vagy még egy szoba egészít ki. Nem ritka az a megoldás sem, amikor a második vagy harmadik helyiség istálló. A bejáratok elhelyezésének archaikus formája, amikor minden helyiség külön, a szabadba (tornácba) nyílik, de nem különleges az sem, ha a ház egyetlen szabadba nyíló bejáratral rendelkezik és a második helyiség is innen közelíthető meg. A 15-16. század óta mindkét változat megtalálható a Káli-medencében, amely két eltérő fűsttelentési és alaprajzi változathoz, s nem etnikumhoz, hanem társadalmi réteghez köthető. Végző soron erre vezethető vissza kiskamrás (előkamrás) házak, ill. a kétsoros alaprajzi elrendezés megjelenése is a 19. században.

A könyvet tulajdonképpen az egész Dunántúlra kiterjedő összehasonlító fejezet zárja le azzal a céllal, hogy a Káli-medence lakóházkultúráját elhelyezze a dunántúli lakóházak rendszerében. Ennek konklúziója: „A kőépítkezés dominanciája, a boltozott födémek, az ollóágas-szelemenés tetőszerkezet, a kettőzött és kötözött zsúpfedés, a kétféle füstelvezetés, az árka-dos tornácok és a lakóház részben kétmenetűvé válása nem csupán a Káli-medence, hanem az egész Balaton-felvidék, Déli-Bakony népi építkezését is jellemezték. E megfelelések alapján a Déli-Bakony mezősónának tekinthető.”

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitarsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitarsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 129.

2018

No. 2.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- TIVADAR PETERCSÁK:* The cult of a new patron saint of vineyards in Tokaj Hills: The veneration of Saint Urban in the 21st century 183
SZABINA REICH: Early modern Christian sacramental medals 198
PÁL KOUDELA – YOO JINIL: A suburban fortress in Törökbálint: Regional differences in the social construction of space 233
ORSOLYA GYÖNGYÖSSY: Two noble men: János Mátyus, a parish priest in Csépa at the end of the 18th century 252

Lectures of prize-winners of the Hungarian Ethnographic Society

- IMOLA KÜLLŐS:* Searching for the sources: Research topics and achievements 267
JÓZSEF HÁLA: On the forgotten contributors of Hungarian ethnography and folklore studies 277
BERNADETT SMID: Piety, reading and inquisition: A Catalan Saint Cyprian prayer from 1557 and its context 297

Book Reviews

326